

T.C.
NECMETTİN ERBAKAN ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TARİH ANABİLİM DALI
ORTA ÇAĞ TARİHİ

BÜYÜK HANLAR DÖNEMİNDE MOĞOLLAR
ARASINDA İSLÂMİYET

EBRU KULA

YÜKSEK LİSANS TEZİ

DANIŞMAN
DOÇ. DR. MUSTAFA AKKUŞ

KONYA-2021

 KONYA	T.C. NECMETTİN ERBAKAN ÜNİVERSİTESİ Sosyal Bilimler Enstitüsü Müdürlüğü	 SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
--	---	---

Öğrencinin	Adı Soyadı	EBRU KULA		
	Numarası	17810501055		
	Ana Bilim / Bilim Dalı	TARİH		
	Programı	Tezli Yüksek Lisans	X	
		Doktora		
Tezin Adı	BÜYÜK HANLAR DÖNEMİNDE MOĞOLLAR ARASINDA İSLÂMİYET			

Bilimsel Etik Sayfası

Bu tezin hazırlanmasında bilimsel etiğe ve akademik kurallara özenle riayet edildiğini, tez içindeki bütün bilgilerin etik davranış ve akademik kurallar çerçevesinde elde edilerek sunulduğunu, ayrıca tez yazım kurallarına uygun olarak hazırlanan bu çalışmada başkalarının eserlerinden yararlanılması durumunda bilimsel kurallara uygun olarak atıf yapıldığını bildiririm.

Öğrencinin Adı Soyadı
İmzası
EBRU KULA

T.C.
NECMETTİN ERBAKAN ÜNİVERSİTESİ
Sosyal Bilimler Enstitüsü Müdürlüğü

Öğrencinin	Adı Soyadı	Ebru KULA		
	Numarası	17810501055		
	Ana Bilim / Bilim Dalı	Tarih Anabilim Dalı / Orta Çağ Tarihi Anabilim Dalı		
	Programı	Tezli Yüksek Lisans	X	
		Doktora		
	Tez Danışmanı	Doç. Dr. Mustafa AKKUŞ		
Tezin Adı	BÜYÜK HANLAR DÖNEMİNDE MOĞOLLAR ARASINDA İSLÂMİYET			

ÖZET

Temucin, Moğol kabilelerini uzun mücadeleler neticesinde bir araya toplamayı başararak Moğol İmparatorluğu'nu kurmuştur. Kurulan bu imparatorluk bünyesinde pek çok dini ve etnik grupları barındıran Moğollar, İslâmiyet, Hristiyanlık, Yahudilik, Budizm, Taoizm ve Maniheizm ile tanışmışlardır. Cengiz Han ve ardılları bu dinlere siyasetlerinin gereği müsamaha ile yaklaşmışlar, din adamlarına büyük ayrıcalıklar tanımışlardır. Kaynaklar Büyük Hanları başka dinlere meyletmiş gösterecek de atalarının benimsediği Şaman inancı üzere kalmışlardır. Ancak diğer hanlar döneminde dini inançları, çıkarlarına ve diplomatik ilişkilere göre şekillenmiş, dini hoşgörülerini de bu çerçevede kalmıştır. Cuci soyundan Berke Han'ın, Çağatay Hanlığı'nda Mübarek Şah'ın, İlhanlılarda ise Ahmed Teküder'in Müslüman olması Moğollar arasında İslâm'ın yayılmasına ve bir süre sonra tamamen yerleşmesine imkân sağlamıştır. Bu gelişme İslâm kültür ve medeniyeti dairesine giren Moğolların buldukları coğrafyada büyük bir dönüşüm geçirmelerine neden olmuştur. Bu yeni durum o zamanların dünyasını derinden etkilemiştir.

Anahtar Kelimeler: Moğollar, din, İslâm, Çağatay, Cuci, İlhanlılar

 KONYA	T.C. NECMETTİN ERBAKAN ÜNİVERSİTESİ Sosyal Bilimler Enstitüsü Müdürlüğü	 NECMETTİN ERBAKAN ÜNİVERSİTESİ SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
---	--	--

Author's	Name and Surname	Ebru KULA		
	Student Number	17810501055		
	Department	History Department / Medieval History Department		
	Study Programme	Master's Degree (M.A.)	X	
		Doctoral Degree (Ph.D.)		
	Supervisor	Assoc Prof. Dr. Mustafa AKKUŞ		
Title of the Thesis/Dissertation	ISLAM AMONG THE MONGOLS DURING THE GREAT KHANS			

ABSTRACT

Temujin managed to gather the Mongolian tribes together as a result of long struggles and established the Mongol Empire. The Mongols, which included many religious and ethnic groups within this established empire, met with Islam, Christianity, Judaism, Buddhism, Taoism and Manichaeism. Genghis Khan and his successors approached these religions with tolerance, as required by their politics, and gave great privileges to the clergy. Although the sources show that the great khans tended to other religions, they remained on the shaman belief adopted by their ancestors. However, during the period of other khans, their religious beliefs were shaped according to their interests and diplomatic relations, and their religious tolerance remained within this framework. The fact that Berke Khan from the Cuci lineage, Mubarak Shah in the Chagatay Khanate and Ahmed Teküder among the Ilkhans became Muslims allowed Islam to spread among the Mongols and to settle completely after a while. This development caused the Mongols, who entered the circle of Islamic culture and civilization, to undergo a great transformation in their geography. This new situation deeply affected the world of that time.

Keywords: Mongols, religion, Islam, Chagatay, Cuci, Ilkhanids

İÇİNDEKİLER

İÇİNDEKİLER	ii
KISALTMALAR	i
ÖN SÖZ.....	iii
GİRİŞ	1
1. ARAŞTIRMANIN AMACI VE ÖNEMİ.....	1
2. ARAŞTIRMANIN KAPSAMI VE METODU.....	1
3. KAYNAKLAR VE ARAŞTIRMALAR	2
A. Kaynaklar.....	2
B. Araştırmalar	7

BİRİNCİ BÖLÜM

1. MOĞOLLAR ARASINDAKİ İNANIŞLAR VE DİNLER

1.1. ŞAMAN İNANCI VE MOĞOLLAR.....	10
1.1.1. Şaman İnanıcı ve Şamanların Özellikleri	10
1.1.2. Şamanların Moğollar Üzerindeki Etkisi	12
1.1.3. Şaman İnançında Kutsal Ritüeller	16
1.1.4. Şaman İnanıcının Moğolların Yaşantısına Etkisi	19
1.2. STEPLERDEKİ DİĞER DİN VE İNANIŞLAR.....	20
1.2.1. Hristiyanlık ve Moğollar.....	20
1.2.2. Yahudilik ve Moğollar.....	25
1.2.3. Budizm ve Moğollar	31
1.2.4. Taoizm ve Moğollar	37
1.2.5. Maniheizm ve Moğollar	40

İKİNCİ BÖLÜM

2. MOĞOL İMPARATORLUĞU DÖNEMİNDE İSLÂMİYET

2.1. CENGİZ HAN VE İSLÂMİYET.....	43
2.1.1. Cengiz Han'ın Hayatı ve Şahsiyeti.....	43
2.1.2. Cengiz Han'ın İslâmiyet'e ve Müslümanlara Karşı Tavrı.....	48
2.1.3. Moğolların İslâm Dünyasına Saldırıları.....	52
2.2. ÖGEDEY KAĞAN VE İSLÂMİYET.....	56
2.2.1. Ögedey Han'ın Şahsiyeti	56
2.2.2. Ögedey Han'ın Müslümanlara Karşı Tutumu	60
2.2.3. Ögedey Han'ın Hizmetindeki Müslüman Devlet Adamları	63
2.3. GÜYÜK KAĞAN VE İSLÂMİYET	66
2.3.1. Güyük Han'ın Şahsiyeti.....	66
2.3.2. Güyük Han ve Müslümanlara Karşı Tutumu.....	67
2.3.3. Güyük Han Döneminde Dış Siyaset	70
2.4. MENGÜ KAĞAN VE İSLÂMİYET	73
2.4.1. Mengü Han'ın Şahsiyeti	73

2.4.2. Mengü Han ve Müslümanlara Karşı Tutumu	75
2.5. KUBİLAY KAĞAN VE İSLÂMİYET	79
2.5.1. Kubilay Han'ın Şahsiyeti.....	79
2.5.2. Kubilay Han'ın Müslümanlara Karşı Tutumu	81

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

3. BÜYÜK HANLARA TÂBİ MOĞOLLAR ARASINDA İSLÂMİYET

3.1. ALTIN ORDA HANLARI VE İSLÂMÎ FAALİYETLERİ	86
3.1.1. Berke Han ve İslâmiyet	92
3.1.1.1. İlhanlılar ile Mücadele ve Müslüman Devletler ile Münasebetler.....	96
3.1.2. Mengü Timur ve İslâmiyet	101
3.1.3. Tuda Mengü- Tula Buka- Tokta Hanları Döneminde İslâmiyet	104
3.1.4. Özbek Han Dönemi ve İslâmiyet.....	108
3.1.4.1. İslâm'ın Altın Orda Devleti'ne Sirayeti.....	111
3.1.4.2. Özbek Han Döneminde Memlûkler ve İlhanlılar ile İlişkiler	115
3.1.5. Canibek Han ve İslâmiyet.....	118
3.2. ÇAĞATAY HANLIĞI VE İSLÂMÎ FAALİYETLERİ.....	121
3.2.1. Mübarek Şah ve İslâmiyet	125
3.2.2. Barak ve Duva Han Döneminde İslâmiyet	127
3.2.3. Kebek ve Alâeddin Tarmaşirin Han Döneminde İslâmiyet.....	129
3.2.4. Tuğluk Timur ve İslâmiyet	132
3.3. İLHANLILAR DÖNEMİ VE İSLÂMÎ FAALİYETLERİ.....	134
3.3.1. Ahmed Teküder ve İslâmiyet.....	145
3.3.1.1. Ahmed Teküder Döneminde Memlûklerle İlişkiler.....	150
3.3.2. Gazân Han ve İslâmiyet.....	160
3.3.2.1. Gazân Han'ın Reformları.....	163
3.3.2.2. Gazân Han Döneminde Dış Siyaset	167
3.3.3. Olcaytu Han ve İslâmiyet	168
3.3.4. Ebû Said Bahadır Han ve İslâmiyet.....	172
SONUÇ.....	175
KAYNAKÇA	177

KISALTMALAR

ABAD	: Anadolu ve Balkan Araştırmaları Dergisi
a.g.e.	: adı geçen eser
a.g.m.	: adı geçen makale
a.g.t.	: adı geçen tez
aynı mlf.	: aynı müellif
bkz.	: bakınız
b.	: bin
a.s.	: aleyhisselam
C.	: Cilt
ev.	: Çeviren
ÇOMÜ	: anakkale On Sekiz Mart niversitesi
dn.	: dipnot
DİA	: Diyanet İslâm Ansiklopedisi
Edt.	: Editör
EKEV	: Erzincan Kültür Eğitim Vakfı
ESOGÜTD	: Eskişehir Osmangazi Üniversitesi Turizm Fakültesi Dergisi
GTTAD	: Genel Türk Tarihi Araştırmaları Dergisi
haz.	: hazırlayan
hz.	: hazreti
İA	: İslâm Ansiklopedisi
İLTED	: İlahiyat Tetkikleri Dergisi
MEB	: Milli Eğitim Bakanlığı
mlf.	: müellif
M.	: Milattan nce
MS.	: Milattan Sonra

MUTAD : Marmara Türkiyat Araştırmaları Dergisi

s. : sayfa

S. : Sayı

s.a.v : sallallâhu aleyhi ve sellem

St. : Saint

SUTAD : Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi

TUBAV : Türk Bilim Araştırma Vakfı

trc. : tercüme

TTK : Türk Tarih Kurumu

t.y. : tarih yok

y.y. : yayın yeri yok

ÖN SÖZ

Türk ve Moğol kabilelerinin Temucin önderliğinde bir araya gelerek, Moğol İmparatorluğu'nun kurulması dünya tarihinin en önemli olaylarından biri olmuştur. Kısa sürede istilalarıyla geniş topraklara sahip olan Moğollar, bu müstevli hareketleriyle en çok Müslümanları etkilemişlerdir. Hârizmşah Devleti'nin sebep olduğu Otrar hadisesinden sonra Cengiz Han önderliğinde, 1220 tarihinde İslâm ülkesi Hârizmşahlara saldırarak şehirlerini harabeye çevirmişler, Müslümanlara sıkıntılı, zor günler yaşatmışlardır. Cengiz Han'dan sonra diğer hanlar döneminde de Müslümanlar baskıya maruz kalmışlardır. Özellikle Hülegü'nün 1258 yılında Abbasi Devleti'ni yıkarken Bağdat'ta yaptığı zulümler Müslümanların hafızasından hiç silinmemiştir.

İlkel kabile inancı Şamanizm'e inanan Moğollar, tarih sahnesine çıktıktan sonra kendilerinden daha medeni kavimlerle karşılaşmışlardır. İslâm, Hristiyanlık, Yahudilik, Budizm gibi dinler, Moğolların inancına karşı daha gelişmiş olunca dini bakımdan boşluk hissetmişlerdir. Moğollar bu sebeple ve siyasetlerinin gereği dinlere ve mümessillerine, kendi kültürleriyle oluşturdukları yasalarına aykırı olmadığı müddetçe tolerans göstermişlerdir. Cengiz Han ve ardılları diğer dinlere her ne kadar müsamaha göstermiş, temsilcilerine saygılı davranmış olsalar da Şaman inancı üzere kalmışlardır. Ancak diğer hanlar döneminde inançları ve dini hoşgörülerini diplomatik ilişkilere göre şekillenmiştir. Altın Orda Hanlığı'nda Berke Han, İlhanlılarda Ahmed Teküder ve Çağatay Hanlığı'nda Mübarek Şah'ın Müslüman olması Moğollar arasında İslâm'ın yayılmasına imkân sağlamıştır. Bu gelişme ile İslâm kültür ve medeniyeti dairesine giren Moğollar buldukları coğrafyada büyük bir dönüşüm geçirmişlerdir.

Bu önemli gelişme Türk dünyasını yakından ilgilendirmiş, Moğollarla ilgili birçok araştırmalar yapılmıştır. Ancak yapılan araştırmaların çoğunluğu siyasi tarihle sınırlı kalmıştır. İnanç ve kültürel yönüyle kısmen ele alınırken dini değişimleri hakkındaki çalışmalar az sayıdadır. Ortaya konulan bazı çalışmaların ise tek bir hanlık çerçevesinde ele alınması da bizde bu çalışmanın gerekli olduğu düşüncesini ortaya çıkarmıştır. Bu nedenle Moğol hanlarının Müslümanlar ile ilişkilerini, İslâm'a karşı yaklaşımlarını, Müslüman olmalarını kapsamlı bir şekilde aktararak alana katkı sağlamaya gayret ettik.

Bu araştırma üç bölümden oluşmaktadır. Birinci bölümde Moğolların İslâm'dan önceki inanışları ve dinleriyle birlikte Moğol hanlarının bunlara yaklaşımları incelenmiştir.

İkinci bölümde Cengiz Han'ın tarih sahnesine çıkışı, İslâm dünyası ile ilk temasları, onun ve ardından gelen Büyük Hanların yaşamları, şahsiyetleri, İslâm'a karşı tutum ve davranışları hakkında bilgi verilmiştir.

Üçüncü bölümde ise hanlıkların ortaya çıkışı, Büyük Hanlara tabî diğer hanların hayatı, kişilik özellikleri ve İslâmî faaliyetleri üzerinde durulmuştur.

Çalışmamızda Arapça ve Farsça kaynaklardan yeterince istifade edilememiştir. Ancak bazı önemli eserlerin tercümeleri kullanılarak bu sorun aşılmasına çalışılmıştır.

Beni bu çalışmaya yönlendiren, çalışmayı hazırlarken her türlü yardımda bulunan, bilgi ve tecrübesiyle yol gösteren kıymetli danışman hocam Doç. Dr. Mustafa AKKUŞ'a teşekkürü borç bilirim. Desteğini hiçbir zaman esirgemeyen, bu süreçte her zaman yanımda olan sevgili annem Sevil KULA, babam Uğur KULA ve kardeşim Miyase KULA'ya sonsuz minnet ve teşekkürlerimi sunarım. Ayrıca çalışmam sırasında manevi yardımda bulunan değerli arkadaşım Nisa Nur GÜRLER'e teşekkür ederim.

Konya-2021

Ebru KULA

GİRİŞ

1. Araştırmanın Amacı ve Önemi

Dünya tarihinde önemli bir yere sahip olan Moğollar, Şaman inancını benimsemişler, hayatlarını bu yönde şekillendirmişlerdir. Öğretilerine göre Tanrı, yaşamlarına yön verdiği, onları koruduğu gibi büyük bir cezalandırıcı olarak da inanışlarında var olmuştur.

Moğollar kendi Şaman inançlarının yanında diğer dinlere karşı da meraklı olmuşlar, Nestûrîlik, Budizm, Taoizm Moğol aristokratları arasında yayılırken, Türkistan'a gelmeleriyle İslâmiyet ve Mani dinleriyle tanışmışlar, bu dinler Moğollara sirayet etmeye başlamıştır. Hanlar, genellikle Hristiyan annelerin ve hocaların elinde bu dini eğitimle yetiştirilmiş, Moğol aristokrasisi içerisinde Budist ağırlıklı haneden üyeleri ve eğiticileri bulunmuş, hatta bu kültürlerle büyütülmüş olsalar da daha önceleri atalarının benimsediği Şaman inancı üzere kalmışlar, bu inanç üzere ölüp, bu öğretinin adetleriyle gömülmüşlerdir.

Cengiz Han ve ardılları kendi dinleri ve inançlarının yanında istila ettikleri yerlerdeki dinlere karşı siyasetlerinin gereği genelde hoşgörü ile yaklaşmışlar, din adamlarına büyük ayrıcalıklar tanımışlar, müsamaha ortamı sunmuşlardır. Ancak yasaları ile uyuşmayan durumlarda sert müdahale etmekten, bunlara ters düşen hareketlerde ölüm cezası vermekten de geri kalmamışlardır. Büyük Hanlara tâbi diğer hanlar döneminde bu müsamaha devam etmiştir. Dini tolerans, etraflarındaki yakın kişiler, istila ettikleri topraklardaki halk ve düşmanlarının inançları, çıkarları ve diplomatik ilişkilerine göre şekil almıştır.

Çalışmamızda Moğol hanlarının İslâm'a ve Müslümanlara karşı tutumları, daha sonra İslâm dinini benimsemelerini döneme yakın kaynaklar rehberliğinde ortaya koymaya gayret ettik. Amacımız ise böyle bir döneme ve asra etki eden bu halkın dini yönlerini, inançlarını, dinlere bakışını ve tutumlarını, istila ettikleri topraklardaki uygulamalarını ortaya koymaktır.

2. Araştırmanın Kapsamı ve Metodu

Araştırmaya konu olan Büyük Hanlar Döneminde Moğollar Arasında İslâmiyet incelenirken, Cengiz istilasının başladığı dönemden XIII. yüzyılın sonuna kadar Moğol hanlıkları da dâhil ele alınmıştır. Moğolların XIV. yüzyılın ilk

yarısındaki etkilerine de kısmen değinilmiştir. Tezimiz genel olarak Cengiz istilasının başlamasından sonraki bir asırlık dönemi kapsamaktadır.

Araştırmada mümkün olduğunca bilimsel metod ve teknikler kullanılmaya çalışılmış, ilk olarak konu ile ilgili bir kaynak taraması yapılmış, dönemle ilgili kaynaklar belirlenmiştir. Ardından araştırma eserlere ulaşılmış, Moğolların dini inanışları ile ilgili çalışmalardan mümkün olduğunca yararlanılmıştır. Daha sonra konuyla ilgili olan bilgiler fişleme yöntemiyle kaydedilmiştir. Kullanılan kaynaklar ve araştırma eserler dipnotlarda ve bibliyografyada gösterilmiştir. Araştırmada kavramların, kişi ve şehir isimlerinin yazılış şekli yönünden problemlerle karşılaşmış, bu durum *DİA* maddelerindeki yazılış şekilleri dikkate alınarak giderilmiştir. Bununla birlikte hanların şahsiyetleri, dini anlayışları hakkında fazla bilgi bulunmaması nedeniyle, önemli konular arasında olduğunu düşünerek bu konuları çeşitli kaynak ve araştırmalara dayanarak kaleme aldık.

3. Kaynaklar ve Araştırmalar

A. Kaynaklar

Moğolların Gizli Tarihi

Moğolca orijinal ismi Manghol-un Niuça Tobça'an olan eserin yazarı bilinmemektedir. 1240 yılında kaleme alınan eser Ahmet Temir tarafından dilimize kazandırılmıştır. Moğolların menşeyini efsanevî tarzda anlatan eser, Ögedey Han dönemine kadar Moğollar tarihi hakkında ilk bilgileri ihtiva etmesi yönüyle ehemmiyetlidir¹. Çalışmamızda, eserden Cengiz Han'ın ortaya çıkışı, kabilelerin bir araya getirilerek Moğol İmparatorluğu'nun kuruluşu, Moğolların eski inançları bağlamında aktarılan bilgilerden faydalandım.

Cüveynî, *Tarih-i Cihan Güşa*

1226 yılında Cüveyn'de doğan Cüveynî, kültürlü bir aile çevresinde yetişmiş, çocukluk ve gençlik yıllarında mükemmel bir tahsil ve terbiye gördükten sonra on sekiz yaşlarında Argun Aka'nın özel kâtipliğine getirilmiştir. 1256 yılında Hülegü İran'a gelince onun hizmetine girmiştir. Bu yılda Hülegü'nün İran'daki İsmailileri ortadan kaldırmak için yaptığı tüm seferlere katılmıştır. 1257 yılında ise Bağdat istilasında da bulunan Cüveynî'ye 1259 yılında Irâk-ı Arab ve Hûzistan eyaletlerinin

¹ Anonim, *Moğolların Gizli Tarihi*, çev. Ahmet Temir, TTK Yayınları, Ankara 2019.

idaresi verilmiştir. Abaka Han döneminde (1265-1282) Irak-ı Arab'ı müstakil şekilde yönetmiş, Abaka'nın vefatının ardından Ahmed Teküder hükümdarlığında da aynı görevine devam etmiştir².

1252-1260 yıllarında üç cild halinde kaleme alınan eserin ilk cildinde önce Moğollar ve Cengiz yasası hakkında bilgi verilmiş, ardından Cengiz Han'ın ortaya çıkışı ve Uygur ülkesini ele geçirmesi anlatılmıştır. İkinci ciltte Hârizmşah Alâeddin Muhammed b. Tekiş ve Celâleddin Hârizmşah dönemlerindeki hadiseler ayrıntılı biçimde kaydedilmiştir. Üçüncü cildde Mengü Kağan'dan Helegü'nün İran'dan sonraki faaliyetleri ve İsmâîlîlerden bahsedilmektedir³. Eser, ihtiva ettiği zengin tarihi ve içtimai bilgilerle Moğol tarihinin çağdaş kaynaklarındandır. Cengiz Han'ın zuhuru, İslâm dünyası ile münasebetleri, İslâm dünyasını istilası, diğer Moğol hanlarının dini anlayışları, dinlere karşı bakışı ve uygulamaları⁴ hakkındaki bilgilerden geniş ölçüde yararlandım.

Gregory Abû'l-Farac, *Abû'l-Farac Tarihi*

Eser, 1226 yılında Malatya'da doğan müellif Gregory Abû'l-Farac tarafından yazılmıştır. Abû'l-Farac, babasının Yahudi olmasından dolayı İbnü'l İbrî lakabıyla tanınmıştır. Abû'l-Farac lakabı hakkında ise kaynaklarda bilgiye rastlanılmamıştır. Babasından ve diğer tabiplerden tıp eğitimi alan İbnü'l İbrî, 1260 yılında Moğollar Halep'e girdiği sırada orada bulunmuş ve Hülegü Han'dan Patriklik için berat almıştır. Daha sonra Tebriz'e giderek Ahmed Teküder ile görüşmüştür. 30 Temmuz 1286'da ise Meraga'da ölmüştür. Eserinde, Hz. Adem'den başlayıp, 1286 yılına kadarki olayları nakletmiştir⁵. Gözlemlerine dayalı bilgiler vermesiyle ayrı bir öneme sahip olan eserinde, Moğol hanları, idareciler ve Moğollara mensup Hristiyanlar hakkında verdiği bilgilerden sıkça yararlanılmıştır.

Reşîdüddin Fazlullah, *Câmiu't-Tevârih*

Câmiu't-Tevârih, 1247 tarihinde Hemedan'da dünyaya gelen ve hekimlikle uğraşan Reşîdüddin Fazlullah-ı Hemedâni tarafından kaleme alınmıştır. Abaka Han

² Orhan Bilgin, "Cüveynî, Atâ Melik", *DİA*, VIII, İstanbul 1993, s. 140-141; Osman Gazi Özgüdenli, "Târîh-i Cihângüşâ", *DİA*, XL, TDV Yayınları, İstanbul 2011, s. 77-79.

³ Özgüdenli, "Târîh-i Cihângüşâ", s. 77.

⁴ Cüveynî, *Tarih-i Cihan Güşa*, çev. Mürsel Öztürk, TTK Yayınları, Ankara 2013.

⁵ Gregory Abû'l-Farac, *Abû'l-Farac Tarihi*, II, çev. Ö. R. Doğrul, TTK Yayınları, Ankara 1950; Abdülkerim Özaydın, "İbnü'l-İbrî", *DİA*, XXI, TDV Yayınları, İstanbul 2000, s. 92-94.

zamanında tabip olarak görevde bulunmuş, Argun Han döneminde konumunu güçlendirmiş, Gazân Han döneminde ise vezirliğe tevdi edilmiştir. Eseri, İlhanlı hükümdarı Gazân Han'ın emriyle yazmaya başlayan Reşîdüddin, Gazân Han'ın 1304 yılında vefat etmesi üzerine eserini Olcaytu Han'a ithaf etmeyi düşünmüştür. Ancak Olcaytu tarafından kabul edilmemiştir. İki ciltten oluşan *Câmiu't-Tevârih*⁶, İlhanlı ve Moğol tarihi hakkında zengin içeriği ile önemli bir kaynaktır. Eserin, Moğol hanlarının dini yönleri, kişilikleri, dini tutumları, dönemin din adamları ve hanların bunlarla ilişkisi hakkında oldukça geniş bilgi veren eser Moğol tarihi açısından önemli olup, çalışmamızda sıkça kullandığımız kaynaklardan biri olmuştur. Tezimizde eserin İsmail Aka-Mehmet Ersan-Ahmad Hesamipour Khelejani tarafından çevrilmiş İlhanlılar kısmından istifade edilmiştir⁷.

Cûzcânî, *Tabakât-ı Nâsırî*

Müellifin tam adı Ebû Amr Minhâcüddin Osman b. Sirâciddin Muhammed el-Cûzcânî olmasına rağmen en çok Minhâc-ı Sirac adıyla tanınmıştır. 1193 yılında Firuzkah'ta dünyaya gelen yazar, Delhi Sultanlığı'nda kadılık görevine kadar yükselmiştir. En önemli eseri olan *Tabakât-ı Nâsırî*'yi ne zaman yazmaya başladığı hakkında elimizde bilgiler mevcut olmamasına rağmen, 1260 yılında eserin yazımını bitirdiği belirtilmiştir. Yirmi üç tabakadan oluşan eser, Peygamberler tarihi, Emevîler, Abbâsîler, Gazneliler, Büveyhîler, Tahirîler, Sâsânîler, Sâmânîler, Selçuklular, Hârizmşahlar, Eyyübîler, Moğol devletleri hakkında geniş muhtevaya sahip olmasıyla önemli bir kaynaktır. Mustafa Uyar'ın Türkçe'ye çevrilen *Moğol İstilasına Dair Kayıtlar*⁸ ile ilgili bölümünden yararlandığım eserin, Cengiz Han ve İslâm ülkelerine istilası, Cengiz Han'ın ailesi ve halefleri, onların Müslümanlara karşı tutumları hakkında vermiş olduğu orijinal bilgilerden faydalandım.

Ötemiş Hacı, *Çengiz-Nâme*

Çengiz-Nâme, Ötemiş Hacı b. Muhammed Dosti tarafından kaleme alınmıştır. Çağatayca olarak XVI. yüzyılda yazılan bu eser üzerinde iki çalışma

⁶ Osman Gazi Özgüdenli, "Reşîdüddin Fazlullâh-ı Hemedânî", *DİA*, XXXV, TDV Yayınları, İstanbul 2008, s. 19-21; Ramazan Şeşen, "Câmiu't-Tevârih", *DİA*, VII, TDV Yayınları, İstanbul 1993, s. 132-134.

⁷ Reşîdüddin Fazlullâh, *Câmiu't-Tevârih*, çev. İsmail Aka, Mehmet Ersan, Ahmad Hesamipour Khelejani, TTK Yayınları, Ankara 2013.

⁸ el-Cûzcânî, *Tabakât-ı Nâsırî*, çev. Mustafa Uyar, Ötüken Neşriyat, İstanbul 2016.

yapılmıştır. İlkur Bozkır tarafından bir tez çalışması⁹ olarak incelendiği gibi, İlyas Kamalov tarafından Türkçe'ye çevrilmiştir¹⁰. Ötemiş Hacı, duyduğu ve işittiği rivayetleri tahlil ederken, doğruluğundan emin olmadığı bilgilere eserinde yer vermemiştir. Eserden, Altın Orda Devleti'nin kuruluşu, Berke ve Özbek hanların Müslüman olmaları, Müslüman olduktan sonraki faaliyetleri, diğer hanlar döneminin siyasi olaylarından istifade edilmiştir.

Plano Carpini Seyhatnamesi

1182 yılında doğan Plano Carpini, 1245-1246 yılında Papa IV. Innocentius tarafından Moğollara elçi olarak gönderilmiştir. 22 Temmuz 1246 yılında Karakorum'a ulaşan elçi, Moğolistan'a giderken Papa'nın mektubunda yanında götürmüş, geri dönünce de Güyük Han'ın mektubunu Papa'ya iletmiştir. Eser, Moğolların coğrafi yurdu, Moğol halkının sosyal hayatı, yaşayış biçimleri, inanç ve ibadetleri, dini ayinleri, örf ve adetleri, yasaları hakkındaki izlenimlerini bize aktarması yönüyle oldukça önem arz etmiştir¹¹. Tezimizde, Moğolların dini inanışları, dinlere bakışları, din adamlarına yaklaşımları hakkında verdiği bilgilerden bolca faydalandım.

Ruysbroeckli Willem, Mengü Han'ın Sarayına Yolculuk

Fransiskan rahip Rubruklu Willem, Fransa Kralı IX. Lois'in emri ile 1253-1255 yıllarında Moğolları Hristiyanlığa davet etmek amacıyla gönderilmiştir. Eseri, gezi esnasında yaşadığı olaylar, gezip gördüğü yerler, Moğol halkının yaşayış biçimleri, örf ve adetleri hakkında kıymetli bilgiler aktarması bakımından önemlidir¹². Çalışmamızda, Moğollar arasındaki din ve inanışlar, Moğol sarayındaki dinlerin nüfuzu hakkındaki bilgilerden yararlandım.

Marco Polo, Kubilay Han Üzerine Notlar

1254 yılında Venedik'te doğan Marco Polo, tacir bir aileye mensuptur. Babası ve amcasıyla İstanbul, Kırım, Bulgar ve Saray şehirleriyle İran'dan Çin'e

---

⁹ İlkur Bozkır, *Ötemiş Hacı'nın Çingiz Name'si ve Dil Hususiyetleri*, Kırıkkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Kırıkkale 2006.

¹⁰ Ötemiş Hacı, *Çengiz-Nâme*, haz. İlyas Kamalov, TTK Yayınları, Ankara 2009.

¹¹ Johann de Plano Carpini, *Moğol Tarihi ve Seyahatnâme*, çev. Engin Ayan, Derya Kitabevi, Trabzon ty.

¹² Ruysbroeckli Willem, *Mengü Han'ın Sarayına Yolculuk 1253-1255*), çev. Zülâl Kılıç, Kitap Yayınevi, İstanbul 2010.

uzanan yerlerde ticari faaliyetlerde bulunmuşlardır. 1260-1269 yıllarındaki seyahatleriyle Pekin'e ulaşarak Kubilay Han ile görüşmüşlerdir. Ülkesine döndükten iki yıl sonra Papa Gregorio tarafından iki misyonerle tekrar Pekin'e gönderilmiştir¹³. Bu seyahatinde pek çok olaya şahit olan Marco Polo'nun eserinden¹⁴, Moğolların iktisadi, zirai, ticari, sosyo-kültürel yapısı, gelenek ve görenekleri, inançları, en önemlisi ise Kubilay Han'ın şahsiyeti, fiziksel ve kişisel özellikleri, Hristiyanlığa ve diğer dinlere karşı yaklaşımı bağlamında yoğun bir şekilde istifade ettim.

W. De Tiesenhausen, *Altınordu Devleti Tarihine Ait Metinler*

W. De Tiesenhausen tarafından Arapça kaynakların Altın Orda ile ilgili bölümleri toplanmış, 1884 yılında Petersburg'da kitap olarak basılmıştır. Eserin Türkçe'ye çevirisini İsmail Hakkı İzmirli yapmıştır¹⁵. Eserde Altın Orda, Memlûkler ve İlhanlılar ile ilgili önemli bilgiler yer almaktadır. Eserde, Berke Han ve Mengü Timur dönemlerinde Sultan Baybars ile mektuplaşmalar, dönemin siyasi ve sosyal olaylarından yararlanılmıştır. Moğolların dönemiyle ilgili temel kaynaklardan şunlar istifade edilen kaynaktır: İbnü'l-Esir: *el-Kâmil fi't-Tarih*, İbn Abdüzzâhir Kadı Mühiddin Abulfadlullah İbn Abdüzzâhir: *Siretü'l-Melik ez-Zahir*, Rükneddin Baybars (Beybars): *Baybars Tarihi (Zübdetü'l-Fikre)*, Alemeddin Birzalî: *Tarihi Birzahî*, el-Mufaddal: *en-Nehcü's-Sedid*, Nüveyrî: *Nihayetü'l-Ereb*, ez-Zehebî: *Tarihü'l-İslâm*.

Genceli Kiragos, *Moğol İstilas*

Eser, Türkiye Selçukluları, Memlûkler, Altın Orda, İlhanlılar, Hârizmşahlar ile ilgili önemli bilgiler kaydedilmiştir. Edouard Dulaurier tarafından Ermenice'den Fransızca'ya tercüme edilmiştir. 1928 yılında Mustafa Kemal Bey, Arap harfleriyle Türkçe'ye çevrilmiştir¹⁶. Eserden, Rabban Ata'nın Müslümanlara karşı takındığı tutum ve davranışlarından, Abbâsîlerin yıkılışı ve bunun gayrimüslimler tarafından karşılanışından, Sartak ve Batu hanların dini şahsiyetleri ile ilgili bilgilerden faydalandım.

¹³ Mahmut H. Şakiroğlu, "Marco Polo", *DİA*, TDV Yayınları, XXVIII, Ankara 2003, s. 41-43.

¹⁴ Marco Polo, *Kubilay Han Üzerine Notlar*, Fabula Kitap, İstanbul 2016.

¹⁵ W. De. Tiesenhausen, *Altınordu Devleti Tarihine Ait Metinler*, çev. İsmail Hakkı İzmirli, Türk Tarih Kaynakları, İstanbul 1941.

¹⁶ Genceli Kiragos, *Moğol İstilas 1220-1265*, trc. Mahmut Kemal Bey, Post Yayın Dağıtım, İstanbul 2018.

Ebu'l-Gazi Bahadır Han, *Şecere-i Türk*

Ebu'l-Gazi Bahadır Han tarafından kaleme alınan eser 1663 yılında yazılmıştır. Kendisi Hive hanı ve aynı zamanda tarih yazarıdır. Eser, dokuz babtan oluşmaktadır. Birinci babı yaratılıştan Moğollara kadar, diğer bablar da Moğollar ve Moğol soyundan gelenleri içermesi açısından önemlidir¹⁷. Tezimizde, İslâm'a giren Moğol hanları ve onların faaliyetlerinden kısa da olsa önemli bilgiler kullandım.

B. Araştırmalar

Moğollar döneminde İslâmiyet hakkında yaptığımız kaynakça derleme sürecinde konuyla ilgili birçok araştırma eserini taradık. Çalışmamızın yazımı boyunca bazı araştırma eserlerinden muhtevasının zenginliği nedeniyle önemli ölçüde istifade ettik. Bazı kaynaklardan da yer yer faydalandık. Çalışmamızda V. V. Barthold'un *Moğol İstilasına Kadar Türkistan*¹⁸ adlı eserinden Büyük Moğol hanları ve inançları hakkında, *Orta Asya Türk Tarihi Dersleri*¹⁹ çalışmasından ise Moğolların eski inanışları, siyasi teşekkülleri, bazı Moğol hanları konusundaki bilgilerden istifade ettik. Moğol hanlarının inançları, dini yaklaşımları, Moğol Devleti'ndeki İslâmlaşma ile ilgili bilgiler içermesi yönüyle Jean Paul Roux'un *Moğol İmparatorluğu Tarihi*²⁰ eserini, Şaman inancı ve ritüelleri, inancın Moğol hanlarına etkisi bakımından ise aynı müellifin *Moğolların Eski Dini*' adlı eserini²¹ kullandım. Rehber olan diğer eserler; Moğol hanlarının İslâmî faaliyetlerinden Rene Grousset'in *Bozkır İmparatorluğu*²² ve Cengiz Han'ın hayatını anlatan *Cihan Fatihi Cengiz Han*²³ adlı teliflerinden, İlhanlı hanlarının şahsiyetleri, Müslüman olan hanların iç ve dış siyasetteki dini yaklaşımları hakkında ise Mustafa Akkuş'un *Moğollarda Din ve Siyaset*²⁴ adlı eserinden faydalandım. Moğolların eski inançları, Moğol hanlarının dini yaklaşımları, İslâmî faaliyetleri hakkında mufassal bilgiler

¹⁷ Ebu'l-Gazi Bahadır Han, *Türk'ün Soy Ağacı (Şecere-i Türk)*, çev. Rıza Nur, İlgi Kültür Sanat Yayınları, İstanbul 2010.

¹⁸ V. V. Barthold, *Moğol İstilasına Kadar Türkistan*, TTK Yayınları, Ankara 1990.

¹⁹ V. V. Barthold, *Orta Asya Türk Tarihi Dersleri*, Çağlar Yayınları, Ankara 2004.

²⁰ Jean-Paul Roux, *Moğol İmparatorluğu Tarihi*, çev. Aykut Kazancıgil, Ayşe Bereket, Kabalcı Yayınevi, İstanbul 2001.

²¹ Jean-Paul Roux, *Türklerin ve Moğolların Eski Dini*, çev. Aykut Kazancıgil, Kabalcı Yayınevi, İstanbul 2011.

²² Rene Grousset, *Bozkır İmparatorluğu*, Ötüken Neşriyat, İstanbul 1980.

²³ René Grousset, *Cihan Fatihi Cengiz-Han*, Ötüken Neşriyat, İstanbul 2001.

²⁴ Mustafa Akkuş, *Moğollarda Din ve Siyaset*, Çizgi Kitabevi Yayınları, Konya 2020.

içeren İlhan Arslan'ın *Moğollar Arasında İslâmiyet'in Yayılışı*²⁵ adlı eseri de önemli katkı sağladı.

Ayrıca bu araştırma eserleri içerisinde V. V. Barthold Spuler'in *İran Moğolları*²⁶, A. Yu. Yakubovskiy'in *Altın Ordu ve Çöküşü*²⁷, A. Konstantin D'hsson'un *Moğol Tarihi*²⁸, Osman Gazi Özgüdenli'nin *Gazân Han ve Reformları*²⁹, İlyas Kemaloğlu'nun *Moğolların Kafkasya Politikası*³⁰, Mustafa Kafalı'nın *Çağatay Hanlığı (1227-1345) ve Altın Orda Hanlığı'nın Kuruluş ve Yükseliş Devirleri*³¹ adlı eserlerden, Mustafa Akkuş'un *İlhanlıların Anadoludaki Dini Siyaseti*³², Abdulkadir Karaköse'nin *İlhanlı Devletinin Yönetici Kesiminin Dini İnançları ve İslâmiyet*³³, Nurettin Birol'un *İbn Battuta Çağında Deşt-i Kıpçak ve Türkistan*³⁴, İlhan Erdem'in *Türkiye Selçukluları-İlhanlı İlişkileri (1258-1306)* isimli tezlerden, A. Bausani'nin "*İlhanlı Hakimiyeti Zamanında İran'da Din*", Mustafa Uyar'ın "*Türk Din Anlayışının Rolü Üzerine*"³⁵, Ayşe Dudu Kuşçu'nun "*İlhanlı Devleti'nin Kuruluşu ve Memlûklerle İlk Teması*"³⁶, Dudith Pfeiffer'in "*Karşılıklı Yakınlaşma: Erken İlhanlı Devrinde Moğol Seçkin Sınıfının İhtidası Üzerine Düşünceler*"³⁷ adlı makalelerden de çalışmanın içeriği geniş bir konuya sahip olduğu için yeterince faydalandım. Çalışmamızın yazım sürecinde de şahıs ve yer adlarının açıklanmasından Volker Rybatzki'nin *Die Personennamen Und Titel Der MittelMongolischen Dokumente*³⁸ adlı eserinden, *MEB İslâm Ansiklopedisi ve Türkiye Diyanet Vakfı*

²⁵ İhsan Arslan, *Moğollar Arasında İslâmiyet'in Yayılışı*, Metamorfoz Yayınları, İstanbul 2018.

²⁶ Bertold Spuler, *İran Moğolları Siyaset, İdare ve Kültür İlhanlılar Devri 1220-1350*, çev. Cemal Köprülü, TTK Yayınları, Ankara 1957.

²⁷ A. Yu., Yakubovskiy, *Altın Ordu ve Çöküşü*, çev. Hasan Eren, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 1976.

²⁸ A. Konstantin D'hsson, *Moğol Tarihi*, çev. Bahadır Apaydın, Nesnel Yayınları, İstanbul 2008.

²⁹ Osman Gazi Özgüdenli, *Gazan Han ve Reformları (1295-1304)*, Kaknüs Yayınları, İstanbul 2009.

³⁰ İlyas Kamalov, *Moğolların Kafkasya Politikası*, Kaknüs Yayınları, İstanbul 2003.

³¹ Mustafa Kafalı, *Altın Orda Hanlığının Kuruluş ve Yükseliş Devirleri*, Edebiyat Fakültesi Matbaası, İstanbul 1976.

³² Mustafa Akkuş, *İlhanlıların Anadolu'daki Dini Siyaseti*, Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmış Doktora Tezi, Konya 2011.

³³ Abdülkadir Karaköse, *İlhanlı Devletinin Yönetici Kesiminin Dini İnançları ve İslâmiyet*, Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Kayseri 2010.

³⁴ Nurettin Birol, *İbn Battuta Çağında Deşt-i Kıpçak ve Türkistan*, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara 1991.

³⁵ Mustafa Uyar, "Ortaçağ Moğol Hükümdarlarının İslâmlaşmasında Türk Unsurların ve Türk Din Anlayışının Rolü Üzerine", *Yücel Özkaya'ya Armağan Yazılar*, Hel Yayınları, Ankara 2015.

³⁶ Ayşe D. Erdem Kuşçu, "İlhanlı Devleti'nin Kuruluşu ve Memlûklerle İlk Teması", *Türkler*, VIII, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002.

³⁷ Judith Pfeiffer, "Karşılıklı Yakınlaşma: Erken İlhanlı Devrinde Moğol Seçkin Sınıfının İhtidası Üzerine Düşünceler", çev. Kâzım Uzun, *Tarih İncelemeleri Dergisi*, XXXIII/2, İzmir 2018.

³⁸ Volker Rybatzki, *Die Personennamen Und Titel Der MittelMongolischen Dokumente*, Yliopistopaino Oy, Helsinki 2006.

Ansiklopedisi'ndeki konumuz ile ilgili çeşitli maddelerden önemli ölçüde istifade ettim.

BİRİNCİ BÖLÜM

1. MOĞOLLAR ARASINDA İNANIŞLAR VE DİNLER

Moğolların İslâm dinine giriş süreçlerini daha iyi kavrayabilmek için dini inanç ve uygulamalarını ortaya koymak önem arz etmektedir. Moğol İmparatorluğu'ndan önce Moğolistan'a hâkim olan Türk devletleri, Gök Tanrı inancını buraya taşımışlardır. Uygur Türkleri Çin Seferleri sırasında Mani dinini tanımışlar, Moğolistan'a getirmişlerdir. Uygurlar bu dinden sonra Nestûrî Hristiyanlığı ve Budizm gibi dinleri benimsemişlerdir. Bu da Asya steplerinin Türkistan'da dini yönden kozmopolit bir yapının oluşmasını sağlamıştır³⁹.

Moğol kabileleri bu şartlar altında farklı dinleri benimsemişlerdir. Diğer dinler ve milletler ile karşılaşmadan önce ilkel dini inançlara sahip olan Moğollar, etkileşimleri neticesinde İslâmiyet, Hristiyanlık, Yahudilik, Şaman inancı, Maniheizm, Budizm ve Taoizm'in etkisinde kalmışlardır⁴⁰.

1.1. Şaman İnancı ve Moğollar

1.1.1. Şaman İnancı ve Şamanların Özellikleri

Şaman inancı, bir dinden ziyade, merkezinde şamanın yer aldığı, kendine has inanç ve ritüelleri bulunan vecde dayalı bir inanış biçimidir. Kısaca bu inanç, ata ruhlarına ve doğa varlıklarına tapınmaya dayanır. Ne zaman ortaya çıktığı ise net bir şekilde bilinmemektedir. Ancak kelimenin yaygınlık kazanması XVIII. asrın sonlarına doğru Avrupa ilim dünyasınca kabul görmüş ve terim olarak kullanılmaya başlanmıştır⁴¹.

Şaman kelimesi Türklerde “*kam*” şeklinde ifade edilirken, Kırgızlar, Özbekler ve Kazaklar “*bahşi*” ya da “*bakşi*”, Moğollar ise erkek şamana “*böge*”, “*böğü*”, kadın şamana “*udugan*” demişlerdir⁴². Büyük şamana ise Cengiz Han döneminde ve öncesinde “*beki*” tabiri kullanılmıştır⁴³.

³⁹ Akkuş, *a.g.e.*, s.39.

⁴⁰ Arslan, *a.g.e.*, s. 103; Anatoly M. Khazanov, “Muhammed ve Cengiz Han: Dünya İmparatorluğu İnşasında Din Faktörü”, çev. Murat Tural, *Tarih Okulu Dergisi*, S. 29, Mart 2017, s. 482.

⁴¹ Harun Güngör, “Şamanizm”, *DİA*, XXXV, TDV Yayınları, İstanbul 2010, s. 325; Mustafa Cumhuriççi, “Şamanizm ve Şamanlara Genel Bakış”, *Lokman Hekim Journal*, II/1, Mersin 2012, s. 31-33.

⁴² Abdulkadir İnan, *Tarihte ve Bugün Şamanizm*, TTK Yayınları, Ankara 1986, s. 74; Mircea Eliade, *Şamanizm İlk Esrime Teknikleri*, çev. İsmet Birkan, İmge Kitabevi, Ankara 2006, s. 22; Harun Güngör, *Türk Din Etnolojisi*, IQ Kültür Sanat Yayınları, İstanbul 2012, s. 55; Sadettin Buluç, “Şaman”, *İA*, XI, MEB Yayınları, İstanbul 1979, s. 310-311.

⁴³ Roux, *Moğolların Dini*, s. 66.

Şamanın başlıca vazifesi, ruhlarla temas etmektir. Bunu da ancak üstün kabiliyetli kimseler başarabilmektedir. Bundan dolayı tâlim görmemekle herkes şaman olamamakta, şamanlık fitri ve kader meselesi olarak görülmektedir. Yani şamanlık, aileden gelen ve özellikle halleri sara nöbeti geçiren bir hastalığa benzetilebilir. Bu kişi önce kendisinde büyük bir yorgunluk hisseder, vücudu kasılıp titrer, göğsü daralır, acayip sesler çıkararak ağlar, gözleri döner ve birden sıçrayıp ayağa kalkarak deli gibi dönmeye başlar. Sonunda ağzından köpükler saçarak yere yıkılır ve vücudu hissizleşir. Bu haller bir müddet devam ettikten sonra bir gün davulunu alıp çalmaya başlar ve şaman olur⁴⁴. İnanışa göre bu gücü de görünmez kudretlerden elde eder⁴⁵.

Şamanizm'e göre; insanlar tabiatı ve ruhları iyi tanımazlar, ruhların hangi yolla uzaklaştırılacağını, nelerden hoşlandıklarını, hangi cins kurbanları tercih ettiklerini, hangi dua ve törenleri sevdiklerini idrak edememektedir. Bunları ata ruhlarından aldıkları bilgilerle sadece şamanlar bilmektedir. Dolayısıyla şamanlar iyi ruhların insanlardaki faydalı ve olumlu tesirlerini bildikleri gibi bu olumlu etkilerin insanda devamını sağlamaya çalışırken, kötü ruhların etkisini de yok etmeye çalışmaktadır. Şamanlar bu etkileri düzenlediği ayinlerde ruhlar ile temasa geçerek ve onları hoşnut ederek elde edebilmektedir⁴⁶.

İyi ve kötü ruhlar aynı zamanda doğum ve ölümle ilişkilendirilmiştir. Şamanî topluluklarda tüm tabiat olayları ruhlarla ilişkili görülmüş, bundan dolayı gök gürelediği zaman göğe ok atılmış, yıldırım çarpmasıyla ölen kişilere ayinler düzenlenmiş, baharda gök gürelemesiyle birlikte dağlara çıkıp dört bir yana süt (kırmızı) serpilmiştir⁴⁷.

İnsanlar, ruhlarla bağlantıya girerek birtakım zorlukları aşmak, hastaları iyileştirmek, kayıp eşyaları bulmak veya bunları çalanları bulmak, yağmur ve dolu yağdırmak, rüzgâr estirmek, ölü ruhunu öbür dünyaya göndermek, avda şanssızlığı gidermek gibi sebeplerle şamanlara başvurmuşlardır. Şamanların doğum, evlenme, ölüm ve defin törenlerinde ise herhangi bir rolü olmamıştır. Tedavi ettikleri hastalıklar arasında mide hastalıkları, romatizma, frengi ve sinir hastalıkları yer

---

⁴⁴ W. Radloff, *Türklük ve Şamanlık*, Örgün Yayınevi, İstanbul 2008, s.113-114; Fuzuli Bayat, *Türk Kültüründe Kadın Şaman*, Ötüken Neşriyat, İstanbul 2010, s. 21.

⁴⁵ John Andrew Boyle, "Ortaçağ'da Türk ve Moğol Şamanizmi", çev. Orhan Şaik Gökyay, *Türk Folklor Araştırmaları Dergisi*, S. 297, Nisan 1974, s. 6941.

⁴⁶ Cemal Şener, *Şamanizm Türklerin Müslümanlıktan Önceki Dini*, AD Yayınları, İstanbul 1997, s. 15-16; Göngör, *a.g.e.*, s. 66; Boyle, "Türk ve Moğol Şamanizmi", s. 6941.

⁴⁷ Güngör, *a.g.m.*, s. 325.; Şener, *a.g.e.*, s. 11.

almıştır. Bu hastalıkların hangi ruhtan veyahut da cinden kaynaklandığını bulup sahibine göstererek hastayı iyileştirmişlerdir⁴⁸.

1.1.2. Şamanların Moğollar Üzerindeki Etkisi

Moğolların dini düşünceleri; din adamını (şaman, bahşi) temel alan ve onun çevresinde şekillenen bir inanç sistemi idi. Bundan dolayı bahşiler (beki), Moğollar üzerinde etkili olmuştur. Hem toplum hem de idareciler bekilere büyük saygı duymuşlardır. Cengiz Han da şamanist özellikler içeren bir yaşam tarzını benimsemiş ve onlara derin bir saygı duymuştur. Hatta zaman zaman bahşilerden çekindiği ve yardım aldığı da görülmüştür⁴⁹.

Cengiz Han'ın gençlik ve çocukluk yıllarında etrafında şamanlar bulunmaktadır. Özellikle tahta çıkışı sırasında Temucin'e: "*Seni han yapacağız*" diyen üç kişiden ikisi "*beki*"dir⁵⁰. Hatta büyük amcası Kutula'nın bunlardan biri olduğu düşünülmektedir. Nitekim Reşidüddin, amcası hakkında şunları ifade etmektedir: "*Moğol hanının kış geceleri bütün odunları ateşe atmak ve ateşin yanında yatmak alışkanlığı vardı. Odunlar yanarken külleri üzerine geliyor ve cildini ala dönüştürüyordu. Ancak buna aldırmıyordu. Ve uykusundan bir an uyandığında*

⁴⁸ Klaus Hesse, "On the History of Mongolian Shamanism in Anthropological Perspective", *Antropos Institute*, 82, 4/6, January 1987, s. 404; Güngör, *a.g.m.*, s. 325.

⁴⁹ T. W. Arnold, *İntişar-ı İslâm Tarihi*, çev. Hasan Gündüzler, Akçağ Yayınları, Ankara 1971, s. 314; W. Radloff, *Sibirya'dan I-II*, II, çev. Ahmet Temir, Maarif Basımevi, İstanbul 1956, s. 3; Abdülkadir İnan, *Eski Türk Dini Tarihi*, MEB Yayınları, İstanbul 1976, s. 14.

⁵⁰ "*Altan, Huçar ve Saça-beki kendi aralarında konuşuktan sonra Temucin'e şunları söylediler: 'Biz seni Han yapmak istiyoruz. Temucin sen Han olursan, biz Düşmanlara karşı öncü olarak yürürüz, Onların en güzel Kadın ve kızlarını, Saraylarını, devlet ve milletlerini, Güzel yanaklı kadın ve kızlarını, güzel bacaklı beygirlerini Dörynala koşturarak sana getiririz. Vahşi hayvan avına çıktığın zaman, Önde giderek onları sana doğru süreriz. (...)Emirlerine itaat etmezsek, Bizi mal ve mülkümüzden, Kadın ve eşlerimizden Ayırarak, Kara kafalarımızı Yer üzerine fırlat... Onlar böyle karar verdiler ve Temucin için ant içerek, onu Çinggis-hahan (kağan) unvanıyla hükümdar ilân ettiler.*" Ayrıntılı bilgi için bkz. *Gizli Tarih*, s. 57-58; Wilhelm Barthold, *Tarihte Türk Dünyası*, çev. M. A. Yalman-T. Andaç-N. Uğurlu, Örgün Yayınları, İstanbul 2008, s. 273; B. Y. Vladimirtsov, *Moğolların İçtimâî Teşkilâtı – Moğol Göçebe Feodalizmi*, çev. Abdülkadir İnan, TTK Yayınları, Ankara 1944, s. 79-81; Roux, *Moğolların Dini*, s. 75; Akkuş, *a.g.t.*, s. 38; Coşkun Erdoğan, "Moğollarda Kullanılan Beki/Begi Unvanı Üzerine Notlar", *Mavi Atlas Dergisi*, VII\ 1, Gümüşhane 2019, s. 259-260.

*kendisini bir böceğin ısırıldığını sanıyordu*⁵¹. Ancak Temucin, Büyük Han olduktan kısa bir süre sonra bekiler ile araya mesafe koyup uzaklaşarak, onların her türlü dini baskılarını, Moğollar üzerindeki etki ve telkin gücünün ortaya çıkardığı korkuyu yenebilmiştir. Hatta bazı bekilere karşı cephe alarak, ihanet eden Saça-beki'yi ortadan kaldırmaktan çekinmemiştir⁵². Şamanların toplum içindeki rolleri tartışmasız da olsa, onlar siyasi meselelere girdikleri andan itibaren tehdit unsuru olarak algılanmıştır⁵³. Bunun yanı sıra Cengiz Han'ın nazarında önemli rol oynayan şaman ailesi ile sıkı ilişkileri olduğu görülmüştür. Bu bekilerden en önemlileri olarak; ailenin atası Caraka, babasının ölürken yakınlarını emanet ettiği Mönğlik, sonradan baş beki olan ve Teb-Tengri adıyla ün salan torunu Kökücü zikredilebilir⁵⁴.

Cüveynî, Kökücü'nün Moğolistan'ın sert soğuşunda çıplak olarak dağları ve ovaları dolaştığını belirttikten sonra Gök-Tanrı tarafından seçildiği şekilde kehanette bulunarak, Temucin'e, Cengiz Han olarak hükümdarlık ismini verdiğini ve tahta çıkmasında başlıca rolü oynadığını şu şekilde zikretmektedir: *"Tanrı benimle konuştu. Bana, 'Bütün yeryüzünü Temucin'e ve onun evlâtlarına verdim. Ona Cengiz Han adını koydum'*⁵⁵. Böylece Temucin'in han seçilmesi siyasi olduğu kadar dini faktörlere de dayandırılarak, hanlığına dini bir meşruiyet kazandırılmıştır.

Bu olaya bazı tarihçiler kuşku ile yaklaşmışsa da, Moğol hükümdarı Hülegü'nün 1260 yılında Fransa Kralı Sain Louis'ye hitaben yazdığı mektubunda bu rivayetler doğrulanmaktadır. Mektupta bu olay şu şekilde anlatılmaktadır: *"Tanrı bugün, Teb-Tengri'nin sesiyle atamız Cengiz Han'a hitap etmiş... Ve kendisine, Teb-Tengri aracılığıyla seslenerek şunları söylemiştir: 'Seni, halkların ve krallıkların başına geçirdim ve seni dünyanın tamamının hükümdarı yaptım'*⁵⁶. Kökücü, bu

⁵¹ Habibe Ceren Dağdeviren, *Moğollarda Aile ve Kadının Önemi*, Gazi Osmanpaşa Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Tokat 2016, s. 19. Mustafa Akkuş, "Ateş ve Ocak Kültürünün Anadolu'da Yaygınlaşmasında Moğolların Etkisi", *Türk Kültürü ve Hacı Bektaş Veli Araştırma Dergisi*, S. 68, Ankara 2013, s. 25

⁵² "Çinggis-hahan Saça-beki ile Taiçu'yu yakaladıktan sonra onlardan: 'Bir zamanlar ne konuşmuşuk?' diye sordu. Saça-beki ile Taiçu: 'Biz sözümüde durmadık. Şimdi sözümüze göre muamele et!' dediler ve sözlerini ispat için boyunlarını ileri uzattılar. (Çinggis-hahan), sözlerini yerine getirmek için onları kendi arzularına göre öldürttü ve cesetlerini bozkıra attırdı". Ayrıntılı bilgi için bkz. *Gizli Tarih*, s. 66.

⁵³ Murat Tural, "Moğol Toplum Hayatında 'Ölümünden Sonra Cengiz Han', *Sosyal Bilimler Araştırmaları Dergisi*, XIII/2, Kış 2018, s. 202.

⁵⁴ Akkuş, *a.g.t.*, s. 39.

⁵⁵ Ebül Ferec-İbnül İbrî, *Tarihi Muhtasarüddüvel*, çev. Şerafeddin Yaltkaya, Maarif Matbaası, İstanbul 1941, s. 5-6; Cüveynî, *Tarih-i Cihan Güşa*, çev. Mürsel Öztürk, TTK Yayınları, Ankara 2013, s. 93; Roux, *Moğolların Dini*, s. 76; İnan, *Tarihte Şamanizm*, s. 89; İbrahim Onay, "Cengiz Han'ın Devletinde Türk Kültürünün Etkisi ve Katkısı", *Turkish Studies*, VII/4, Ankara 2012, s. 2445.

⁵⁶ Cüveynî, *Cihan Güşa*, s. 93.

şekilde Cengiz'in ilahi soyunun kendisinden geçtiğini belirttiği gibi Tanrı ile hükümdar arasında da ilişki kurarak siyasi nüfuzunu sağlamaya çalışmıştır.

Büyük Şaman Kökücü'nün babası Mönklik ise, Cengiz Han ile iyi ilişkilerinden faydalanarak yönetimi ele geçirmeye çalışmıştır. Hatta Kökücü ailesiyle istediği bir anda Cengiz Han'ın çadırına girerek yüksek sesle konuşabilmiş ve daha sonra hükümdar ailesine saldırmaya cesaret etmiştir. Kardeşleri, Cengiz'in kardeşi Kasar ile kavga edip dövüşmüşler, kendisi ise yeni kehanette bulunarak: “*Ebedi Gök, bir gün Temücin'in imparatorluğu eline almasının gerçekleşeceğini bana söylemişti. Şimdi bana Kasar'ın bu işi yapacağını söylüyor. Ama kaderi değiştirmek mümkündür.*”⁵⁷ diyerek han ailesini birbirine düşürmeye çalışmıştır. Bunun üzerine Cengiz Han, şamanı dinleyerek kardeşi Kasar'ı öldürmek üzereyken annesinin araya girmesiyle kardeşi ölümden kurtulmuştur. Daha sonra karısı Börte'nin: “*Sanıyor musun ki, sen öldüğünde bu kimseler, senin varislerinin tahta geçmesine izin verecekler?*” şeklindeki sözleri ile yanlışımdan dönmüş ve kardeşine şunları söylemiştir: “*Teb-Tengri buraya geldiği zaman ona ne istersen yap.*” Böylece Kökücü adlı baş beki belkemiği kırılarak öldürülmüştür⁵⁸.

Teb-Tengri'nin ölümünden sonra Usun (Üsün) isimli yaşlı ve itaatkâr beki göreve getirilmiştir. Cengiz Han: “*Bunun beki olması gerek, dedi... Beyaz süslü bir elbise giyecek, beyaz bir ata binecek, en iyi yer kendisine verilecek ve ona saygı gösterilecek*”⁵⁹. Böylece şaman ile kağan arasında bir nevi ruhban ve hanedanlık kavgası olmuş, şamanın ölümünü hazırlayan han, bu kavgayı sonuçlandırmayı başarmıştır⁶⁰.

Cengiz Han'ın bizzat kendisinin de şaman özellikleri gösterdiği kaynaklarda belirtilmiştir. Cûzcânî'nin *Tabakât-ı Nâsırî* eserinden nakille A. Boyle bu durumu şu şekilde tasvir etmektedir: “*Bu muzaffer hanın büyüde ve hud'ada bir üstad olduğunu kaydediyor. Zaman zaman onun cezbeyle tutulmak âdeti idi ve bu baygın halinde onun dilinden her türlü şeyler çıkıyordu ve bu cezbe hali, ilk şamanlığa başladığı zamanlardakine benziyordu ve ona hâkim olan cinler, zaferlerini önceden haber veriyorlardı. Sırtındaki ve ilk seferde giydiği kaftan ve çamaşırlar bir sandığa*

⁵⁷ *Gizli Tarih*, s. 163-164.

⁵⁸ *Gizli Tarih*, s.163-167; Julian Baldick, *Hayvan ve Şaman Orta Asya'nın Antik Dinleri*, çev. Nevin Şahin, Hil Yayın, İstanbul 2010, s. 115; Grousset, *Bozkır*, s. 214.

⁵⁹ Roux, *Moğolların Dini*, s. 77; Grouset, *Bozkır*, s.214.

⁶⁰ Grousset, *Bozkır*, s. 215.

konulmuştu ve onları yanında götürmek âdeti idi. Ne zaman kendisine bu vahiy gelse her ne şart altında olsun – zaferler, teşebbüsler, düşmanların ortaya çıkmaları, memleketlerin bozgunu ve fetihleri – onun arzu ettiği herhangi bir şey, bütün bunlar, onun dilinden haber verilirdi. Bir kişinin bunları yazıya geçirmesi ve torbanın içine koyarak bir mühür vurması adetti ve Cengiz Han tekrar kendine gelince, haber verdiklerini onların kendisine okumaları mutattı ve bunlara göre hareket ederdi ve az çok, gerçekten, bütün bunların hepsi doğru çıkardı”⁶¹.

Şamanların Moğol hanedan ailesi ve Moğol emirlerine etkisi hakkında bir başka örnek olarak Ögedey’i gösterebiliriz. Nitekim rivayete göre Çinlilerle savaşırken hastalanan Ögedey, konuşamaz hale gelince Moğol şamanları ruhlara başvurmuştur. Ruhların verdiği bilgiye göre Curçen kavminin topraklarında ve sularındaki yerel ruhlar Ögedey’e çok öfkelenmişlerdir. Çünkü şehirleri yağmalamış, toprakları ve suları mahvetmiştir. Şamanlar bunun karşılığında birçok kurban sunmuşlar ancak Ögedey iyileşmemiştir. Sonunda şamanlar, Ögedey’in öz akrabalarından birini kurban etmeyi önermişlerdir. Aslında bekiler kağanı tedavi etmekte yetersiz kalmışlardır. Şamanların bu fikrinden sonra küçük kardeşi Tuluy, uzun boylu ve yakışıklılığıyla uygun bir kurban olduğunu söyleyerek ölmeye gönüllü olmuştur. Şamanlar özel dualar okurken, Tuluy zehir içerek kendini öldürmüştür. Tuluy’un ölmesinin ardından Ögedey iyileşmiştir⁶².

Mengü Han, diğer dinlere karşı iyi yaklaşımına rağmen Şaman inancını benimsemiştir. Şamanlara her zaman önem vermiş ve yakın çevresinde bulundurmıştır. Çeşitli din adamlarıyla iletişim kurarak onlara yemekler tertip ettiği de olmuştur⁶³. Hatta Mengü Han, Rubruk ile bir görüşmesinde şamanlara verdiği değeri şu sözlerle dile getirmiştir: “*Tanrı Moğollara şamanları vermiştir ve Moğollar onların tavsiyelerine uyarak mutlu yaşarlar*”⁶⁴.

Şamanların sadece Moğol hanlarına değil, halkın günlük yaşantısına da etkisi olmuştur. Bunlar dışında şamanlar, erkek çocuk doğduğunda onun yazgısını tahmin

---

⁶¹ Boyle, “Türk ve Moğol Şamanizmi”, s. 6942-6943; Hesse, “On the History of Mongolian Shamanism in Anthropological Perspective”, s. 406.

⁶² D’ohsson, *a.g.e.*, s. 56; Baldick, *a.g.e.*, s. 115-116; Akkuş, *a.g.t.*, s. 54. Tuluy’un ölümü aslında bu şekilde gerçekleşmemiştir. Tuluy, ağabeyi Ögedey’in iktidarı döneminde beraber çıktıkları Kin Seferi’nden dönüştü, Tula ve Onon ırmaklarının ayrımı olan yere vardıkları sırada amansız bir hastalığa yakalanarak Ekim 1232’de ölmüştür. Ayrıntılı bilgi için bkz. Burak Çelik, “Cengiz Han’ın Oğlu Toloy I: Ailesi”, *SUTAD*, S. 50, Aralık 2020, s. 378-379.

⁶³ Karaköse, *a.g.t.*, s. 79.

⁶⁴ Baldick, *a.g.e.*, s. 119.

etmek için çağrıldıkları gibi, hasta birisi olduğunda da kendilerine müracaat edilmiştir. Şamanlar bu durumlarda belli bir makamla ilahi okuyarak hastalığın doğal mı yoksa büyü sonucu mu olduğu konusunda hüküm vermişlerdir⁶⁵.

1.1.3. Şaman İnancında Kutsal Ritüeller

Şaman inancını benimseyen Moğollar, doğadaki bazı unsurlara da kutsiyet atfederek tapınmışlardır. Örneğin Cengiz Han, Merkitlerden intikamını almadan önce Moğollarda kutsal sayılan Burhân Haldun Dağı'na çıkmış ve burada ibadet ederek, Tanrı'dan yardım dilemiştir. Daha sonrasında şunları zikretmiştir: “*Burkhan Haldun tepesine çıktım. Haldun Burkhan'ın yardımıyla, bir kırlangıcın hayatı gibi hayatım kurtuldu. Burkhan Haldun'a her sabah tapınmalıyım, bunu neslim ve neslimin nesli böyle bilsin.*” Sonra Cengiz Han kemerini boynuna asmış, güneşe baktıktan sonra başlığını göğsüne vurmuştur. Güneşe dokuz kez eğildikten sonra içkiler sunup, dua etmiştir⁶⁶. Dağlara kutsiyet atfetmelerinin sebeplerinden biri de Gök Tanrı'ya yeryüzünde en yakın mekânların yüksek dağ zirvelerinin olduğunu düşünmeleridir⁶⁷.

Güneşin kutsiyetiyle ilgili olarak da şu örneği vermek mümkündür: Ögedey, han seçilince soyluların hepsi kırk gün boyunca her gün farklı renkte giyinmişler ve tahta geçme merasiminden önce hepsi şapkalarını çıkararak, kemerlerini sırtlarından fırlatmışlar daha sonra da güneşe doğru üç kere diz çökmüşlerdir⁶⁸. Plano Carpini bu olayla ilgili olarak büyüye ve efsuna önem verdiklerini, herhangi bir sefere çıkacakları zaman hilali ve dolunayı beklediklerini, aya Büyük Han diyerek, diz çöküp kendilerini kötülüklerden koruduğunu, güneşi de ayın annesi saydıklarını belirtmiştir⁶⁹.

Moğollarda bir diğer kült olarak ağaç zikredilmiştir. Cengiz Han, öldüğünde Burhân Haldun Dağı'nda bulunan ağacın altına gömülmesini istemiş ve ölümünden sonra da buraya defnedilmiştir. Aynı inanış Cengiz Han'dan sonra da devam etmiştir. Plano Carrpini, arkadaşları ile birlikte bir çalılık yanından geçtiklerini ve çalılığın Ögedey Han tarafından “*ruhunun istirahati için dikilmiş*” olduğunu belirtmiştir⁷⁰.

⁶⁵ Ruysbroeckli Willem, *Mengü Han*, s. 252.

⁶⁶ İnan, *a.g.e.*, s. 36; Baldick, *a.g.e.*, s. 112; Reuven Amitai, “Did Chinggis Khan Have a Jewish Teacher? An Examination of an Early Fourteenth-Century Arabic Text”, *Journal of the American Oriental Society*, IV/124, Ekim 2004, s. 693; Onay, *a.g.m.*, s. 2446.

⁶⁷ Onay, *a.g.m.*, s. 2446.

⁶⁸ Baldick, *a.g.e.*, s. 121.

⁶⁹ Carpini, *Seyahatnâme*, s. 40-41.

⁷⁰ Onay, *a.g.m.*, s. 2447.

Moğollarda bazı hayvanlara kutsiyetlik atfedilmiştir. Kapılarının yanında buldukları keçeden yapılmış heykellere hayvanlardan adaklar adanmışlardır. Özellikle adanılan atlara ölene kadar hiç binilmemiştir. Bundan başka Moğol yasakları arasında ata dizginle vurana ölümle cezalandırılmışlardır⁷¹.

Şaman inancında ateş ile ilgili kehanetler de mevcuttur. Yine Plano Carpini bu konu hakkında, ateşin her şeyi temizlediğine inandıklarını, yıldırım çarpması sonucunda hayvanlar ve insanlar öldüğünde kirlenmiş, günahkâr ve belaya uğramış olduklarını düşündüklerini, bunun için kamın önderliğinde ayinler yaptıklarını zikretmektedir⁷². Argun Han'ın geceyi geçirdiği bina bir fırtına sonucunda alevlerin içerisinde yok olunca, akrabalarının birçoğu da bu yangında ölmüştür. Yanındaki yüksek rütbeli subaylar, Moğol geleneklerine ve Cengiz yasasına göre iki ateş arasından geçmesi gerektiğini söylemişlerdir. Gilan bölgesinde yağışlı bir gecede eğlence sırasında Olcaytu Han'ın korumalarının üzerine yıldırım düşmüş, bahşiler bunu uğursuzluk saydıkları için kendisinin de ateş üzerinden geçerek arınmasını istemişlerdir⁷³. Plano Carpini de Batu Han'ın sarayına vardığında iki ateş arasından geçmesi gerektiği söylemişler fakat kendisi bunu hiçbir şekilde yapmak istememiştir. Bunun üzerine Moğollar: *“Korkmadan yürüyün, biz sizin bu iki ateş arasından geçmenizi istiyoruz, çünkü eğer efendimize karşı aklınızda kötülükler varsa veya beraberinizde zehir taşıyorsanız, bu ateş bütün kötülükleri yok edecektir.”* diyerek açıklamada bulununca Carpini şüpheli duruma düşmemek için bunu kabul etmek zorunda kalmıştır⁷⁴. Moğollara giden bir diğer elçi Rubruk da aynı beyanda bulunarak, saraya ne getirilirse ateş ile arındırıldığını bildirmiştir⁷⁵.

Moğolların ateşten arınma olayları ayrıntılı olarak şu şekilde anlatılmaktadır: *“İki ateş yaktıktan sonra ateşlerin yakınına iki mızrak dikerler ve mızrakların tepesi bir iple birbirine bağlanmaktadır. Bu ip üzerine birkaç parça bez takılmaktadır. İpin ve iki ateş arasına bağlanan bez parçalarının altından insanlar, hayvanlar, arabalar ve eşyalar geçmektedir. İki kadın her biri bir yandan olmak üzere hem su dökmekte hem de bazı ağıtlar okumaktadırlar. Bu alanda arabaların kırılması, eşyaların yere*

---

⁷¹ Baldick, *a.g.e.*, s. 117.

⁷² Carpini, *Seyahatnâme*, s. 40-41.

⁷³ Akkuş, “Ateş ve Ocak Kültü”, s. 18.

⁷⁴ Carpini, *Seyahatnâme*, s. 11; Akkuş, “Ateş ve Ocak Kültü”, s. 17.

⁷⁵ Wilhelm von Rubruk, *Moğolların Büyük Hanına Seyahat 1253-1255*, Ayışığı Kitapları, İstanbul 2001, s. 123; Roux, *Moğolların Dini*, s. 234.

*düşmesi halinde büyücüler bu eşyaları kendileri için almaktadırlar*⁷⁶. Moğollardaki bu ateşle arınma adetleri steplerin dışında kurdukları devletlerde de devam etmiş, ateşten geçmek için yabancı elçilik heyetlerini arınma konusunda zorladıkları gibi bazen de bunu aşağılamak için yapmışlardır. Abaka, en büyük düşmanı olan Memlûkler tarafından 1271 yılında gönderilen Mısır elçilik heyetinin bu şekilde temizlenmesini istemiştir⁷⁷.

Moğollar, kehanet aracı olarak; söğüt çubuğu, ok, aşık kemiği, zar ve bağırsak kullanmışlardır⁷⁸. Şamanlar, koyun kemiği ile kehanette bulunarak gelecekte haber vermişlerdir. Üç koyunun köprücük kemikleri ateşe atılmış, sıçraması işin olumlu olduğuna, ateşten dışarı fırlaması ise olumsuzluk alameti olarak telakki edilmiştir. Kemiklerden savaşlarda ve yeni doğan çocuğun bahtına bakmak için de faydalanılmıştır. Cengiz Han'ın doğumunda kapalı elinde aşık kemiği şeklinde kan pıhtısı tutması bu kehanetin Moğollardaki önemini açıkça göstermiştir. Olay, onun gök tarafından hediye edilen yüksek bir yaşam gücünü taşıdığına yorumlanmıştır⁷⁹. Yağmur taşıyla ise yağmur yağdırdıkları gibi hastaları iyileştirmek için de kullanmışlardır⁸⁰.

Moğol yasasına göre su da kutsal sayılmaktadır. Onların âdetlerine göre bahar ve yaz mevsimlerinde gündüz suya girmek, eli nehirden yıkamak, bakır ve gümüş kapla su almak, yıkanan çamaşırları açığa sermek uğursuzluk olarak görülmektedir. Bunlar yapıldığı takdirde gök gürlmesi ve yıldırım düşmesiyle cezalandırılacaklarına inanılmaktadır⁸¹. Bir gün Ögedey Han ve Çağatay Han avdan dönerken bir Müslüman'ı gün ortasında suya girip yıkandığını görünce, yasalar konusunda aşırı duyarlı olan Çağatay, Müslüman'ın öldürülmesini emreder. Fakat Müslüman adam, Ögedey'in yardımı ve desteğiyle, Çağatay'ın yargısından ölüm cezası almadan kurtulur⁸².

⁷⁶ Rubruk, *Moğollara Seyahat*, s. 123; Carpini, *Seyahatnâme*, s. 40-41.

⁷⁷ Akkuş, "Ateş ve Ocak Kültü", s. 18.

⁷⁸ Roux, *Moğolların Dini*, s. 88-102; Rubruk, *Moğollara Seyahat*, s. 90.

⁷⁹ Marco Polo, *Doğu ve Batı Kaynaklarından Çin Seyahati*, çev. Hande Loddo, Kaknüs Yayınları, İstanbul 2003, s. 79; Roux, *Moğolların Dini*, s. 91.

⁸⁰ Spuler, *a.g.e.*, s. 191-192; Roux, *Moğolların Dini*, s. 90-91; Arslan, *a.g.e.*, s. 126.

⁸¹ Cüveynî, *Cihan Güşa*, s. 248; Arslan, *a.g.e.*, s. 137.

⁸² Cüveynî, *Cihan Güşa*, s. 201-202.

1.1.4. Şaman İnancının Moğolların Yaşantısına Etkisi

Moğol toplumlarında şaman inancı hayatın her alanına büyük bir etki etmiş ve Moğolların hayatına yön vermiştir. Şaman inancının etkisiyle Moğollarda bazı davranışlar büyük günah sayılmıştır. Bıçağı ateşe sokmak, hançerle eti kazandan dışarı almak, ateşin başında et doğramak, kuş yavrularını kamçıyla yakalamak ve öldürmek, süt veya başka bir yiyeceği dökmek, çadır içerisinde işemek suç olarak telakki edilmiştir. Eğer bu hareketler kasten yapılırsa, kişiye ölüm cezası verilmiştir. Ayrıca ağzına bir parça et alıp bunu çiğneyip yutmayan sonra da ağzından çıkaran kişi çadırın altından tünel açılıp oradan da dışarı çıkartılarak öldürülmüştür⁸³.

Moğolların ölü gömme adetleri şaman inancına göre şekillenmiştir. Buna göre han tarafından ya da onun için öldürülen kişiler diğer dünyada kendisine hizmet etmekle mükelleflendirilmişlerdir. Bu inanıştan dolayı hanın öldüğü yer ile mezar arasında cenaze aracının takip ettiği yolda rast geldikleri kimseleri öldürmüşlerdir. Marco Polo, Mengü Han'ın ölümünden sonra 20 binden fazla insanın öldürüldüğünü, mezarının ise mücevherlerle dolu olduğunu zikretmektedir⁸⁴.

Plano Carpini ölü gömme adetlerini ayrıntılı olarak şöyle anlatmaktadır: *“Eğer onlardan biri ölümcül hastalığa tutulmuşsa, çadırına kara keçeye sarılı bir mızrak saplarlar. Bunu gören herhangi bir yabancı, artık böyle bir hastanın çadırına giremez. Hasta son nefesini vermekte ise bütün akrabaları hastayı terk eder. Çünkü böyle bir hastanın ölümünde yanında kalan kişiler dokuzuncu aya kadar hükümdarın otağına giremezler. Soylu bir hasta öldüğünde onu Bozkır'da gizlice çok sevdiği bir yere gömerler. Böyle bir soylu otağın içinde oturmuş vaziyette, önünde bir masa, üstünde bir kâse dolusu et ve bir testi kırmızı, bir kısrak, bir at, eğer ve üzengileri ile birlikte gömülür. Başka bir at da cenaze töreninde (toy) yenir ve derisi samanla doldurularak, uzun bir sopa ile birlikte iki veya dört kazıkayak üzerine geçirilerek, mezarın üzerine yerleştirilir. Böylece ölen kişi ikamet etmek için bir çadıra, kendisine süt verecek bir kısrığa, aynı zamanda hem damızlık olacak hem de binebileceği bir ata sahip olmuş olur”⁸⁵.*

Bir diğer Moğol geleneğine göre küçük yaşlarda kaybedilen kız ve erkek çocukların ölümlerinden sonra babaları tarafından nikâh merasimleri yapılmıştır.

⁸³ Plano Carpini, s. 48; Dağdeviren, *a.g.t.*, s. 21-22.

⁸⁴ Bilen Yılmaz, “İstila Yılları ve Moğol İmajı”, *II. International Academic Research Congress*, Pegem Akademi, Ekim 2017, s. 3.

⁸⁵ Carpini, *Seyahatnâme*, s. 41-42.

Düğün ziyafetinde çocuklara gittiği düşünülerek yiyecekler saçılmış, kölelerin, atların, başka mal ve eşyaların resimleri yakılmış, tüm bunların duman olarak öteki dünyaya gittiği düşünülmüştür. İki baba arasında da dünürlük bağı oluşturulmuştur⁸⁶.

Genel olarak Moğollar tek bir Tanrı'ya inanmışlardır. Tanrı'nın gök ve yerlerin yaratıcısı olduğunu kabul etmişlerdir. İnanışlarına göre dünyadaki ödül ve cezaları Tanrı vermiştir. Ancak Moğollar dualar ve ayinler yaparak Tanrı'ya tapınmamışlardır⁸⁷.

1.2. Steplerdeki Diğer Din ve İnanışlar

1.2.1. Hristiyanlık ve Moğollar

Hristiyanlık, MÖ. 4. yılda dünyaya gelen, MS. 28. yılda tebliğe başlayan, MS. 30. yılda ise çarmıha gerilerek idam edilen İsa-Mesih etrafında şekillenen Mesih merkezli ilahi bir dindir. Hristiyan kelimesi, Yunanca Mesih anlamındaki *Hristos*'tan gelmekte ve Mesih'in yolunda olan, Mesih'e bağlı anlamlarını taşımaktadır⁸⁸.

Vahiy ve kutsal kitaba dayanan Hristiyanlık, özde tek Tanrılı olmasına rağmen sonradan yayıldığı çevre ve toplumların kültürlerinden etkilenecek şekilde yer vermektedir. Ayrıca bu dinde melek, ahiret, kader gibi dini kavramlar bulunsa da bu kelimelerin açıklanışı İslâm ile farklılık göstermektedir⁸⁹.

Moğollarla Hristiyanlık arasındaki temas Moğol Devleti'nin ortaya çıkışından önce vuku bulmuştur. Kereyitler gibi nüfuzlu kabileler Cengiz Han'dan birkaç asır önce bu dini kabul etmişlerdir⁹⁰. Daha sonra batıdaki komşuları Merkitler, Taycutlar ve Öngütler Hristiyanlığı benimsemişlerdir. Ancak her ne kadar Hristiyan olsalar da Şaman inancının birçok özelliğini korumuşlar ve Hristiyanlığı yüzeysel

⁸⁶ Baldick, *a.g.e.*, s. 123.

⁸⁷ Friar Giovanni Di Plano Carpini, *The Story of The Mongols Whom We Call The Tartars*, Translater Erik Hildinger, Branden 1996, s. 42; Carpini, *Seyahatnâme*, s.

⁸⁸ Mahmut Aydın, *Anahatlarıyla Dinler Tarihi*, Ensar Neşriyat, İstanbul 2016 s. 359; Mehmet Bayraktar, *Üç Dinin Tarihi – Yahudilik, Hristiyanlık, İslâm*, Say Yayınları, İstanbul 2016, s. 179, 283-252; Thomas Michel, *Hristiyan Tanrı Bilimine Giriş – Dinler Tarihine Katkı*, Ohan Basımevi, İstanbul 1992, s. 12; Ahmet Hikmet Eroğlu, "Hristiyanlık", *Dinler Tarihi El Kitabı*, Grafiker Yayınları, Ankara 2015, s. 134.

⁸⁹ Arslan, *a.g.e.*, s. 147-148; Günay Tümer-Abdurrahman Küçük, *Dinler Tarihi*, Ocak Yayınları, Ankara 1993, s. 251-256; Kürşat Demirci, "Hristiyanlık", *DİA*, XVII, İstanbul 1998, s. 328; Mehmet Katar, "Tevhitten Teslise Geçiş Sürecinde Hristiyanlık (Bir Yahudi İhya Hareketi Olarak Başlayan Hristiyanlığın Evrensel Bir Din Haline Geliş Öyküsü)", *İslâmi Araştırmalar Dergisi*, III/20, 2007, s. 334.

⁹⁰ Spuler, *a.g.e.*, s. 221; D'hsson, *a.g.e.*, s. 44.

yaşamışlardır. Yalnızca Öngütlere daha bilinçli bir Hristiyanlık yerleşmiştir⁹¹. Bu kabileler, Cengiz Han'a tabi olduktan sonra Hristiyanlıkla ilgili herhangi bir siyaset takip etmedikleri için imparatorluk içerisinde bir tehlike olarak görülmemişlerdir⁹². Ancak Töregene Hatun ve Kereyitli Sorkaktani⁹³ Hatun gibi kadınlar imparatorluğun dini siyasetinde etkili olmuşlardır⁹⁴.

Cengiz Han her dinde olduğu gibi Hristiyan din adamlarına da değer vermiş ve onları her türlü vergiden muaf tutarak ayrıcalık tanımıştır. Hatta haleflerine şöyle demiştir: “*Hiçbir dini tercih etmeyiniz. Her dinin salıklarına aynı suretle muamele ediniz! Âdetin (ibadetin) şu veya bu tarzda yapılmasının hiç ehemmiyeti yok!*”⁹⁵.

Güyük Han zamanında ise Hristiyanlarla münasebetler farklıdır. Çünkü vezirleri Çinkay ve Kadak Noyan'ın tesiri ile o Mesih dinine karşı temayül göstermiştir. Bu sebeple Güyük Han'ın Hristiyanlığı kabul etmiş olduğuna dair görüşler kaynaklarda zikredilmektedir. Cüveynî, bu olayı şu şekilde nakletmektedir: “*Güyük'ün yakınlarından, devlet büyüklerinden veya saray görevlilerinden hiç biri, onun görüşlerine karşı görüş bildirmeye, ondan bir şey istemeye ya da düşüncesini açıklamaya cesaret edemezdi. Buna, çok yakınları ve nedimleri cesaret edebilirdi. Bunlardan biri çocukluğundan beri hizmetinde bulunan ve atabek unvanını verdiği Nov Kadak idi. O samimi bir Hristiyan olduğu için Güyük de onun dinine girdi. Diğer yakını Çinkay'ın da Hristiyan olmasıyla Güyük, keşişlere, Hristiyanlara ilgi ve yardımlarda bulundu. Bu haber her tarafa yayılınca keşişler padişahın huzuruna koşular. Güyük, tabiplere ve birçok Hristiyan'a sarayında yer verdi. Ancak Kadak*

⁹¹ Wilhelm Barthold, *Türk-Moğol Ulusları Tarihi*, çev. Hasan Eren, TTK Yayınları, Ankara 2006, s. 20; Grousset, *Bozkır*, s. 187-189, 291; Laszlo Rasonyi, *Türk Devletinin Batıdaki Varisleri ve İlk Müslüman Türkler*, haz. Ş. K. Seferoğlu, Adnan Müderrisoğlu, Ayyıldız Matbaası, Ankara 1983, s. 72-73; Akkuş, *a.g.t.*, s. 61-62; İlyas Kemaloğlu, “Büyük Moğol İmparatorluğu”, *Avrasya'nın Sekiz Asrı Çengizoğulları*, Ötüken Neşriyat, İstanbul 2016, s. 60-61.

⁹² Spuler, *a.g.e.*, s. 221.

⁹³ Sorgaktani: Kerayit lideri Tuğrul'un yeğeni, Çakambu'nun kızıdır. 1203'te Tuluy'un eşi, Mengü Kağan, Kubilay Kağan, Hülegü Han ve Arık Böke'nin annesidir. Tüm kaynaklar istisnasız biçimde bu kadının kudret, ehemmiyet, akıl ve liyakatını övmüşlerdir: “*Gayet zeki, akıllı idi; ulusun idaresinde dünya hatunlarının başında gelirdi; örtünmede, namus ve iffette dosdoğru idi.*” Kocasının ölümünden sonra hükümet işleri dışında, ulusunun ve mallarının da yöneticisi olmuştur. Kaynaklar ümeranın, erkeklerin üstesinden gelemediği işlerin yürütüldüğünü öğrenince şaşkınlıktan parmaklarını ısırıklarını belirtmiştir. Ayrıca dindar olan bu kadın fakirlere sadaka, bahşiş verip ellerinden tutmuş, hayır işleriyle anılmıştır. Hristiyan dinine mensup olup, dinini yaymak için çaba göstermiştir. Akıllı, siyaseti bilen bir hatun olduğu için İslâm dinine de teveccüh göstermiştir. Ayrıntılı bilgi için bkz. Şirin Beyânî, *Moğol Dönemi İran'ında Kadın*, çev. Mustafa Uyar, TTK Yayınları, Ankara 2015, s. 130-133; *Abû'l-Farac Tarihi*, s. 531; Cüveynî, *Cihan Gûşa*, s. 238; Neslihan Durak, “Çingizli Hatunları I: Sorgaktani Beki”, *Turkish Studies*, III/1, Ocak 2008, s. 252-253; Mustafa, Akkuş, “Âbâkâ Han'ın Dinî Şahsiyeti ve Anadolu'daki Uygulamaları”, *SUTAD*, S. 40, Konya 2016, s. 75, dn. 2.

⁹⁴ Akkuş, “Âbâkâ Han'ın Dinî Şahsiyeti”, s. 62.

⁹⁵ D'hsson, *a.g.e.*, s.153; Akkuş, “Âbâkâ Han'ın Dinî Şahsiyeti”, s. 63.

ve Çinkay'a yakınlığı dolayısıyla Muhammed'in (a.s.) dinini küçük gördü. Hastalandığında ülkenin bütün işlerini onlara bıraktı. Bu sayede Hristiyanların işi rast gitmeye başladı ve hiç bir Müslüman, bir Hristiyan'ın aleyhinde açıkça konuşamaz oldu"⁹⁶. Nitekim Güyük Han, etrafında dört Hristiyan papazı bulundurmuş, bunların yetiştirilmesine de ihtimam göstermiştir⁹⁷.

Mengü Han Hristiyan bir anneye, Nestûrî bir vezire, Hristiyan zevcelere ve vaftiz edilmiş bir oğula sahip olduğu için bu dine önem vermiştir. Her ne kadar Hristiyan inancına bağlı olduğu düşünülse de o, ataları gibi büyük dinlere karşı kayıtsız kalmış, şamanlara ise daha çok ilgi göstermiştir. Mengü Han din adamlarını vergiden muaf tutmuş, geniş imtiyazlar vermiş⁹⁸, bütün papazları ibadete davet etmiş ve eşlerinden birinin refakatinde Hristiyanların ayinlerinde hazır bulunmuştur. Ancak o aynı şekilde Müslümanların ibadetlerine de katılmıştır. Yine dinlerin temsilcileri arasında münazaralar tertip ettirmiş olan Mengü Han'ın bu tartışmalarından birine Wilhelm von Rubruk da katılmış ve Mengü Han'ın şu sözlerini nakletmiştir: "*Tanrı bir elin parmaklarını farklı yarattığı gibi, mutluluğa erişmek için de insanlara çeşitli yollar vermiştir. Size de kutsal kitabı vermiştir ama siz uymuyorsunuz*"⁹⁹.

Hristiyanlığa temayülü olduğu düşünülen Mengü Han'ın tahta çıkmasını Hristiyanlık âlemi heyecanla karşılamış, kendisini Hristiyanlığa davet etmek için Fransa Kralı Luis ve Papa tarafından keşiş Rubruk gönderilmiştir. Rubruk, Mengü Han'a eğer Hristiyan olursa Frankların ve Papa'nın çok mutlu olacaklarını, kendisine bir kardeş gözüyle bakacaklarını söylemiştir¹⁰⁰. Bunun üzerine Mengü Han, cevap olarak Rubruk'a bir mektup vermiştir. Mektubun muhtevası şu şekildedir: "*Bu ebedi Tanrı'nın buyruğudur. Gökyüzünde yalnızca bir ebedi Tanrı vardır; yeryüzünde yalnızca bir efendi vardır: Cengiz Han. Bu Tanrı'nın oğlunun kelimidir ve size yöneliktir: 'Kim olursak olalım, ister Moğol, ister Nayman, ister Merkit, isterse Musceleman ve kulağın duyabileceği ve atın gidebileceği her yerde, bunu duyurun ve anlatın. Benim buyruğumu duydukları ve anladıkları ama buna inanmadıkları ve bize savaş açmak istedikleri andan itibaren, gözleri olduğu halde görmediklerini; bir şeyi*

⁹⁶ Cüveynî, *Cihan Güşa* s. 240; Barthold, *Türkistan*, s. 514; Grousset, *Bozkır*, s. 263; Arnold, *a.g.e.*, s. 316; Spuler, *a.g.e.*, s. 221; A. Bausani, "İlhanlı Hâkimiyeti Zamanında İran'da Din", trc. Mustafa Uyar, *Tarih Araştırmaları Dergisi*, S. 32, Ankara 2002, s. 225.

⁹⁷ Spuler, *a.g.e.*, s. 221; A. Bausani, "İlhanlı Hâkimiyeti Zamanında İran'da Din", trc. Mustafa Uyar, *Tarih Araştırmaları Dergisi*, S. 32, Ankara 2002, s. 225.

⁹⁸ Spuler, *a.g.e.*, s. 222.

⁹⁹ Rubruk, *Moğollara Seyahat*, s. 121.

¹⁰⁰ Ruysbroeckli Willem, *Mengü Han*, s. 185.

tutacakları vakit elleri olmadığını ve yürüyecekleri zaman ayakları olmadığını duyacak ve göreceksin. ...Size bildirdiğimiz ebedi Tanrı'nın buyruğudur. Bunu duyup, inandığınızda, eğer bize itaat etme niyetindeyseniz, bize elçilerinizi göndermelisiniz: Böylece bizimle barış içinde mi yoksa savaşta mı olmak istediğinizi öğreneceğiz. Tüm dünya güneşin doğuşundan batışına, ebedi Tanrı'nın gücüyle sevinçte ve barışta tek hale geldiğinde, bizim ne yapacağımız ortaya çıkacaktır. Ama eğer ebedi Tanrı'nın buyruğunu duyup anladığınızda, buna uymak ya da buna inanmak istemiyorsanız ve 'Ülkemiz çok uzakta, dağlarımız güçlü, denizimiz geniş' diyor ve buna güvenerek bize savaş açarsanız-ne olacağını nasıl bilebiliriz?'¹⁰¹.

Mengü Han dönemini Rubruk, eserinde net bir şekilde açıklayarak; Moğol hükümdarının Hristiyanların ibadetlerine iştirak ettiğini, papazların kendisini takdis etmek için saraya gittiklerini, ertesi gün ise mukaddes ekmeklerinden götürdüklerini, Han'ın bu ekmeğin bir parçasını oğluna diğer parçasını kardeşi Arık Boğa'ya uzattığını, Nestûrî papazlarının kendisini tütsümelerine izin verdiğini, su kabını onların eliyle aldığını, eşini sağlığına kavuşturan papazı ordugâhta askerler arasında haç ile dolaşmasına müsaade ettiğini, Hristiyanların kendisinin huzurunda secde etmeleri yerine eğilmelerine de izin verdiğini belirtmektedir¹⁰².

Kubilay Han döneminde de Hristiyanlara aynı müsamaha gösterilmiştir. Nitekim Abû'l-Farac, Kubilay hakkında şunları zikretmiştir: "*Kendisi adaletli, dirayetli bir hükümdardı. Hristiyanların dostu idi*"¹⁰³. Kubilay Han'ın Hristiyan annesi Sorgaktani Hatun'un, oğulları üzerinde büyük bir etkisi olmuştur. Bundan dolayı onlara saygı duymuş ve değer vermiş, Papa'dan Hristiyan din adamları göndermesini istemiştir. Ayrıca sarayda hizmet veren rahiplere İncil'i anlattırılmış, kutsal kitabı buhurdanlıklar yakarak yüceltmiş, saygıyla öpmüştür¹⁰⁴. Yine Kubilay Han, 1279 yılında Çin'in her yerinde kilise açılmasına izin vermiştir. Bu dönemde Nestûrî Hristiyanlığı Çin'de geniş yayılma göstermiş, Hristiyanlar sarayda ve yönetimde yüksek mevkilere getirilmişlerdir. En önemlisi Bağdat Nestûrî Patriği, Pekin'de bir piskoposluk kurmuş ve bu bölgede önemli güçler elde etmiştir¹⁰⁵.

¹⁰¹ Ruysbroeckli Willem, *Mengü Han*, s. 258-260.

¹⁰² Ruysbroeckli Willem, *Mengü Han*, s. 84-85.

¹⁰³ *Abû'l-Farac Tarihi*, s. 578.

¹⁰⁴ Akkuş, *a.g.t.*, s. 67; aynı mlf., "Âbâkâ Han'ın Dinî Şahsiyeti", s. 75, dn. 2.

¹⁰⁵ Roux, *Moğol imparatorluğu*, s.391-392; Akkuş, *a.g.t.*, s. 67.

Ermeni Kralı Hetum ve Mengü Han arasında 1253 yılında anlaşma imzalanmıştır. Anlaşmada; Hristiyan dinin Moğollar arasında yayılmasına müsaade edilmesi, Moğollar ve Hristiyanlar arasında daimi barışın sağlanması, ele geçirdikleri yerlerdeki Hristiyan kilisesi ve dini görevlilerin her vergiden muaf tutulması, kutsal toprakların Müslümanların elinden alınarak Hristiyanlara iade edilmesi, Moğolların Bağdat Halifeliği'ni çökertmesi, Ermeni ülkesine özel imtiyaz tanınması ve Ermenilere eskiden bağlı olup da şimdi Müslümanların elinde olan toprakların Ermenilere verilmesi maddeleri yer almıştır¹⁰⁶.

Hülegü Han döneminde de bu durum devam etmiştir. Han, İslâm ülkelerinde Hristiyanlara yasak olan çanların çalınmasına izin vermiş, Eşi Dokuz Hatun'un - yapımında büyük desteği bulunduğu- kiliselerdeki ibadetlerine de iştirak etmiştir¹⁰⁷. Yine Ermeni, Gürcü ve Süryanilerin ayinlerine katılarak şarabını ikram ettirmekle birlikte devlet bünyesinde Hristiyanlara memurluk görevleri vermiştir. Ayrıca Nestûrî Katolikosu Makkika'ya 1258 yılında Bağdat'ta kilise tahsis ettirmiş, burada kendisi ve çocukları için dua etmelerini emretmiştir¹⁰⁸.

Hülegü Han'ın eşi Dokuz Hatun hakkında bilgi vermek konumuzun bütünlüğü açısından uygun olacaktır. Dokuz Hatun, Kereyit soyundan Ong Han'ın oğlu İku'nun kızı idi. Babası Tuluy Han'ın eşi olduğu için onu diğer hatunlarından üstün tuttuğu belirtilmiştir. Bu hatun Kereyit Kabileleri Hristiyan olduğu için sürekli Hristiyanlığı desteklemiştir. Nitekim Hristiyanlar onun zamanında güçlenmişlerdir. Hatunun çadırının önünde daima kiliseler bulunmuş, çanlar çalınmıştır. Dokuz Hatun'a değer veren Hülegü Han da hatunun gönlünü hoş tutmak için Hristiyanlara hürmet edip ayrıcalık göstermiş, ömrünün sonuna kadar memleketlerinde kiliseler yaptırmıştır¹⁰⁹. Görüldüğü üzere Moğol Hanlarının dinlere karşı tutum ve davranışını etkileyen en önemli etkenlerden biri de hatunlar olmuştur.

Hristiyanların bu durumları Abaka Han zamanında da devam etmiş, özellikle Abaka ve kardeşlerinin daha çocukken vaftiz edilmeleri Hristiyanların ümitlenmesine yol açmıştır. Ancak Abaka Han ile istenilen münasebetler kurulamamıştır¹¹⁰. Halefi Ahmet Teküder döneminde ise camiler kiliseye

¹⁰⁶ Danuu, *a.g.m.*, s. 11.

¹⁰⁷ Spuler, *a.g.e.*, s. 231; Akkuş, *a.g.t.*, s. 67-68.

¹⁰⁸ Akkuş, *a.g.t.*, s. 68.

¹⁰⁹ Reşîdüddin Fazlullâh, *Câmiu't-Tevârih*, s. 4.

¹¹⁰ Akkuş, *a.g.t.*, s. 68.

çevrilmiştir. Kısa süren bu durum sonrasında Argun Han zamanında eski statülerini geri elde etmişlerdir. Gazân Han döneminde ise Moğol asilzadelerinin Müslüman olmaya başlaması Hristiyanların nüfuzunu azaltmıştır¹¹¹.

Bir diğer Moğol Hanı Çağatay Han, İslâm düşmanı olarak belirtilmiş, Hristiyanların ise dostu olarak görülmüştür. Hatta vaftiz edildiği de zikredilmiştir¹¹².

Moğol Hanları her ne kadar diğer dinlere imtiyazlar tanıyıp, destekleseler de hiçbir zaman ataları Cengiz Han'ın dini ve tavsiyelerinin etkisinden kurtulamamışlardır. Çünkü Cengiz Han onlara şunu nasihat etmiştir: “*Hiçbir dini tercih etmeyiniz. Her dinin salıklarına aynı surette muamele ediniz*”¹¹³.

1.2.2. Yahudilik ve Moğollar

Yahudilik, İbrâhimi geleneğe bağlı monoteist bir dindir. Hristiyanlık ve İslâm ile ortak kutsal coğrafyaya ve tarihi tecrübeye sahip olan Yahudilik, bu dinlerle teolojik ve etik olarak benzerlik de göstermektedir. Hristiyanlığa; kutsal kitap Ahd-i Atık'in literatürü, seçilmişlik ve kurtuluş kavramları yönünden, İslâm' a ise; Tek Allah inancı, dini hukuk ve vahiy inancı bakımından yakınlık gösterdiğini söylemek mümkündür¹¹⁴.

Bunlarla birlikte Yahudi olmanın temel şartı; Yahudi bir anne-babadan veya Yahudi bir anneden doğmaktır. Bundan dolayı Yahudilik; belli bir ırka, dine ve kültüre mensubiyeti ifade eden kapsamlı bir anlam içermektedir. Bu yönüyle diğer dinlerden farklılık göstermektedir¹¹⁵.

Tarihte Pers İmparatorluğu'nda, Mısır, Babil, Anadolu, İran ve Orta Asya'da önemli Yahudi toplulukları oluşmuştur. Moğol İmparatorluğu'nda da Yahudilerin varlığı M.S. 6. yüzyılda Babil sürgününden gelen ve daha sonra dönmeyen Yahudilere dayandırılmıştır. Yahudilik, Orta Asya'da İpek Yolu'nun etkisiyle yayılma imkânı bulmuştur. Hareketli olan ve yoğun ticari faaliyetlere imkân veren Buhara, Tirmiz, Semerkant, Ürgenç, Merv büyük ve refah birer şehir haline gelince, bu yerler büyük oranda Yahudi nüfusu barındırmıştır. Özellikle Radanitler adı

¹¹¹ Reuven Amitai-Preiss, “Ghazan, İslâm and Mongol Tradition: A View From The Mamlûk Sultanate”, *Bulletin of the School of Oriental and African Studies*, LIV/1, London 1996, s. 2.

¹¹² Abdülkadir Yuvalı, “Çağatay Han”, *DİA*, VIII, TDV Yayınları, İstanbul 1993, s. 177.

¹¹³ Mirza Haydar Duğlat, *Tarih-i Reşidî*, çev. Osman Karatay, Selenge Yayınları, İstanbul 2006, s. 61; D'hsson, *a.g.e.*, s. 162.

¹¹⁴ Salime Leyla Gürkan, “Yahudilik”, *İA*, IV, MEB Yayınları, İstanbul 2013, s. 187.

¹¹⁵ Şaban Kuzgun, *Dinler Tarihi*, Bilge Kültür Sanat Yayınları, İstanbul 2017, s. 89.

verilen Yahudi tacirler, İpek Yolu'nun gelişmesinde önemli rol oynamışlardır. Hatta İpek Yolu boyunca ticaret postaları kurmuşlardır¹¹⁶.

Moğollar bu bölgeye geldiklerinde diğer dinler gibi Yahudiliğe de tolerans göstermişlerdir. Yahudiler, yasa hükümlerine aykırı olmadığı sürece serbestlik içinde yaşamışlar, ibadetlerini ve dini emirlerini uygulayabilmişlerdir¹¹⁷. Ancak Cüveynî'den öğrendiğimiz bilgiye göre dini tolerans diğer dinlerin din adamlarına tanındığı kadar Yahudi din adamlarına tanınmamıştır. Cengiz Han bütün din adamlarına vergi muafiyeti tanırken, Yahudi din adamları bundan mahrum bırakılmıştır. Bu bilgi eserde şu şekilde geçmektedir: *“Bu durumu iyi bilen Mengü Kağan, vergi memurlarına ve şugl ve ortaklara halktan gücünün üzerinde vergi almamalarını buyurdu. Herkesten önceden kararlaştırılmış olanın alınmasını istedi. Daha önce Cengiz Han'ın ve Kağan'ın fermanlarıyla ilâve vergi (mu'an) yükünden muaf tutulan Müslüman cemaatinin büyük seyyidleri ve ileri gelen imamlarından, erkeün dedikleri Hristiyan rahiplerinden ve öğrencilerden, toyin dedikleri putperestlerin rahiplerinden, yaşları ilerlemiş ve geçimlerini temin etmekten aciz kişilerden vergi almadı. Bu gruba dâhil edilmediklerini gören Yahudiler hayal kırıklığına uğradılar, üzüntüden sakallarını yolmaya başladılar. Zahir'in bir vaizi anlatan şu Şiirinde dediği gibi:*

‘Orada kızıl sakallı bir adamcağız vardı. Elini sakalına atarak,

Biz, bunların arasında yokuz, her iki dünyada yerimiz yok, ’ dedi”¹¹⁸.

Reuven Amitai'nin naklettiği bilgilere göre Cengiz Han'ın bir Yahudi ile konuşması ve ona yönelttiği sorular dikkat çekicidir. Bir gün Yahudilerden birine: *“Musa'ya, İsa'ya ve Muhammed'e bu yüce konumu veren ve şöhreti yayan nedir?”* der. Bunun üzerine Yahudi ona: *“Çünkü Tanrı'yı sevdiler ve kendilerini ona adadılar, bu yüzden o da onları ödüllendirdi.”* diye yanıt verir. Daha sonra Cengiz Han: *“Eğer ben de Allah'ı seversem ve kendimi ona adarsam, beni de ödüllendirir mi?”* sorusunu yöneltince Yahudi: *“Evet, hatta daha fazlasını söylüyorum ki kitaplarımızda zafer kazanacak bir hanedanınız olacağı yazılı”* cevabını verir. Bunun üzerine Cengiz Han: *“Musa, İsa ve Muhammed (s.a.v.) peygamberler gibi nasıl eşit boyda peygamber olacağını”* sorar. Ardından ailesinden ve akrabalarından ayrılarak

¹¹⁶ Arslan, *a.g.e.*, s. 154; Akkuş, *a.g.t.*, s. 85; Durmuş Arık, “Buhara Yahudileri Üzerine Bir İnceleme”, *Orta Asya ve Kafkasya Dergisi*, I/2, Ankara 2006, s. 93.

¹¹⁷ Cüveynî, *Cihan Güşa*, s. 481; Akkuş, *a.g.t.*, s. 85.

¹¹⁸ Cüveynî, *Cihan Güşa*, s. 490-491.

dağlarda kalmaya başlar ve kendini ibadete adar. Ancak herhangi bir dine itaat etmez, bir dini topluluğa da ait olmaz. Sadece kalbinde Allah sevgisini barındırır¹¹⁹. Konuşmanın içeriğinde Yahudi, Moğollar nezdinden bir eğitmen ve Cengiz ile ailesinin habercisi olarak gösterilmektedir. Nitekim Yahudi'nin belirtmiş olduğu kitaplarındaki zafer kazanacağı görüşü, Moğol inancında dünyayı fethetmek için cennetten bir görev aldığı inancıyla örtüşmektedir¹²⁰.

Ögedey ve Güyük Han dönemlerinde Yahudilerle ilgili bir bilgiye rastlanılmamıştır. Nitekim Avrupalı seyyahlar, İslâm kaynakları, Nestûrî ve Ermeni kaynakları bu dönemde Yahudiler hakkında bilgi vermemişlerdir¹²¹.

Mengü Han döneminde bütün dinlere müsamahalı davranılmıştır. Rubruk bu dönemdeki dini hoşgörüyü: *“Hepsi bala gelen sinekler gibi onun sarayına üşüşüyorlar; ona iyi bir gelecek tahmininde bulunuyorlar.”*¹²² şeklinde anlatmıştır. Ancak Büyük Han, dedesinin yaptığı gibi Yahudi din adamlarını vergi muafiyetinden ayırı tutmuştur. Bu bilgiye ek olarak Barthold, Mirhond'dan şu bilgileri aktarmıştır: *“Bu muafiyetten yalnız hahamlar faydalanamıyorlardı, bu da Yahudiler arasında bir memnuniyetsizlik meydana getirmişti”*¹²³. Değerlendirmesinde ise şu açıklamalarda bulunmuştur: *“Eğer Mirhond'un bu haberi doğruysa, diğer dini cemaatlere verilen ayrıcalıkların Yahudilere verilmemesi, Yahudilerin Büyük Han'ın sarayında kendilerini koruyacak kimselerin bulunmamasıyla izah edilebilir. Müslüman, Hristiyan ve Budistler Mengü Han'ın itibarlı devlet adamları ve müşavirleriyle iyi münasebetteydiler”*¹²⁴. Öyle görülüyor ki Büyük Han'ın böyle davranmasındaki en önemli etken; sarayda kendilerinden kimsenin bulunmamasıyla ilişkilendirilmiştir.

Rubruk bu dönemde Moğolların merkez şehri Karakurum ile ilgili: *“Çeşitli kavimlerin 12 put mabedi, Muhammed'in dinin öğretildiği 2 camisi ve şehrin dışında bir Hristiyan kilisesi vardır.”*¹²⁵ izahını yaparken, İran'da pek çok Yahudi'nin varlığından da bahsetmektedir. Lakin Yahudilerin ibadet yerleri hakkında bir bilgi vermemektedir¹²⁶. Rubruk'un merkez Karakurum'da ne Yahudilerin varlığından ne de ibadet yerlerinden bahsetmemesi muhtemelen topluluk oluşturacak yerleşik bir

¹¹⁹ Amitai, “Did Chinggis Khan Have a Jewish Teacher”, s. 693, 698.

¹²⁰ Amitai, “Did Chinggis Khan Have a Jewish Teacher”, s. 700.

¹²¹ Akkuş, *a.g.t.*, s. 86.

¹²² Ruysbroeckli Willem, *Mengü Han*, s. 198; Khazanov, *a.g.m.*, s. 488

¹²³ Barthold, *Türkistan*, s. 522.

¹²⁴ Barthold, *Türkistan*, s. 522-523.

¹²⁵ Rubruk, *Moğollara Seyahat*, s. 111.

¹²⁶ Rubruk, *Moğollara Seyahat*, s.134.

Yahudi varlığının bulunmamasından kaynaklanmış olmalıdır. Bunun yanında Yahudilerin dini yönden değil de ticari alandaki faaliyetleri ile tanınmalarından, inançları gereği dinlerini yayma çabalarının olmamasından ve inanç ve ibadet yönlerinin bilinmemesinden kaynaklandığı düşünülebilir¹²⁷.

Kubilay Han döneminde ise Çin'de Yahudiler, bu bölgeye gelen Müslüman tacirlerin azalmasından dolayı iyi bir dönem geçirmişlerdir. Çünkü Kubilay Han, yasaktaki sınırlara ek olarak abdestte, koyun kesiminde, suyun kullanımında, Müslümanların sünnet olmasında kısıtlamalar getirmiştir¹²⁸.

Hülegü ve Abaka Han dönemlerinde Yahudiler sarayda görevlendirilmişlerdir. Müslüman vakıflarının gelirleri devlet hazinesine bağışlanmış, Hristiyan-Yahudi din adamları ve doktorların maaşları ödenmiştir¹²⁹.

Ahmet Teküder'in hanlığı zamanında diğer gayrimüslimler gibi Yahudiler için de sıkıntılı geçmiştir. Yukarıda belirtilen Müslüman vakıflarından Hristiyan ve Yahudi din adamlarının maaşlarının ödenmesine son verildiği gibi vakıfların idaresi de Müslümanlara bırakılmıştır¹³⁰.

İslâm düşmanlığı yapan, Müslüman devlet adamlarını görevlerinden uzaklaştıran ve bu mevkilere Hristiyanları, mali işlere de Yahudileri getiren Argun dönemi, Yahudilerin en rahat olduğu devir olmuştur. Argun'un hem hekimliğini hem de danışmanlığını yapan önemli devlet adamı Yahudi vezir Sa'dü'd-Devle¹³¹, Yahudiler açısından bu dönemde önemli rol oynamıştır. Sa'dü'd-Devle, İlhanlı sarayında görevlendirildiğinde Moğol emirlerinden Ordu Kiya'nın güvenini

¹²⁷ Akkuş, *a.g.t.*, s. 86-87.

¹²⁸ Roux, *Moğol İmparatorluğu*, s. 389-390.

¹²⁹ Spuler, *a.g.e.*, s. 263; Zekeriyâ Kitapçı, *Moğollar Arasında İslâmiyet*, II, Dizgi Ofset Matbaacılık, Konya 2000, s. 116

¹³⁰ Kitapçı, *a.g.e.*, s. 116.

¹³¹ Devletin desteği, mutluluğu anlamına gelmektedir. Ebher'de yaşayan Yahudi bir aileye mensup vezir, aslen Musul'ludur. Asıl künyesi Vassaf'ta Sa'dü'd-Devle b. Es-Safiyü'd-Dîn Ebherî, Reşîdüddin'de; Sa'dü'd-Devle b. Hibbetullah b. Muhazzü'd-Devle Ebherî, Hamdullah Müstevfi'de; Sa'dü'd-Devle b. Safiyü'd-Devle b. Hibbetullah b. Muhazzibü'd-Devle Ebherî Yahûdi, İbn Haldun'da ise; Sa'd el-Yahudi el-Musulî olarak geçmiştir. Çocuğunun olup olmadığı bilinmemektedir. Gençliği Musul'da geçen Sa'dü'd-Devle, Argun tarafından Tebriz'e çağırılmış ve burada ölmüştür. Genç yaşlarından itaibaren kendisini tıbbâ adanmış ve bu alanda uzmanlaşmıştır. Ünlü vezir, ilk başlarda zanaatçılar çarşısında tellallık yapmıştır. Tıbbî uygulamalarının yanında Bağdat'taki sorunlara vâkîf olmasından dolayı kısa sürede ünlenince Bağdat valisi tarafından Bağdat dîvan üyesi olarak seçilmiştir. Kendisinin bu yetenekleri memurlar ve meslektaşları tarafından kısıklanınca onu Bağdat'tan uzaklaştırmak için İlhanlı sarayına gidip hekimlikte meziyetli olduğunu söylemişler, böylece Argun'un sarayına alınmasını sağlamışlardır. Bkz. Spuler, *a.g.e.*, s. 269; Mustafa Uyar, "İlhanlı Devletinde Yahudi Bir Vezir: Sa'dü'devle", *Tarih Araştırmaları Dergisi*, S. 33, Ankara 2003, s.131-132.

kazanmış ve dostlukları hayatı boyunca devam etmiştir. Hekim olmasından dolayı Argun ile sıkça temas kurmuş ve bu sıralarda ona tavsiyelerde bulunmuştur. Daha sonraları Argun'un sempatisini kazanarak danışmanı olmuştur. Argun boş zamanlarında Türkçe'yi ve Moğolca'yı Bağdat'ta öğrenen ünlü hekim ile sohbet etmekten zevk almış, idari ve mali konularda ondan yararlanmış. Bir süre sonra devletin yönetimi emir Buka'nın elindeyken, noyan devleti yönetmekte başarısız olunca bu durum Sa'dü'd-Devle için bir fırsat haline gelmiştir. Kendisi artık bir devlet adamı olarak mali idarenin sorumluluğunu almıştır¹³². İlerleyen zamanda Sa'dü'd-Devle, İlhanlıların elindeki bütün toprakların yönetimini devr almıştır. Başlangıçta adalete çok bağlı ve mahkemelerde davaların şeriata uygun olarak yapılmasına dikkat etmiş, hassasiyet göstermiştir. Müslüman âlim ve şeyhlere saygısını esirgememiş, hayır müesseseleri de kurmuştur. Bu durum halkın kalbini kazanmasını sağlamıştır¹³³.

Herkesin güvenini kazanan Sa'dü'd-Devle, zamanla Argun Han'ın İslâm düşmanlığı siyasetini en iyi şekilde kullanarak akrabalarını yüksek mevkilere getirmiş, böylece devlet makamlarına Yahudileri yerleştirmiştir. Kardeşi Fahrü'd-Devle'yi, Bağdat yönetimine atarken, Cemâleddin Destcerdanî'yi ise yardımcılığa getirmiştir. Diğer kardeşi Eminü'd-Devle'yi Musul, Diyarbekir ve Mardin yönetimine atamıştır. Kardeşinin yanına da Tacüddin b. Muhattas'ı göndermiştir. Yahudi Labîd b. Ebî Rabia'yı, Yahudi Doktor Muhazzibü'd-Devle Ebu Mansur'u Azerbaycan'dan sorumlu olarak görevlendirmiştir. Fars'ın yönetimini de Şemsüddeve b. Mecdü'd-Devle'ye vermiştir¹³⁴.

Yahudi halkının bu durum karşısındaki düşünceleri olumlu olduğu gibi onlardan birisinin yüksek bir mevkide olması ve büyük bir gücü elinde bulundurması kendilerine olan güveni tazelemiş ve bekledikleri Mesih'in geldiği inancını doğurmuştur. Abû'l-Farac, bu konuda şunları dile getirmiştir: "*Tanrı bu adam vasıtasıyla kurtuluş kapılarını açmış, İbranilerin soyunu şerefli bir mevkiye*

---

¹³² Faruk Sümer, "Argun", *DİA*, III, TDV Yayınları, İstanbul 1991, s. 355; John Andrew Boyle, "Dynastic and Political History of the Il-Khâns", *Cambridge History of Iran*, V, Cambridge 1968, s. 369-370; Uyar, "İlhanlı Devletinde Yahudi Bir Vezir", s. 132-133; Faruk Sümer, "İlhanlı Hükümdarlarından Abaka, Argun Hanlar ve Ahmed-i Celayir", *Belleten*, LIII/206, Ankara 1989, s. 186.

¹³³ Akkuş, *a.g.t.*, s. 88-89.

¹³⁴ Boyle, "Dynastic and Political History of the Il-Khâns", s. 369-370; Uyar, "İlhanlı Devletinde Yahudi Bir Vezir", s. 134.

yükseltmiştir”¹³⁵. Bunlarla birlikte akraba ve dindaşlarına açıkça iltimas gösteren Sa’dü’-d-Devle, Bağdat’ta vali iken Tiflis’ten gelen bir Yahudi kafilesi, kendi zamanlarının geldiğine- artık Yahudilerin güçlendiklerine- inandıkları için Beyennehreyn halkını talan etme cüretini göstermiştir. Bu durumu Mirhont şu şekilde açıklamıştır: “*Prens Geyhâtu Küçük Asya’da, Gâzân ise Horâsân’da olmamış olsalardı –Sa’düd-Devle yalnız bu ikisinin yerine Yahudi koymaya cesaret edememişti!- o zaman bütün vilâyetlerin idaresini akrabalarının ellerine tevdi edecekti*”¹³⁶.

Argun Han’ın İslâm düşmanlığı bir müddet sonra vezirin cesaretini arttırmış ve Han’a kendi fikirlerini telkin etmeye başlamıştır: “*Peygamberlik veraset yoluyla Cengiz Han’dan size intikal etti. Sen Peygamberliğini ilan edersen İslâm Peygamberi gibi muhalifleri cezalandırır; muvafıkları okşayıp kazanır ve böylece ebedi dinini kurarsın*”. Ayrıca Cengiz Han’ın Peygamber olduğunu söyleyerek Peygamberliğini tasdik ettirmek istemiştir. Argun Han’a Kâbe’yi put haline getirmeyi de telkin etmiştir¹³⁷. Müslümanların nüfuzunu kırmak içinse dindaşı Necîbüddin’e 200 Müslüman’ın isminin yazılı olduğu listeyi vererek öldürülmelerini emretmiştir¹³⁸.

Bu durum Müslümanlar açısından değerlendirildiğinde; Yahudi kimliğindeki bir şahsın devlet yönetiminin başına getirilmesi onlar için hoşnutsuzluk yaratmıştır. Aksarâyî, onun vezirliğe geçişini anlatırken alçaltıcı ifadeler kullanarak memnuyetsizliğini belirtmiş ve: “*İnananlardan en şiddetli düşman olarak, insanlardan Yahudileri ve Allah’a eş koşanları bulursun*” ayetini kullanarak nefretini açıkça dile getirmiştir. Bağdat’ta ise içinde Sa’dü’-d-Devle’ye ilişkin suçlamalar, ayetler ve Peygamber’in hayatından hikâyeler bulunan bir belge, içerisine Sa’düdevle’nin Tanrı tarafından lanetlendiği de eklenerek dağıtılmıştır. Bu belge vezirin eline ulaşınca Argun’a göstermiş, o da belgeyi hazırlayanların hapsedilmesini istemiştir¹³⁹.

Neticede vezirin bütün bu uygulamaları Yahudi düşmanlığı ve nefretini doğurmuştur. Örneğin; ileri gelen Yahudileri öldürmek için İsmâilî Dâiler tutulmuştur. Argun hastalanınca Moğol emirler ve Müslümanlar, Sa’dü’-d-Devle

¹³⁵ Uyar, “İlhanlı Devletinde Yahudi Bir Vezir”, s. 134.

¹³⁶ Spuler, *a.g.e.*, s. 269-270; Arslan, *a.g.e.*, s. 157.

¹³⁷ Bausani, *a.g.m.*, s. 226; Uyar, “İlhanlı Devletinde Yahudi Bir Vezir”, s.136.

¹³⁸ Uyar, “İlhanlı Devletinde Yahudi Bir Vezir”, s. 136.

¹³⁹ Spuler, *a.g.e.*, s. 270; Uyar, “İlhanlı Devletinde Yahudi Bir Vezir”, s. 136.

hakkında söylentiler çıkararak Han'ın hastalanmasında onu sorumlu tutarak, Argun'un ölümünü dahi beklemeyerek Sa'dü'd-Devle'yi hemen katletmişlerdir. Devlet kademesinde görev alan akrabaları ve diğer Yahudiler de öldürülmüştür¹⁴⁰. Bunlarla da kalınmamış kadın ve çocuklar esir edilmiş, malları da yağmalanmıştır¹⁴¹. Sonuçta Yahudilerin hâkimiyetleri yıkılmıştır.

Yahudilere karşı bu olumsuz durum Geyhatu ve Baydû dönemlerinde de devam etmiştir. Gâzân Han döneminde yatışma olmuş, Yahudilerin devlet kademesinde görevleri az da olsa devam etmiştir. Gâzân ve Olcaytu döneminin en önemli veziri ise Yahudi Reşîdüddin Fazlullah¹⁴² zikredilmiştir. Kâşâni bu dönemde sarayda bulunan Yahudi devlet adamlarından ve entrikalarından bahsetmiştir¹⁴³. Ancak onlar, Argun döneminde olduğu gibi parlak bir devir yaşayamamışlardır.

Görüldüğü üzere diğer dinlere gösterilen toleranslar Yahudilere de gösterilmiş, önemli mevkilere gelebilmişlerdir. Ancak Moğollar bu dine hiçbir zaman tâbi olmamışlardır.

1.2.3. Budizm ve Moğollar

Budizm, Batı dillerinde Buda'nın kurduğu dinin adı olarak kullanılmıştır. MÖ. VI. yy'da Hindistan'ın kuzeydoğusunda doğmuş, kast sistemine karşı çıkmış, dizginlenme, ahlâken temizlenme, insanları eşit görme, insanlara ve diğer canlılara sevgi-şefkat duyma gibi ilkelere dayanmıştır. Kutsal metinleri, inanç esasları, cemaati, mâbedleri olduğundan dolayı bir din olarak nitelendirilmiştir. Budizm'in

¹⁴⁰ Spuler, *a.g.e.*, s. 270; Akkuş, *a.g.t.*, s. 90; Uyar, "İlhanlı Devletinde Yahudi Bir Vezir", s. 138-140.

¹⁴¹ Akkuş, *a.g.t.*, s. 90.

¹⁴² Hamedan'da 645-648 (1247-1250) yılları arasında dünyaya gelmiştir. Hekim olan Yahudi ailesinin çocuğu olan Reşîdüddin Fazlullâh, otuzlu yaşlarında İslâmiyet'i benimsemiştir. Abaka Han zamanında (1265-1282) devlet hizmetine girmiş, Argun Han döneminde konumu yükselmiştir. Gâzân Han döneminde Vezir Sadre'd-din'in katledilmesinden sonra vezirlik görevi kendisine tevdi edilmiştir. Dini ve ilmi konulara merak duyan Olcaytu döneminde Sâhib-i Dîvân makamına getirilmiştir. Olcaytu'nun etkisiyle Şâfiî mezhebine geçmiştir. Ebû Said Han zamanında aynı görevi birlikte yürüttüğü Tâceddin Ali Şah ile ihtilafa düşünce onun entrikasıyla Olcaytu'nun zehirlenmesine karışmakla itham edilerek oğlu İzzeddin İbrâhim ile birlikte 1318 yılında Ebher'de idam edilmiştir. Kendisi dinî ve fikhî konularda Gazali'ye büyük ilgi duymuş, Rab'ireşîdî'de kurduğu medresede aklî ilimlere önem vermiştir. Felsefe öğretimini de yasaklamıştır. Âlimleri himaye etmiş, eserlerinin yok olmasını önlemek için kurduğu kütüphanede korunmasını ve çoğaltılarak İslâm beldelerine ücretsiz gönderilmesini istemiştir. Ayrıntılı bilgi için bkz. Özgüdenli, "Reşîdüddin Fazlullâh-ı Hemedânî", s. 19-21.

¹⁴³ Akkuş, *a.g.t.*, s. 90-91.

kurucusunun asıl adı Siddharta Gotama¹⁴⁴’dır. “*Aydınlanan, uyanan*” anlamında “*Buda*” lakap olarak kullanılmıştır¹⁴⁵.

Buda’nın hayatı ve geliştirdiği öğretisi yaklaşık dört asır boyunca, taraftarlarınca sözlü olarak nesilden nesle nakledilmiştir. Daha sonraları Pali dilinde bir yazıya geçirilerek Tripitika (Üç sepet) adı altında bir araya toplanmıştır. Kendisinin yaşarken kurduğu erkek ve kadın din adamlarıyla birlikte “*sanga*” adlı “*Budist Cemiyet*” sayesinde evrensel ve misyoner karakterli bir din haline gelmiştir. Günümüzde de dünyanın dört bir yanında taraftarı olan ve hızla yayılmaya devam eden dinlerden birisidir¹⁴⁶.

Başlangıçta çok Tanrıcı ve kast sistemli Hinduizm’e tepki olarak ibadet fikrine sahip olmayan bir din olarak doğmuş ancak zamanla Buda’nın kendisi Tanrılaştırılmış ve heykelleri yapılarak tapılmıştır. Budizm’de Tanrı, cennet, cehennem, ahiret ve ruh inancı olmamıştır. Fakat sonraları Budist mezhepleri ortaya çıkmış, bir kısmı ruhun varlığını ve ölmezliğini kabul ederken bir kısmı da Tanrı ve ibadet fikrini benimsemişlerdir¹⁴⁷.

Moğolların Budizm ile tanışmaları 1206 yılında Çin’e yapmış oldukları seferle gerçekleşmiştir. Türkistan’ı istila etmeleriyle bu din Moğollar arasında hızla yayılmaya başlamıştır¹⁴⁸. Bu dinin Moğollar arasında yayılmasında elbette onların dini hoşgörülerini en büyük etken olmuştur diyebiliriz. Daha ayrıntıya indiğimizde; Cengiz Han’ın din adamlarını desteklemesi, onları vergiden muaf tutması, özellikle de Taoist rahip Çang Çuen’e değer vermesi ve fermanıyla ona büyük ayrıcalıklar tanıması, “*Lama*” denilen Budist rahiplerin dikkatini çekmiştir. Böylece onlar da

¹⁴⁴ Lüks içerisinde ve endişeden uzak bir hayat yaşayan Buda, babasının yasağına uymamış ve bir gün saraydan dışarı çıkmıştır. Gerçek hayatın saraydan ibaret olmadığını anlamıştır. İlk gün ihtiyara, ikinci gün hastaya ve üçüncü gün cenazeye, dördüncü gün de dilenci bir keşişe rastlamıştır. Gördükleri onu etkilemiş, her şeyin boş olduğunu anlayarak, dünya nimetlerine yüz çevirmiştir. Böylece 29 yaşında evini, ailesini ve sarayı terk etmiştir. 6 yıl zühd ve çile dolu bir yaşam tecrübe ettikten sonra aydınlanmıştır. Ona göre keşfettiği hakikat; dört temel gerçek, sekiz dilimli yol ve bu yolun sonunda ulaştığı Nirvana olmuştur. Ayrıntılı bilgi için bkz. Ahmet Güç-Ekrem Sert, “Budizm’de Dört Temel Gerçek, Sekiz Dilimli Yol ve Nirvana”, *İslâm Medeniyeti Araştırmaları Dergisi*, V/12, Haziran 2020, s. 3.

¹⁴⁵ Walter Ruben, *Buddhizm Tarihi*, çev. Abidin İtil, Sakarya Basımevi, Ankara 1947, s. 50-67; Tümer -Küçük, *a.g.e.*, s.129-130; Aydın, *Dinler Tarihi*, s. 133-134; Şinasi Gündüz, “Budizm”, *Yaşayan Dünya Dinleri*, Edt. Ali İhsan Yitik, Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, İstanbul 2007, s. 306; Ali İhsan Yitik, “Budizm”, Edt. Baki Adam, *Dinler Tarihi El Kitabı*, Grafiker Yayınları, Ankara 2015, s. 236-357. Günay Tümer, “Budizm”, *DİA*, VI, TDV Yayınları, İstanbul 1992, s. 352.

¹⁴⁶ Aydın, *Dinler Tarihi*, s. 101; Ruben, *Buddhizm Tarihi*, s. 115; Mazhar Murat Yemenlioğlu, *Dinler Tarihi*, Gelenek Yayınları, İstanbul 2016, s. 292-308.

¹⁴⁷ D’ohsson, *a.g.e.*, s. 231-232.

¹⁴⁸ Roux, *Moğol İmparatorluğu*, s. 155-156; Arslan, *a.g.e.*, s. 140; Akkuş, *a.g.t.*, s. 56; Mes’ud Feryameneş, “İlhanlı Sarayında Budizm”, çev. Serkan Derin, *MUTAD*, VII/2, İstanbul 2020, s. 486.

dinlerinin Moğollar arasında yayılması için çalışmışlardır¹⁴⁹. Buna ek olarak Budizm öğretileri keskin bir sınıra sahip olmadığı için yani Şamanizm'deki Tanrı ve tapınma ritüelleri yok sayılmadığından bu din Moğollar arasında çabuk benimsenmiştir. Bu ılımlılık hali zamanla Budist keşişlerin Moğollar nezdindeki yerini ve itibarını da arttırmıştır¹⁵⁰.

Ögedey Han döneminde daha geniş dini tolerans ve Güyük Han döneminde Müslümanlar dışındaki dinlere hoşgörü, Mengü Han zamanında ise geniş serbestiyet ile Budizm dini geniş bir kitleye ulaşmıştır. Mengü Han, Budizm'e gösterilen ilginin kanıtı olarak birkaç yüz metre yüksekliğinde, beş katlı dev bir anıt diktirmiştir. Yine Budist tapınağı olan Erdene dzö Manastırı arkeolojik bir siteye dönüştürülmüştür¹⁵¹. Çünkü bu devirde lamalar Budizm'in Moğollar arasında yayılmasında etkili olmuşlardır¹⁵².

Daha önce de belirtildiği üzere Cengiz Han, Taoist Çang-çuen'e birçok ayrıcalık tanımıştır. Bu din adamına dünyanın tüm inananları üzerinde mutlak bir yetki vermiştir. Ancak zamanla Çang Çuen'in halefleri rahat konumlar elde etmek için bu konumu kötüye kullanmışlardır. Bundan sonra Taoistler ile Budistler arasında tartışmalar belirmiştir. Budistler seslerini daha iyi duyurmaya başlayınca, Taoistler de seslerini kısmağa çalışmışlar ve düşmanlarının öğretilerini saptıran, onların dinini kendi dinlerine eklenmiş bir tür tarikat olarak göstermek için asılsız bilgiler yaymışlardır. Budist metni olan Pien-vey-lu adlı bir Çin yazısında bu durumla ilgili Mengü'nün şu sözlerine yer verilmiştir:

“Taoistler öğretilerinin en üstün öğreti olduğunu söylüyor. Bilginler kendi [Konfüçyüsler] bilginlerinin öğretisinin ilk öğreti olduğunu; Hristiyanlar Mesih'e hizmet ediyor ve ondan göksel hayatı elde ettiklerini söylüyorlar; Müslümanlar Gök'e yakarıyor ve Gök'ün armağanlarına şükrediyorlar. Bunların ilkelerini dikkatle incelersek, bu öğretilerin hiçbiri Budizm'e denk olamaz.” Bunun üzerine

---

¹⁴⁹ Akkuş, *a.g.t.*, s. 56-57.

¹⁵⁰ Sakıp Sabancı Müze Kataloğu, *Cengiz Han ve Mirasçıları Büyük Moğol İmparatorluğu*, edt. Samih Rifat, Mas Matbaacılık, İstanbul 2006, s. 54; Merve Sürücü, *Altın Orda Devleti'nin İlhanlılar ve Memlüklerle Dinî Münasebetleri*, Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Erzurum 2019, s. 110.

¹⁵¹ Roux, *Moğol İmparatorluğu*, s. 266.

¹⁵² Osman Gazi Özgüdenli, “Moğollar”, *DİA*, XXX, TDV Yayınları, İstanbul 2005, s. 227.

*elin kaldırır ve der ki: 'Bu, elin aynı avuçtan çıkan beş parmağı gibidir. Budist öğretisi avuç, diğer dinler parmaklar gibidir'*¹⁵³.

Bu tartışmalardan bıkan Mengü Han, 1258 yılında küçük kardeşi Kubilay'ı konunun çözümlenmesi için görevlendirmiştir. Dini çekişmeler çatışmaya dönüşmüş, tapınak ve manastırlar yok edilmiştir. Mengü, siyasi ve ekonomik hedeflerine ulaşabilmek için uzlaşmaya varılmasını, en azından istikrarın geri gelmesini istemiştir¹⁵⁴. Kubilay da çözüm olarak Şantu'da 300 Budist-200 Taoist din adamını bir araya getiren ve bilginlerin hakemlik yaptığı bir toplantı düzenlemiştir. Tartışmalar başlamadan Budistler, galip gelen tarafın, yenilenlerin başını kesme hakkına sahip olmasını istemişlerdir. Kubilay ise bu teklifi reddetmiştir. Ancak Kubilay, Budistler kaybettikleri zaman Taoist din adamlarının başlıklarını giyeceklerini, kazandıkları zaman ise Taoistlerin başlarının kazıtılacağını ve Budist olacaklarını emretmiştir. Toplantının sonunda kaybeden taraf Taoistler olunca, onların yenilgileri önemli sonuçlar doğurmuştur. Kubilay, kardeşi adına Taoistlerin Budistlerden aldıkları tüm toprakların onlara geri verilmesini buyuran ferman çıkartınca Budizm, imparatorlukta ayrıcalıklı konum elde etmeyi başarmıştır¹⁵⁵.

Kubilay'ın 1281 yılında Taoistlere karşı göstermiş olduğu sertlik, Budizm'i benimsemesi ya da eğilimli olmasından kaynaklanmamıştır. Bunun asıl sebebi: Taoistlerin dalavereleri ve bunun kendisinde yarattığı öfkeden meydana gelmiştir. Bu iki büyük din arasında, birine diğerinin elinden almaya çalıştığı hakları geri vererek barış sağlamak istemiştir. Tartışma, 1281 yılında yeniden alevlenmiştir. Taoistlerin kibirleri, bağımsız davranışları ve Budistlere karşı hakaret içeren düzmece metinleri Han'ı daha sert davranmaya itmiştir. Çarpıtılmış metinler içeren Tao-tö-ting dışındaki tüm kutsal kitapların imha edilmesini buyuran fermanlar çıkarmıştır. O günden sonra korunmaya devam eden diğer dinler gibi Budizm'in de önü açılmıştır¹⁵⁶. Yine Budizm Keşişi Hai Yun, Kubilay Han ile ilişki kurmuş, Budizm'i imparatorluğun nezdinde iyi hale getirmeye çabalamış, Budizm'in dünya düzeni için

---

¹⁵³ Roux, *Moğol İmparatorluğu*, s. 344-345.

¹⁵⁴ Morris Rossabi, *Kubilay Han*, çev. Özgür Özol, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2015, s.34.

¹⁵⁵ Roux, *Moğol İmparatorluğu*, s. 346. Rossabi, *a.g.e.*, s. 35-41.

¹⁵⁶ Roux, *Moğol İmparatorluğu*, s. 388.

uygun kurallara sahip olduğunu söyleyerek Kubilay Han'ın siyasi görüşü üzerinde de etki bırakmıştır¹⁵⁷.

Hristiyan bir anneden doğan Budizm'e yakınlık duyan Kubilay, yine de Şamanist (Moğol) olarak kalmıştır¹⁵⁸. Kubilay Han, Marco Polo ile ilgili bir konuşmasında görüşlerini anlatırken şunları dile getirmiştir:

*“Herkesin saygı gösterdiği dört peygamber vardır. Hristiyanlar, Tanrılarının İsa olduğunu söylerler; Müslümanlar Muhammed derler; Yahudiler Musa derler ve putperestler de ilk put olarak Sagamoni Burkan'ı (Şakyamuni Buda) bilirler. Ben bu dördüne de saygı duyarım ve en büyüğü ve hakikatlisi hangisiyse ondan yardım isterim”*¹⁵⁹.

Ayrıca Kubilay Han'ın ölümüne sebep olan hastalığı esnasında yanında çok sayıda şaman, Budist rahipler, Müslüman dervişler ve Hristiyan papazlar da bulunmuştur. Fakat defin işlemleri eski adetlere uygun olarak yapılmış, cenaze töreni ve ayinleri Moğol usulüne göre düzenlenmiştir¹⁶⁰.

Hülegü ve Abaka dönemlerine baktığımızda; bu iki hükümdarın Budist papazlarla ve özellikle Tibet lamalarıyla temasları fazla olmuştur. Mabedler yaptırmışlar ve bu yerleri zengin hazinelerle beslemişlerdir. Bu dönemde Budist mabedler de sayıca çoğalmıştır¹⁶¹. Özellikle Abaka Han'ın, babası gibi Budizm'e meyli olmuştur. Bu sempati ona atalarından gelmiştir. Nitekim babanesi Sorgaktani Hatun, oğulları Mengü, Kubilay, Hülegü ve Arık Boğa'nın eğitimini Moğol Devleti'nin resmi kültürünü oluşturan Uygur Türklerinden Budist olan Sevinç Tuğrul, Bulad Kaya, Mungsuz ve Töre Kaya gibi Cengiz Han'a yakın olduğu bilinen adamlara bırakmıştır. Bunun neticesinde baba ve oğulun Budizm'e ilgisi başlamıştır. Hatta Batı Seferi ile beraber yanlarında birçok Budist din adamını İran ve Azerbaycan topraklarına getirmişlerdir¹⁶². Ancak resmen Budist olup olmadıkları bilinmemektedir¹⁶³. Zira Hülegü Han, her ne kadar Budist olarak belirtilse de hanımları arasında en itibarlısı olarak gösterilen Hristiyan Dokuz Hatun'un tesiriyle onun devrinde Hristiyanlığın nüfuzu artmış, birçok kilise ve manastırlar

¹⁵⁷ Fermayeneş, *a.g.m.*, s. 490.

¹⁵⁸ Bausani, Kubilay'ın Buda inancını benimsediğini belirtmiştir. Bkz. Bausani, *a.g.m.*, s. 225.

¹⁵⁹ Rossabi, *a.g.e.*, s. 37.

¹⁶⁰ Roux, *Moğol İmparatorluğu*, s. 392-393, 410.

¹⁶¹ Spuler, *a.g.e.*, s. 201.

¹⁶² Akkuş, “Abâkâ Han'ın Dinî Şahsiyeti”, s. 76.

¹⁶³ Spuler, *a.g.e.*, s. 201.

yapılmıştır¹⁶⁴. Abaka Han ise her ne kadar Budizm'e yakınlık göstermiş olsa da ölünceye kadar atalarının dini üzere kalmıştır. Kendisi hayatının her anını, inancının adet ve geleneğiyle yaşamış, Moğollar ve hanedan üyeleri arasında kabul gören Şaman inancı üzerine yaşamını devam ettirmiştir¹⁶⁵.

Budizm, 1282 tarihinde tahta çıkan ve Müslüman olan Ahmed Teküder döneminde eski gücünü yitirmiştir. Çünkü Han, diğer dinlere karşı sert davranmakla birlikte özellikle Budizm'e karşı daha katı davranarak mabedlerini tahrip ettirmiştir¹⁶⁶.

Amcasına karşı isyan hareketinde olan Argun, Ahmed Teküder'in din değiştirmesine karşı bir tavırla Budizm'in bayraktarlığı üstlenerek İslâm düşmanlığı altında mücadele etmiştir. Müslüman olmayan azınlıklar ve başka bir dine geçişi hazmedemeyen Moğol emirlerinin Argun'u desteklemesiyle Teküder'in saltanatı kısa sürmüştür. Budizm'in yeni zafer döneminde Budist papazlar büyük bir nüfuz elde etmişlerdir. Üstelik Argun, hayatının son döneminde üç vezirinden başka sadece Budist rahipleri huzuruna kabul etmiştir¹⁶⁷.

Geyhatu ve Baydû zamanında da Budizm parlak dönemini sürdürmüştür. Özellikle Geyhatu döneminde Budist rahipler sarayda etkili olmuşlardır. Geyhatu, Budist rahipleri tarafından kendisine verilen “*Rin-cenrdo-rje*” (çok kıymetli inci) lakabını sikkeler üzerine bastırmıştır¹⁶⁸.

Gazân Han'ın İlhanlı tahtına oturmasıyla Budi mabedleri tahrip ve yağma edilmiş, bazıları camiye çevrilmiştir. Budist papazlar İslâm'ı kabule veyahut da memleketi terk etmeye mecbur bırakılmışlardır. Hatta Budist papazların babasının Budist olduğu hakkındaki propagandaları dahi onu fikrinden döndürmemiştir¹⁶⁹. Bu dönemde Budistlerin durumunu Abû'l-Farac şu şekilde nakletmiştir:

“Putperest papazlara da kat kat daha şiddetli zulümler ve işkenceler yapıldı. Hâlbuki o zamana kadar Moğol kralları bunları büyük şeref ve mevkilerine yükseltmişlerdi. O kadar ki, hazinedeki paranın yarısı bunlara verilmiş ve altın ve

¹⁶⁴ Abdulkadir Yuvalı, “Hülâgû”, *DİA*, XVIII, TDV Yayınları, İstanbul 1998, s. 475.

¹⁶⁵ Akkuş, “Âbâkâ Han'ın Dinî Şahsiyeti”, s. 76.

¹⁶⁶ Osman Turan, *Selçuklular Zamanında Türkiye*, Ötüken Neşriyat, İstanbul 1983, s. 576; Spuler, *a.g.e.*, s. 204.

¹⁶⁷ Spuler, *a.g.e.*, s. 205; Sümer, “Abaka, Argun Hanlar ve Ahmed-i Celayir”, s. 188; Bausani, *a.g.m.*, s. 226.

¹⁶⁸ Spuler, *a.g.e.*, s. 99; Akkuş, *a.g.t.*, s. 60.

¹⁶⁹ Spuler, *a.g.e.*, s. 208.

*gümüş putların yapılması için sarf edilmişti. Maruz kaldıkları bu mezalim üzerine putperest papazların birçoğu Müslüman oldular*¹⁷⁰. Anlaşıldığı üzere Budizm eski varlığını kaybetmekle kalmamış, Gazân Han ile beraber Budizm'in varlığı son bulmuştur.

Güyük Han döneminde ise; Çin'de ve Türkistan'da meşhur olan bir toyin Müslümanların hadımlaştırılması fikrini ortaya atmıştır. Güyük Han, bu toyinin tavsiyesine uyarak bütün Müslümanların hadımlaştırılması için ferman çıkartmıştır. Ancak fermanı alan toyin, bir köpek tarafından paramparça edilerek öldürülünce, planı da ortadan kalkmıştır¹⁷¹.

1.2.4. Taoizm ve Moğollar

Taoizm, ismini yol anlamına gelen Tao'dan almıştır. Eski Çinliler Taoizm'den "*Tien Tao*" yani Göğün Yolu diye söz etmişlerdir. Göğün Yolu'nu da "*Yuen Tao*" (İnsanın Yolu) ile karşılaştırmışlardır. Taoizm'e göre Göğün Yolu parlak, kutsal ve doğru iken; İnsanın Yolu bunun tersi olarak belirtilmiştir. Kurucusu ise Lao-Tsu'dur¹⁷².

Bir Çin filozofu olan Lao-Tsu, MÖ. 604'te dünyaya gelmiştir. Asıl ismi Li Tan olan filozofun, ihtiyar bilgi anlamına gelen Lao-Tsu ismi kendisine lakap olarak verilmiştir. Çu sarayında arşiv memurluğu yapmıştır. Çu Hanedanlığı yıkılmaya başladığında batıya doğru gitmiş ve Honan geçidine geldiğinde oranın muhafızı olan öğrencisi, kendisinden mesleği hakkında bir şey yazmasını istemiştir. O da bu güne kadar Taoist düşüncenin kaynağı olan "*Tao te King*" kitabını yazmıştır. Buna göre "*Tao*"¹⁷³; yaratıcı prensip, "*te*"; insan fazileti ve "*king*" de kitap anlamlarına karşılık gelmiştir¹⁷⁴.

Kökeni eski Çin Şamancılığı'na dayanan Taoizm, tabiat ile uyumlu olmayı, müdahaleden kaçınmayı, basitliği ve sadeliği savunmaktadır. Ayrıca mabedleri, rahipleri, ayinleri ve Tanrıları olan bir inanç sistemidir. Ayinler mabetlerde rahipler eşliğinde veya evlerde ibadete ayrılmış mekânlarda yapılmaktadır. Bu ayinlerde ilahi tarzında şarkılar söylenmekte, çeşitli dualar okunmakta, özel nefes alma teknikleri ve

¹⁷⁰ *Abû'l-Farac Tarihi*, s. 657.

¹⁷¹ Bu olay Güyük Han öneminde ayrıntısı ile ele alınacaktır. Bkz. Barthold, *Türkistan*, s. 515.

¹⁷² Mustafa Erdem, *Çin Kaynaklarına Göre Taoizm*, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara 2011, s. 13; Ahmet Güç, "Taoizm", *Yaşayan Dünya Dinleri*, Edt. Ali İhsan Yitik, Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, İstanbul 2007, s. 401.

¹⁷³ Güç, *a.g.m.*, s. 404-405.

¹⁷⁴ M. Erdem, *a.g.t.*, s. 33; Tümer-Küçük, *a.g.e.*, s. 68.

hareketler uygulanmaktadır. Ayrıca Tanrılardan yardım istemek amacıyla şarap ve yiyecek sunulmaktadır¹⁷⁵.

Taoizm dini, Moğolların Çin'i istila etmeleriyle Moğollar arasında yayılmaya başlamıştır. Cengiz Han, Çin'i istila edince Çang Çuen¹⁷⁶ isimli Taoist rahipten söz edildiğini duymuş¹⁷⁷ ve kendisine ölümsüzlük ilaçlarını hazırlayacağını düşündüğü rahibi yanına çağırtmıştır¹⁷⁸.

Çang Çuen, Cengiz Han'ın bu davetini kabul ederek yola çıkmış ve 1220'de Pekin'e varmıştır. 24 Nisan 2021 yılında Moğolistan Genel Valisi Temuge'nin yanına ulaşmıştır. Burada sırasıyla Almalık ve Maverünnehir'e varmış ve on ay süren yolculuktan sonra Semerkant'a gitmiştir¹⁷⁹. Ancak Cengiz Han onların gelmelerinden kısa bir süre önce bu bölgeden ayrılmış ve ayrılırken rahibe bir mektup¹⁸⁰ bırakarak yanına gelmesini istemiştir. Belh şehrini geçerek, Kuzey Afganistan'daki Cengiz Han'ın kampına 16 Mayıs 1222 yılında varabilmiştir. Hemen huzuruna kabul edilmiş, Han'ın kısa bir hoş geldin iltifatından sonra kendisine: “*Kutsal adam, ölümsüzlük ilacına sahip misin?*” sorusu yöneltilmiştir. Çang Çuen de: “*Hayatı uzatmanın birçok yolu vardır ama ölümü engellemenin çaresi yoktur.*” cevabını vermiştir. Daha sonra kalacağı yer Cengiz Han'ın çadırının yanına kurulmuş ve ikisi din-felsefe konularında konuşmaya karar vermişlerdir. Rahip, üç ay kadar Semerkant'ta kaldıktan sonra 15 Eylül 1222 yılında Cengiz Han, kendisini tekrardan çağırmıştır. Han'ın huzuruna varınca inançları gereği hükümdarın önünde diz çökmeme hakkına sahip olmaları gerektiğini belirtmiştir. Din adamlarının hiçbir talebini geri çevirmeyen Cengiz Han da bu isteği kabul etmiştir. Ona içmesi için kırmız ikram etmiş, rahip istememiştir. Her gece kendisiyle yemek yemesini teklif etmiş ancak rahip kibarca reddetmiştir. 1222 yılının sonbahar ayında kuzeye çıkmaya başladıklarında rahip de onlarla birlikte yolculuk etmiştir. Semerkant'ta 21 Ekim gecesinde Tao'nun öğretilerinin açıklanacağı ve Cengiz'in bunları dinleyeceği bir özel çadır kurulmuştur. Bu çadırda üç kez geniş kapsamlı

¹⁷⁵ Ali İhsan Yitik, “Taoculuk”, *DİA*, XL, TDV Yayınları, İstanbul 2011, s. 10-12.

¹⁷⁶ Taoist rahip Çang Çuen (Şang Şun), Şan-tong'da doğmuş, on sekiz yaşında rahip olmuş, ünlü bir hocadan eğitim almış ve Kuzey Çin'de kısa bir sürede büyük bir üne kavuşmuştur. Ayrıntılı bilgi için bkz. Roux, *Moğol İmparatorluğu*, s. 217.

¹⁷⁷ Roux, *Moğol İmparatorluğu*, s. 217.

¹⁷⁸ Grousset, *Bozkır*, s. 238; Roux, *Moğol İmparatorluğu*, s. 179.

¹⁷⁹ Roux, *Moğol İmparatorluğu*, s. 217-219.

¹⁸⁰ “*Kutsal adam, güneşin doğduğu ülkeden geliyorsun. Çok zor ve yorucu yolculuk yaptın. Elbette yakında geri döneceğim ama beklemeye sabrım yok. Gel! Çabuk gel!*” Bkz. Roux, *Moğol İmparatorluğu*, s. 219.

toplantı yapılmış ve Cengiz Han rahibin söylediği Taoist öğretilerin Çince, Moğolca, Uygurca yazılmasını emretmiştir¹⁸¹.

Çang Çuen, Han'a basit ve açık bir dille konuşmalarda bulunmuş, ayrıca Cengiz Han'a şu sözleri dile getirmiştir: “*Bütün bir ay boyunca yalnız uyumaya çalışın. Manevi zenginliklerin ve enerjinizdeki artışa şaşırırsınız*”¹⁸². Cengiz Han, rahibi dinlemiş, düşüncelerini belirtmiş fakat hayatını değiştirmemiştir. Ayrıca Han, kendisinin yanından ayrılmadan önce rahip adına onu vergiden muaf tutan mühürlenmiş bir ferman hazırlamıştır. Bu yarlık onu desteklemek ve imparatorluğun farklı dinlerinin yüksek görevlilerine aynı veya benzer ayrıcalıkların sağlanmasını amaçlayan çok sayıda fermanın ilki olmuştur. Yazılan metin şu şekildedir:

“*Cengiz Han. Yarlık. Tüm yörelerin görevlilerine şunlar yasaklanmıştır: Tüm dini binalarda ve Yol'un [Tao] izlendiği, kutsal keşiş Kieu'ya [Çang-çuen] bağlı tüm konutlarda, işleri kutsal kitapları okumak ve Gök'e yakarmak olan kişiler yaşar. Bunlar imparatorun onbin kere onbin yıl yaşaması için dua eden kişilerdir. Bunun içindir ki tüm yükümlülüklerin, küçük ya da büyük tüm vergilerin onlara uygulanmasını yasaklıyorum*”¹⁸³.

Ögedey Han da 1235 yılında Karakurum'da bir Taoist tapınağı inşa ettirmiştir. Hatta bu tapınağa gidecek rahiplerin yolculuklarının kolaylaştırılması için tüm yollar üzerinde erzak ve posta atları bulundurulmasını istemiştir. Bu durumda Budistler, kendilerini zarara uğramış hissetmişler ve hor görüldüklerini düşünmüşlerdir. Bundan dolayı Taoizm ile Budizm arasında daha önce de ayrıntılı olarak bahsettiğimiz gibi sürtüşmeler başlamıştır¹⁸⁴.

Mengü Han ise iktidara geldikten sonra her iki dine sorumlu üst düzey yönetici atamıştır. Böylece iki dini de eşit hale getirmiştir. Bu iki görevli daha sonra hitabet tartışmaları yapma noktasına gelmiştir. Hükümet de böylece bazı yatıştırıcı önlemler almak zorunda kalmıştır. Mengü Han, atası Cengiz Han'ın fermanına uyarak; Taoistlere imparatorun uzun ömürlü olması için dua etmeleri istemiş, bağlara bakmak gibi birtakım özel işlerini yapmak şartıyla da vergi ve angaryadan muaf tutulmalarını sağlamıştır. Yine manastırın başrahibine şu yarlığı vererek hoşgörü fermanından yararlanmasını sağlamıştır: “*Manastırın başrahibi tüm Taoistleri*

¹⁸¹ Roux, *Moğol İmparatorluğu*, s. 219-220.

¹⁸² Roux, *Moğol İmparatorluğu*, s. 222.

¹⁸³ Roux, *Moğol İmparatorluğu*, s. 222.

¹⁸⁴ Akkuş, *a.g.t.*, s. 95.

istendiğinde kutsal kitapları okumaya ve Kağan'ın hayatını uzatmak ve sağlığı için Gök'e dualar etmeye teşvik eder.” Bunların yanı sıra dengeyi sağlamak ve her din zümresinden tek bir muhatap olması için Budistlere Na-mo adında bir başrahip, Taositlere de “Batı ülkelerinin Lama'sı” başrahip Li Çe-çang'ı atamıştır¹⁸⁵.

1.2.5. Maniheizm ve Moğollar

MS. 216 yılında doğan Mani, Hristiyanlarca sapık sayılan Elkesai mezhebine mensup bir aile içerisinde yetişmiştir. Mani'nin yetiştiği yöre ve civarında bu mezhebin yanı sıra Sabiilik ve Mecusilik de yaygınlık göstermiştir. Bunların hepsi Mani'nin düşünce sisteminin oluşmasında etkili olmuştur. Maniheizm metinlere göre Mani, 5-6 yaşlarında ağaçların kendisinin önünde eğilip yüceliğine şahadet etmeleri gibi çeşitli tecrübeler yaşamıştır. 12 yaşında iken “*İkizim*” adını vermiş olduğu “*Kutsal Ruh*” olarak da adlandırılan ilahi bir elçi aracılığıyla çeşitli ilhamlar almıştır. 20 yaşlarındayken bu ilham alma tecrübesi tekrar başlamıştır. Bundan sonra inanç sistemini şekillendirmeye ve bunu etrafa yaymaya başlamıştır¹⁸⁶.

Mani dini, Zerdüştdinini Hristiyanlık ve Budistlik ile uyumlu hale getirmek fikriyle meydana gelmiştir¹⁸⁷. Mani'nin öğretilerine göre ruhun yeryüzü ve beden hapsinden kurtulabilmesi için kendi saflığına zarar verecek, tutsaklığını devam ettirecek bazı fiillerden uzak durması gerekmiştir. Bu nedenle “*Beş Emir*” ve “*Üç Mühür*” kuralına uymakla yükümlü kabul edilmişlerdir. Beş emirler arasında oruç, dua, sadaka vermek, yalan söylememek, hiçbir canlıyı öldürmemek, et yememek, mala mülke önem vermeyip fakirliği gözetmek gibi kurallar yer almıştır. Üç mühür ise; eline, diline, gönlüne hâkim olma prensibi olarak belirtilmiştir. Maniheizmlere göre ideal olan bir davranış tarzı; hiçbir hayvanı öldürmemek, hiçbir bitkiye zarar vermemek olarak kabul edilmiştir. Hatta toprağı sürmemek ve hasat yapmamayı öngörmüşlerdir. İnanışlarına göre; sudaki ışık unsurları kirleneceğinden dolayı yıkanma da hoş görülmemiştir. Evlenmeye de sıcak bakmayan bu inanışta, günlük dua ve oruç uygulamaları yer almıştır¹⁸⁸.

Kısa sürede birçok alana yayılan bu dinin mensupları Emeviler devrinde ilerleme gösterirken, Abbasi iktidarıyla İran bölgesinde gerilemeye başlamışlardır.

¹⁸⁵ Roux, *Moğol İmparatorluğu*, s. 344.

¹⁸⁶ Ekrem Sarıkçıoğlu, *Başlangıçtan Günümüze Dinler Tarihi*, Fakülte Kitabevi, Isparta 2005, s. 71.

¹⁸⁷ Barthold, *Orta Asya*, s. 18.

¹⁸⁸ Şinasi Gündüz, “Maniheizm”, *Yaşayan Dünya Dinleri*, Edt. Ali İhsan Yitik, Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, İstanbul 2007, s. 503-504.

Sonraları Maveraünnehir, Horasan, Orta ve Doğu Asya'ya doğru hızla yayılmışlardır. 694 tarihinden itibaren yüksek mevki sahibi olan bir Maniheist'in Çin sarayındaki mevcudiyeti artmış, 732 yılında ise imparator tarafından çıkarılan bir ferman ile Mani dini mensuplarına ayinlerini serbestçe icra hakkı verilmiştir. Ardından 768 ve 771'deki iki fermanla bazı yerlerde ibadethane kurma izni de verilmiştir. 763 yılında ise Uygur Türklerinin Hakanı'na kendi dinlerini kabul ettirmişlerdir¹⁸⁹.

Osman Turan, Mani dininin Çin'de ilk yayılışının Göktürlere tabi Toharistan Yabgusu'nun 720 yılında Çin'e göndermiş olduğu Tamuç'a isimli bir astronomi âlimi ve rahibi ile başladığını belirtmektedir. 745 yılında Uygur Devleti'ni kuran Bayan Çur Kağan'dan sonra onun halefi olan oğlu Böğü Han, 762'de Çin'e yaptığı bir sefer esnasında, orada tanıştığı Mani rahiplerini Karabalgasun şehrine getirmiştir. Onun Maniheizm'i kabul etmesiyle çökmekte olan bu dine hayatiyet vermiştir¹⁹⁰. Mani dinine ait meşhur Karabalgasun kitâbesinde şu ifadeler yer verilmiştir: “*Evvelce et yenen bir memlekette şimdi pirinç yenecek; evvelce insan öldüren bir millet artık hayır ve sulh içinde yaşayacaktır*”¹⁹¹.

Uygur Devleti'nin 840 yılında Kırgızlar tarafından tahrip edilip yıkılmasıyla birlikte bu din Budizm karşısında gerilemiştir. 981'de buradan geçen bir Çinli seyyah, Uygur başşehirinde elli Budist mabedine karşılık bir tane Maniheizm ibadethanesi gördüğünü belirtmektedir. XIII. asır başlarında ise Moğol istilasına kadar gerilemiş, sonra ortadan kalkmıştır. Bu din Çin'de aynı âkıbete uğrasa da gizli cemiyetlerin içine sığınmış, yok olmamaya çalışmıştır¹⁹².

Moğolların bütün dinlere karşı sağladığı fikri ve dini serbestlik Maniheizm için de geçerli olmuştur. Maniheistler, imparatorluğun her yerinde özellikle Uygur ve Doğu Türkistan'da diğer din ve öğretilere sağlanan imtiyazlardan faydalanmışlardır. Bu bölgelerde sönmek üzere olan dinlerini Moğolların hoşgörüsü sonucunda bir süre daha koruyabilmişlerdir¹⁹³. XIII. asır seyyahı Rubruk, Uyguristan'da Buda, Mani, Hristiyan, Müslüman, Şamanîlerin bir arada ve âhenk içinde yaşadıklarını belirtmektedir. Mengü Han, huzurunda çeşitli dinlerin mümessillerinin tartışmalarını

¹⁸⁹ V.V. Barthold, *İslâm Medeniyeti Tarihi*, Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, Ankara 1984, s. 90-91.

¹⁹⁰ Osman Turan, *Türk Cihân Hâkimiyeti Mefkûresi Tarihi*, Ötüken Neşriyat, Ankara 2003, s. 84-85.

¹⁹¹ Barthold, *Orta Asya*, s. 48; Turan, *Mefkûre*, s. 85.

¹⁹² Barthold, *Medeniyet Tarihi*, s. 91.

¹⁹³ Turan, *Mefkûre*, s. 69; Akkuş, *a.g.t.*, s. 98.

dinledikten sonra: “Biz tek bir Tanrıya, onun emri ile yaşadığımızı ve öldüğümüze inanıyoruz.” diyerek bütün dinlerin mabutlarından daha yüksek sıfatlara ait bir Tanrı’ya taptıklarını belirtmiştir¹⁹⁴.

Çin’de iki asır kadar baskı altında kalan Maniheizm, Moğolların burayı ele geçirmesiyle yeniden canlanmış, özellikle Kubilay Han döneminde refah ve huzur ortamının sağlanmasıyla etkin bir hale gelmiştir¹⁹⁵. Ancak Maniheizm, Yang-tseu, Fou-kien, Fou-tcheou bölgelerinde XIV. asır sonlarına kadar ömrünü sürdürebilmiştir¹⁹⁶.

Genel itibariyle Moğollar istila ettikleri yerlerde önce hâkimiyetlerini kabul ettirmişler, ardından Cengiz Han ve halefleri bütün dinlere karşı hoşgörülü davranmışlardır. Büyük Hanların neredeyse hepsi din adamlarına sınırsız hoşgörü ve imtiyaz tanımışlardır. Bunun karşılığında; onlardan hanlarının ve imparatorluğun uzun ömürlü olması için dua etmelerini istemişlerdir. Asıl amaç ise; dini siyasetlerinin gereği her dinden milleti dini temsilciler aracılığıyla kendilerine tabî tutmak olmuştur.

---

¹⁹⁴ Turan, *Mefkûre*, s. 86.

¹⁹⁵ Roux, *Moğol İmparatorluğu*, s. 388-389; Akkuş, *a.g.t.*, s. 98.

¹⁹⁶ Barthold, *Medeniyet Tarihi*, s. 91.

İKİNCİ BÖLÜM

2. MOĞOL İMPARATORLUĞU DÖNEMİNDE İSLÂMİYET

2.1. Cengiz Han ve İslâmiyet

2.1.1. Cengiz Han'ın Hayatı ve Şahsiyeti

Cengiz Han, 21 Ocak 1155 tarihinde bugün Sibiryaya topraklarından geçen Onon nehrinin sağ kıyısındaki Dolo'an Boldak'ta doğmuştur. Babası Moğolların reisi Yesügey Bahadır, annesi ise Hö'elün Ucin¹⁹⁷'dir. Babası Yesügey, Tatar reisi Temucin'i mağlup edip, esir aldığı sırada oğlu Cengiz Han dünyaya geldiği için ona Temucin (Demirci) ismini vermiştir. Gizli Tarih'te verilen malumata göre Temucin doğarken sağ elinde saka kemiği büyüklüğünde pıhtılaşmış kan bulunmuştur. Ayrıca Yesügey'in Hö'elün'den Hasar, Haci'un, Temüge adında üç oğlu ve Temülün adında bir kızı daha olmuştur¹⁹⁸.

Moğol ve Tatar kabileleri ile sürekli savaş halinde olan küçük bir klanın lideri Yesügey, oğlu dokuz yaşına gelince kız istemek için karısının kabilesi olan Torhutlulara mensup Olhuno'utlara gitmiştir. Vardıklarında oğlundan bir yaş büyük Börte¹⁹⁹ adındaki kızı beğenince oğluna istemiştir. Moğol geleneklerine göre Temucin'i kaynının yanına bırakmıştır. Ertesi gün evine dönerken birkaç Tatar ile karşılaşmış ve kim olduklarını bilmeden onlardan su istemiştir. Ancak Tatarlar eski düşmanlarını tanımışlar ve içkisine etkisini ağır ağır gösteren zehir katmışlardır. Ailesinin yanına fenalaşmış halde varan Yesügey çok zaman geçmeden vefat edince Temucin hemen evine çağırılmıştır²⁰⁰.

---

¹⁹⁷ Hö'elün Ucin, Temucin'e ahlaki hususiyetleri aktarmış, yönetim için kendine özgü şahsiyeti aşlamıştır. Bu özellikleri arasında cesaret, yiğitlik, iş birliği, keskin zekâ sayılabilir. Yaşamı boyunca oğlunu yalnız bırakmamış, ona rehberlik etmiştir. Cengiz Han da tüm işlerinde annesi ile istişare yapmıştır. Nitekim şu sözü annesinin önemini açık şekilde ortaya koymaktadır: “*Annem, ben, büyük oğlum Coci ve en küçük kardeşim Otçigin beraberce bir imparatorluk kurduk.*” Bununla birlikte bu hatun, eşi öldürüldükten ve kabileleri onları terk ettikten sonra birçok zorluk ve sefalet içerisinde çocuklarını yetiştirmiştir. Çocuklarının eğitimlerini ihmal etmeyen hatun, onları Moğol seçkinlerinin adabına göre yetiştirmiş, onlara atalarını anlatmıştır. Sürekli olarak düşmandan intikam almalarını, rezilliği ortadan kaldırıp eski zamanlardaki itibar ve hasiyetlerini ailelerine iade etmeleri gerektiğini hatırlatmıştır. Ayrıntılı bilgi için bkz. Beyânî, *a.g.e.*, s. 117-119.

¹⁹⁸ *Gizli Tarih*, s. 19; Mir Hedayat Marandî, *İlhanlıların İran'daki Siyasi Faaliyetleri ve Eserleri*, Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Doktora Tezi, Erzurum 2015, s. 18-19.

¹⁹⁹ Bu hatun, Cengiz Han'ın hayatındaki ilk ve en önemli kadın olmuştur. Ayrıntılı bilgi için bkz. Beyânî, *a.g.e.*, s. 122-123; Jean-Paul Roux, *Orta Asya Tarih ve Uygarlık*, çev. Lale Arslan, Kabcacı Yayınevi, İstanbul 2006, s. 292.

²⁰⁰ *Gizli Tarih*, s. 21-22; Beyânî, *a.g.e.*, s. 118; Kamalov, *Kafkasya Politikası*, s. 12-13; Marandî, *a.g.t.*, s. 18; İlhan Erdem, *Türkiye Selçukluları-İlhanlı İlişkileri (1258-1308)*, Ankara Üniversitesi

On iki yaşlarında yetim kalan Temucin'i küçük ve zayıf gören kabilesi ona itaat etmeyi reddetmiştir. Hö'elün'in tüm çabalarına rağmen²⁰¹ Yesügey'in akrabaları ve kabile mensupları sürüleri de alarak onu ve ailesini terk etmişlerdir. Akrabalarına sürüsünü kaptıran Temucin, at ve koyun sürülerini yeniden teşkil edinceye kadar annesi ve kardeşleriyle sefil bir kara-su avcılığı hayatı sürmek zorunda kalmıştır²⁰². Bu zorlu koşullarda büyüyen Temucin, başka bir kabileye mensup Camuka ile tanışıp kan kardeşliği bağı kuracak, sonraları bu iki arkadaşın yaşamları kesişecektir²⁰³.

Bir müddet sonra Temucin, rakip kabileler tarafından kaçırılarak tutsak edilmiştir. Bir iddiaya göre ailesinin çektiği sıkıntılardan dolayı daha sonra intikam almasından korktukları için kaçırılmıştır²⁰⁴. Birkaç ay esir kalan Temucin, bayram sırasında zayıf bir adama teslim edilmesinden faydalanarak kaçmayı başarmıştır²⁰⁵. Çocukluk ve ergenlik çağında başından geçen bu hadiseler; soylu bir aileden geldiği halde köylü gibi yaşamasına, gerçek sadakatın kabile dışında da bulunabileceğini öğrenmesine yardımcı olacaktır. Ömrünün ilk yıllarında edindiği bu tecrübeler,

---

Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara 1995, s. 24; Ahmet Temir, "Moğol (Veya Türk-Moğol) Hanlığı", *Türkler*, VIII, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, s. 260.

²⁰¹ Gizli Tarih'te Hö'elün hakkında şu ifadeler yer verilmiştir: "Göç esnasında geride bırakılan Ho'elun-ucin, bizzat eline bayrak alarak ata bindi ve halkın yarısını geri döndürdü. Fakat sonra onlar da durmadılar ve Taiçi'ut'ların peşinden göç ettiler." Ayrıntılı bilgi için bkz. *Gizli Tarih*, s. 24.

²⁰² Bu olay Gizli Tarih'te ayrıntılı olarak şu şekilde aktarılmıştır: "Taiçi'ut kardeşler ana ve çocukları karargâhta bırakıp gittikten sonra,

Mahir bir kadın olan Ho'elun-ucin

Küçük çocukları büyüttü.

Takkesini sıkıca giyerek,

Eteklerini kısaltıp (beline) bağlayarak,

Onan nehri boyunca bir aşağı, bir yukarı koştu,

Yabanî armut ve moyilho (meyvası) toplayarak

Gece gündüz çocuklarını besledi.

Cesur Ucin ana,

Aziz çocuklarını terbiye etti.

Eline selvi ağaçlardan bir değnek alarak,

Sudun ve çiçigina kökleri kazarak onları besledi.

Ucin ana tarafından

Yabani soğanlarla beslenen çocuklar,

Güya han olmak için büyüdüler.

...Er ve asil olarak yetiştikten sonra,

'(Artık) anamıza yardım edelim' diyerek,

Onan sahili üzerinde oturarak,

Olta ve kanca yaparak

Kötü balıklar yakaladılar." *Gizli Tarih*, s. 25-26; Grousset, *Bozkır*, s. 192; Peter B. Golden, *Türk*

Halkları Tarihine Giriş – Ortaçağ ve Erken Yeniçağ'da Avrasya ve Ortadoğu'da Etnik Yapı ve Devlet

Oluşumu, çev. Osman Karatay, Ötüken Neşriyat, İstanbul 2013, s. 296; B. Y. Vladimircov, *Cengiz*

Han (Çingis-xan), çev. Hasan Ali Ediz, MEB Yayınları, İstanbul 1950, s. 17; İ. Erdem, *a.g.t.*, s. 24.

²⁰³ *Gizli Tarih*, s. 27; Beyânî, *a.g.e.*, s. 119; Baldick, *a.g.e.*, s. 112; Marandî, *a.g.t.*, s. 19.

²⁰⁴ *Gizli Tarih*, s. 31-32.

²⁰⁵ *Gizli Tarih*, s. 31.

gelecekte kuracağı siyasi birlik için kendisinde bazı ilkelerin tespiti ve uygulanması hususunda önemli katkılar sağlamıştır²⁰⁶.

On altı yaşına gelince babasının ölmeden önce istediği sözlüsü Börte ile evlenmek için Olhuno'utlara gitmeye karar vermiştir²⁰⁷. Ailesinden gelen hakları yeniden elde edebilmek için desteğe muhtaç olduğunu düşünerek babasının eski bir dostu olan ve Onon ırmağı çevresinde yaşayan Türk asıllı topluluk Kereyitlerin lideri Tuğrul'un²⁰⁸ yanına gitmiştir²⁰⁹. Tuğrul, Temucin'i teveccüh ile karşılamış ve onu himayesine almış, müttefik olmuşlardır. Bir müddet sonra Temucin, Merkitler tarafından baskına uğramış ve karısı Börte kaçırılmıştır. Cacirat kabilesi şefi Camuka ve Tuğrul'un yardımıyla Merkitleri yenerek, karısını kurtarabilmiştir. Kurtarıldığında hamile olan Börte, bir süre sonra oğlu Cuci²¹⁰'yi dünyaya getirdiği için Temucin, Cuci'nin evlilik dışı bir ilişkiden doğmuş olabileceği kuşkusunu hayatı boyunca taşımıştır. Ancak hiçbir zaman bu konuyu incelemek istememiştir²¹¹.

Merkitlere yapılan savaştan sonra Temucin, adamlarıyla birlikte Camuka ve kabilesiyle yaşamaya başlamışlardır. Ancak iki genç önder ihtiraslarından dolayı anlaşamamıştır. Ayrılmalarından sonra Temucin'i, Celayir, Kiyat ve Ba'arin kabilelerinin adamları takip etmiştir²¹².

²⁰⁶ Engin Kırılı, "Cengiz Han'ın Hayatı ve Askeri Seferleri", *ESOGÜTD*, II/1, 2019, s. 91-92.

²⁰⁷ *Gizli Tarih*, s. 36; İ. Erdem, *a.g.t.*, s. 24. Cengiz Han'ın Börte'den sonra çok kadını olmuştur. Reşidüddin bu hatunlardan beşini itibarlı kadın olarak zikretmiştir. Birinci hatun; Börte Fucin-Gıngırat Kavminden, ikinci hatun; Gülan Hatun-Merkit Kavminden, üçüncü hatun; Bisukat-Tatar Kavminden, dördüncü hatun; Küncü-Çin Şahı Altan'ın kızı, beşinci hatun; Bisolon (Bisukatın Kardeşi)-Tatar'dan. Ancak Cengiz'in gözünden en itibarlı kadın Börte Hatun olmuştur. Moğol kanunlarına göre birinci aziz kadınların çocukları da aziz sayılmıştır. Bu hatunundan dört oğlu beş kızı olmuştur. Evlatları sırasıyla: 1.Cuci (1181-1227), 2.Çağatay (1183-1241), 3. Oktay (Ögedey) (1186-1241), 4. Tuluy (1187-1231). Ayrıntılı bilgi için bkz. Marandi, *a.g.t.*, s. 31.

²⁰⁸ Kereyit Han'ı Tuğrul, Avrupalılar tarafından kendisine "Papaz Kral" lakabı takılacak kadar iyi bir Hristiyan idi. Ayrıntılı bilgi için bkz. Özgür Türker-S. Serkan Ükten, "Haçlılar, Moğollar ve Ortadoğu'da Haçlı- Moğol Münasebetleri", *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi*, LIV/1, Ankara 2014, s. 341.

²⁰⁹ İ. Erdem, *a.g.t.*, s. 24; Kırılı, "Cengiz Han", s. 92.

²¹⁰ Cuci; seyyar, aniden ortaya çıkan, beklenmeyen misafir, sevimli çocuk, kalbe yakın insan anlamlarına gelmektedir. Bkz. Rizaeddin Fahreddin, *Altın Ordu ve Kazan Hanları*, çev. İlyas Kamalov, Kaknüs Yayınları, İstanbul 2003, s. 31; Kamalov, *Kafkasya Politikası*, s. 13.

²¹¹ Reşidüddin Câmîu't-Tevârih'te bu konu hakkında şunları zikretmiştir: "Cengiz'in büyük oğlu Cuci idi. Kıpçak bozkırında olan şahlar ve şehzadeler onun soyundandurlar. Yazılır ki Cengiz Han Merkitler'le harp ettiğinde Merkitler'e yenilip onun ilk kadını Börte, Merkitlere esir düşer. Börte, Gıngırat kavminin Hani Noyan'ın kızıydı. Merkitliler onu Ung Han'a gönderdiler. Ung Han Cengiz'in atasıyla arkadaş olduğu ve Cengiz'e evlat ve oğlum dediği için Börte'yi kendi gelini kabul edip azizledi." Ayrıntılı bilgi için bkz. Marco Polo, *Çin Seyahati*, s. 79; Grousset, *Bozkır*, s. 197; Marandi, *a.g.t.*, s. 32-33.

²¹² *Gizli Tarih*, s. 53-54; Baldick, *a.g.e.*, s. 112; Grousset, *Bozkır*, s. 197-198.

Temucin, 1199 yılında Naymanlar, 1200 yılında Taycutlar, 1201’de Camuka ve ona tabi olan kabilelere, 1202’de de Tatar iline büyük seferler düzenlemiştir. Ardından tekrar toparlanan Naymanların üzerine yürümüş, 1205 yılında da Tangut ili üzerine sefer yaparak ülkenin şehirlerini yağmalamıştır. 1206 yılında Nayman Tayang Han, Ong Han ve Kutuku-Beki başta olmak üzere bütün Bozkır hükümdarlarını hâkimiyeti altında toplamıştır²¹³. Başarılarının ardından Altan, Huçar ve Saça-beki kendi aralarında konuştuğuktan sonra Temucin’e: “*Biz seni Han yapmak istiyoruz. Temücin, sen Han olursan biz düşmanlara karşı öncü olarak yürürüz.*” demişlerdir. Ant içerek Cengiz²¹⁴ Han unvanıyla hükümdar ilan etmişlerdir²¹⁵.

Cengiz, yalnız Moğol kavminin şefi değil, Türk milletinin bir kısmının da hanı olmuştur. Bu devleti idare için kanunların gerektiği hakikatini kavrayan Cengiz Han, Moğol ve Türklerin devlet idaresine ait an’anevî, hukukî esaslarını toplatarak bir kanun mecmuası derlettirmiş, tunç levhalara işlettirmiştir. Cengiz’in emri üzerine Uygur âlimlerinden biri tarafından toplanan bu kanunlar “yasa” ismiyle şöhret bulmuştur²¹⁶.

Moğolların ve Türklerin aynı coğrafyada yaşamaları, benzer örf ve adetlere hatta benzer efsanelere sahip olmaları, Türklerin Moğollardan önce birçok devlet kurmaları ve Cengiz Han’ın yargılama ile görevlendirdiği Şiti Kutuku’nun Türk soyundan gelmesi gibi nedenlerle Cengiz yasasının büyük kısmının Türk örflerine dayandığı ve ona uygun olduğu ileri sürülmüştür²¹⁷. İnanışlarına göre hükümdar

²¹³ Baldick, *a.g.e.*, s. 115; İ. Erdem, *a.g.t.*, s. 27; Mustafa Kafalı, “Cengiz Han”, *DİA*, VII, TDV Yayınları, İstanbul 1993, s. 367-368.

²¹⁴ Cengiz: Cihan hükümdarı, göklerin oğlu, güçlü, mükemmel savaşçı anlamına gelmektedir. Adın menşei ile ilgili olarak görüş birliği yoktur. Pelliot; Türkçe “*dengiz*” (deniz) kelimesinden türediğini, Erich Haenisch; Çince “*sadakat, dürüst, doğru*” kelimesinden ortaya çıktığını söylemiş, Reşîdüddin; “*Ulu Hükümdar*” diye yorumlamıştır. Khara-Davan’ın görüşüne göre ise; Eski Moğolca’da ve Temücin’e uygulandığı şekliyle “*Çingiz*” hükümdarın tüm maddi ve manevi enerjisi ile gücü anlamına gelmiş olmalıdır. Ayrıntılı bilgi için bkz. George Vernadsky, *Moğollar ve Ruslar*, çev. Eşref Bengi Özbilen, Selenge Yayınları, İstanbul 2007, s. 50; Osman Turan, “Çingiz Adı Hakkında”, *Belleten*, V/19, TTK Yayınları, Ankara 1941, s. 267-270; Kafalı, “Cengiz Han”, s. 368; Temir, “Moğol (Veya Türk-Moğol) Hanlığı”, s. 260.

²¹⁵ *Gizli Tarih*, s. 57-58; Vladimircov, *Cengiz Han*, s. 53; Golden, *Türk Halkları Tarihine Giriş*, s. 296; Abdülcelil Işık, *Hafız-ı Ebrû’nun Zeyl-i Cami’üt-Tevârih-i Reşîdî’sinde Sultan Olcâyâtü ve Ebû Sa’id Dönemlerine Dair Kayıtlar*, Harran Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Şanlıurfa 2012, s. 11; İ. Erdem, *a.g.t.*, s. 25, 28; Marandi, *a.g.t.*, s. 21; Karaköse, *a.g.t.*, s. 8.

²¹⁶ *Abû’l-Farac Tarihi*, s. 478; Sadri Maksudi Arsal, “Çengizin Yasası”, *Türk Hukuk Tarihi*, İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi Yayını, İstanbul 1947, s. 1-2.

²¹⁷ *Abû’l-Farac Tarihi*, s. 478; Fethi Gedikli, “Yasa”, *DİA*, XLIII, TDV Yayınları, İstanbul 2013, s. 337.

Tanrı'nın yeryüzündeki temsilcisi olduğu için yasa, Moğollarda kutsal sayılmıştır. Hükümdarın koyduğu yasa da Tanrı'nın buyruğu olarak görülmüştür.

Cengiz Han, yüksek bir fiziki güce ve sarsılmaz bir iradeye sahip olmakla birlikte, çocukluğundan beri karşılaştığı olaylar ona olağanüstü sabır ve tahammül gücü, tecrübeyle işlenmiş bir zekâ kazandırmıştır²¹⁸. Bilim tarihçisi Sübki, Cengiz Han'ın çeşitli özelliklerini: *“Hata yapmayacak bir akla sahip, cömert, meseleleri iyi tahlil etme yeteneğine sahip, bazı konularda kendinden emin şekilde hareket eden, insanı ikna edebilme kabiliyetli, etkili söz söyleyen, yönetimde kullandığı anayasa niteliğinde bir kitaba sahip, güzel düşünceleri ödüllendiren, güzel ahlaklı, ileri görüşlü, yönetim anlayışı içerisinde din ayrımı gözetmeyen, dinlerin öğretilerinden haberdar olan, istişare eden ve son kararı kendisi veren, güçlü bir istihbarata sahip, savaşta herhangi bir kural tanımayan ve hiçbir ahlakî değer taşımayan bir kişi.”* İfadeleriyle dile getirmektedir. Şahsiyetiyle ilgili: *“Zalim, acımasız, cömert, akıllı, sabırlı, cesaretli, temkinli, gönül almayı bilen, araştırmacı, stratejist, taktisyen, kültürlü, savaşta hileye başvuran, inatçı, fırsatçı şahıs”*²¹⁹ şeklindeki ifadeler yer vermiştir.

Edward Gibon da aynı şekilde Cengiz'in farklı yönlerine dikkat çekerek, bir yandan ne kadar zalim olduğundan bahsederken, diğer taraftan dini hoşgörüsünü takdir etmektedir. Aynı zamanda Cengiz Han; kendisine çok güvenen, zor durumlarda hâkimiyetini sağlamak için her türlü önlemleri alan, sayısız insan öldürmekten çekinmeyen, ayaklanan yerlere karşı acımasız, hainlere karşı çok sert davranan, efendilerine ihanet edenleri ölümlerle cezalandıran, sertliğine rağmen dostlarına karşı son derece cömert ve sevecen bir hükümdar olarak zikredilmektedir. Himayesine aldığı yoksulları da sonuna kadar korumuş, hasım olduğu hükümdarların sadık hizmetlilerini yanına alarak mükâfatlandırmış, ordusunda sıkı bir disiplin uygulamış, yasaklarına uymayanları ise şiddetle cezalandırmıştır²²⁰.

Cengiz Han'ın dini görüşünü incelediğimizde ise tüm dinlere karşı kayıtsız kaldığını görmekteyiz. Cengiz Han, Ebedi Tanrı'nın emirlerinde kendisinin samimi

²¹⁸ Kafalı, “Cengiz Han”, s. 368; Saadettin Yağmur Gömeç, “Cengiz Han'ın Topraklarında Bölünme”, *Genel Türk Tarihi Araştırmaları Dergisi*, I/2, Temmuz 2019, s. 203.

²¹⁹ Mehmet Emin Şen, “Bilim Tarihçisi Sübki'ye Göre Cengiz Han”, *Akademik Bakış*, VI/11, 2012, s. 260.

²²⁰ Şen, *a.g.m.*, s. 261-262.

olarak hareket ettiğini düşünse de insanoğluna kendi inançlarını ve iddialarını kabul etmesi için evrensel bir çağrıda bulunmamıştır. Cengiz Han'ın Ebedi Tanrı ile kurduğu ilişkiye inananların sayısı çok olmakla birlikte, onun taraftarlarının iddiası: “Gök ile Yeryüzü anlaşmışlardı: Temuçin yeryüzünün efendisi olacaktı.” Yani Ebedi Tanrı, Cengiz'i seçmiş, onu korumuş, tüm dünyayı yönetme yetkisi vermiştir²²¹. İlerleyen zamanlarda Tanrı, sadece yüce Gök Tanrı değil aynı zamanda tüm insanlar üzerinde sınırsız otoriteye sahip kadir-i mutlak yaratıcı olarak algılanmaya başlanmıştır. Bu anlayış ile de Ebedi Tanrı, Cengiz ve ardıllarına tüm ülke ve insanlarını yönetme yetkisi vermiştir²²².

2.1.2. Cengiz Han'ın İslâmiyet'e ve Müslümanlara Karşı Tavrı

Hız. Muhammed ile başlayan İslâm'ı tebliğ faaliyetleri, ardındaki nesiller vasıtasıyla tüm hızıyla devam etmiştir. Onlar İslâm'ın, dünyanın en ücra köşelerine kadar ulaşmasına büyük önem vermişlerdir. Türkler, İdil Bulgarları, Karahanlılar, Gazneliler, Selçukluların İslâm'a girmeleri, bu dinin daha fazla topluma ve sahalara ulaşmasına zemin hazırlamıştır. Toplumların sürekli olarak yakın-uzak komşularıyla iletişim halinde bulunması; inançların, örf ve adetlerin, gelenek ve göreneklerin birbirlerine transfer etmesi sonucunu doğurmuştur. Böylelikle Türk ve Moğol kabilelerinin İslâm ile karşılaşmaları, İslâm dini hakkında az da olsa bilgi sahibi olmaları ve bu dini benimsemeleri söz konusu olmuştur²²³.

Cengiz Han'dan önce Çinli ve Müslüman tacirler Moğolistan'ı ziyaret etmişlerdir. Bu ticaret kervanları ile Moğolistan'a birçok tacir gelmiştir. Büyük Moğol kabile şeflerinin (han, noyan, ba'atur vb.) saraylarına yerleşmişler, göçebe aristokratlara bilgi vermişler, onlara güvenilir olduklarını hissettirmişlerdir. Bu tacirlerin etkisi, Cengiz Han'ın faaliyete başladığı sıralarda artmıştır. Cengiz, onlardan Asya ve Yakın Doğu memleketleri hakkında birçok bilgi edinmiştir. Cengiz Han, Moğolistan'ın sınırları dışındaki düşmanları ile yaptığı mücadelede de bu tacirlerden çok yararlanmıştır²²⁴.

²²¹ Khazanov, *a.g.m.*, s. 483; Murtaza Çevik, “Moğolların Cihan Hâkimiyet Anlayışı, Dayanak Noktaları ve Bu Konudaki Bazı Uygulamaları”, *Turkish Studies*, X/3, Ankara 2015, s. 48.

²²² Khazanov, *a.g.m.*, s. 485.

²²³ İhsan Arslan, “Büyük Moğol İmparatoru Cengiz Han'ın Din Algısı”, *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, VIII/38, Haziran 2015, s. 1021.

²²⁴ Yakubovskiy, *a.g.e.*, s. 33.

Orta Asyalı tacirler sayesinde Moğol kabileleri, Müslümanları ve İslâm'ı yakından tanıyabilmişlerdir. Tacirlerin, göçebe Moğol kabileleri arasında yaptıkları İslâm'ı yayma faaliyetleri ve bu çalışmalarında ne derece başarılı oldukları hakkında bilgi elde edilememiştir. Ancak onlar İslâm'ın, göçebe Türk boyları arasında yayılmasını adeta ilahi bir meslek haline getirmişlerdir. Bundan dolayı tacirlerin medreselerde yetişmiş klasik medrese âlimlerinden daha aktif ve etkili oldukları düşünülürse, Moğollar arasında da onların aynı başarıyı göstermiş olmaları gerekmektedir. Örneğin Cengiz Han'a karşı Merkitlerin isyanları sırasında Cemal Hoca adında bir kişiden bahsedilmekte ve bu kişinin; Cengiz Han'ın hanımının öz kardeşi ve dini bütün Müslüman olduğu belirtilmektedir. Nitekim Cengiz döneminde medrese ve hangahlar inşa edilmiş, ribatlar yapılmıştır²²⁵. Bu durum Cengiz Han'ın ilk mücadele yıllarında Moğollar arasında İslâm'ı kabul edenlerin varlığını göstermektedir.

Cengiz Han devrinin sonlarına doğru Moğol Devleti'nde emniyet, huzur, asayiş sağlanmış, ekonomik refah seviyesi yükselmiştir. Yolların güvenliği sağlanmış, yol kesme ve eşkıyalık ortadan kalkmıştır. Bundan dolayı tacirler çekinmeden Moğol ülkesine gidebilmişlerdir. Moğolların her zaman oturdukları belli bir şehir olmadığı için tacirler onlara çok sık uğramamışlar, ticaret için gittiklerinde de her türlü kumaşı yüksek fiyata satmışlardır. Moğollarla alışveriş yapmanın karlı bir iş olduğu her tarafa yayılınca Hârizmşah ülkesinden Hocentli Ahmed, Belhli Emir Hüseyin ve oğlu Ahmed adlarında üç kişi anlaşıp, yanlarına sırmalı elbiseler, keten ve zendeci kumaşlar, satılabilecek başka eşyalar alarak doğuya doğru yola çıkmışlardır²²⁶. Cengiz Han ticaretin gelişmesi için yolların belli yerlerine "karakçiler" ismi verilen bekçiler yerleştirmiştir. Bu bekçiler, yoldan geçen tacirin güvenliğini sağlamak, onların sattığı mallar arasında Cengiz Han'a layık olanı alıp hanın yanına götürmekle görevlendirilmişlerdir. Bu üç Müslüman tüccar da bekçilerin buldukları menzile varınca malları beğenilmiş ve Han'ın yanına götürülmüşlerdir. Cengiz Han'ın yanına vardıklarında fiyatlar sorulunca Ahmed Belhi, on ve yirmi dinarlık mallara üç balış altın istemiştir. Cengiz Han bu duruma çok sinirlenmiş: "Bu adam bizim hiç kumaş görmediğimizi mi sanıyor? Gidin hazineden kumaşlarımızı getirin de adamın gözü kumaş görsün" demesi üzerine kumaşlarına el konulmuş ve tacir de tutuklanmıştır. Diğer tacirlere fiyatlar sorulunca:

²²⁵ Kitapçı, a.g.e., s. 26-27.

²²⁶ Ebül Ferec, *Muhtasarüddüvel*, s. 7; İ. Erdem, a.g.t., s. 32-33; Cüveynî, *Cihan Güşa*, s. 116.

“Biz bunları Han’a hediye olarak getirdik.” demişlerdir. Bu hareketleri Cengiz Han’ın hoşuna gitmiş ve altın sırmalı elbiselerin her birine bir baliş altın, diğer elbiselerin her birine de bir baliş gümüş vermelerini istemiştir. Daha sonra Belhi’yi tekrar çağırarak, onun elbiselerini de aynı fiyattan almıştır. Onlara ikramlarda bulunmuş, saygı göstermiş, Müslüman oldukları için de beyaz keçeden çadırlar kurdurmuştur²²⁷.

Hârizmşahlı tacir grubunun ticaret amacıyla Moğolların ülkesine gitmesi hem Cengiz Han’ın hem de halkının Müslümanlar hakkında bilgilerinin olduğunu göstermektedir. Yine Han’ın tacirlere saygı göstermesi, onlara ikramlarda bulunması, Müslüman tacirlerin iyi bir konumda olduğunu ortaya koymaktadır²²⁸. Başka bir noktadan baktığımızda ise Moğolların gösterdiği bu dini hoşgörü, devletin tüccar ile kurduğu sermaye ortaklığı Moğolların topraklarını uluslararası ticarete açmıştır²²⁹.

Hârizm tacirlerin gelip gitmesinden sonra Cengiz Han da Hârizmşahlı Mahmud²³⁰, Buharalı Ali Hoca ve Otrarlı Yusuf Kenka’dan oluşan elçilik heyetini Hârizmşah hükümdarı Alâaddin Muhammed’e göndermiştir. Sultana sunulacak armağanlar; külçe külçe altınlar, yeşim taşları, fildişi, ak devetüyünden yapılmış değerli yünlü parçalardır. Müslümanlar arasından seçtiği Otrarlı Ömer Hoca’yı, Naragalı Hamal’ı ve Buharalı Fahreddin Râzî’yi ise kervanın başına geçirmiştir. Sultan, elçileri Buhara’da kabul etmiş, armağanlar sunulurken barışçıl sözler söylenmiş ve Moğol Hanı’nın, gönderdiği mektupta: “*Senin gücünü, geniş imparatorluğunu biliyorum. En büyük isteğim seninle barış içinde yaşamak. Sana oğlum gibi bakacağım. Sen de kuzey Çin’i fethettiğimi, kuzeydeki bütün boyları buyruğuna soktuğumu biliyor olmalısın. Senin de bildiğin gibi, ülkemde savaştan*

²²⁷ Abû'l-Farac Tarihi, s. 482; Cüveynî, Cihan Güşa, s. 116-117; Grousset, Cihan Fatihî, s. 198.

²²⁸ Arslan, a.g.m., s. 1022.

²²⁹ Kamalov, Kafkasya Politikası, s. 37.

²³⁰ Hârizmşahlı bir Müslüman olan Mahmud Yalavaç, Cengiz Han’ın itibarını kazanmış, oğlu Mesud Yalavaç ile sıradan bir validen çok malî işleri düzenleyen çok kudretli üst düzey devlet konumuna yükselmişlerdir. Batı Seferi sonunda oğlu Mesud, Buhara, Semerkant, Ürgenç gibi şehirlerin idaresinden sorumlu olmuştur. Mahmud Yalavaç ise Cengiz Han ile birlikte Karakurum’a gitmiş ve Pekin’in valiliği görevine yükselmiş, tüm para, vergi ve ceza ile ilgili işlerden onlar sorumlu olmuştur. Yalavaç, bütün gayreti ile çalışarak Maverâünnehir Bölgesi’ni özellikle de Buhara’yı mamur hale getirmek için faaliyetlerde bulunmuştur. Ögeday Kağan ve Güyük, Mengü Kağan dönemlerinde de bu önemli görevine devam etmiştir. Ayrıntılı bilgi için bkz. Özkan Dayı, “Mahmud Yalavac’ın Moğol İmparatorluğundaki Faaliyetleri”, *Current Research in Social Sciences*, I/3, 2015, s. 63-68.

*geçilmiyor. Başkalarının toprağında gözüm yok. Uyruklarımız arasında alışverişi geliştirmek ikimizin de yararına*²³¹ şeklinde ifadeler yer verilmiştir.

Elçilik heyetindeki bu kişiler Cengiz Han'ın hizmetinde bulunan âlim ve tacirlerdir. Han'ın hizmetinde bulunan bu kişiler, Cengiz'i olmasa da yanındaki kişileri etkilemiş olabilirler. Hârizmşah Devleti'ne gönderilen kervanın tamamı Müslümanlardan oluşmaktaydı. Bu durum Müslümanların Moğol ticaretinde önemli bir etkiye sahip olduklarını ve Cengiz Han'ın güvenini kazandıklarını ortaya koymaktadır. Genel itibariyle bu durum İslâmiyet'in ve Müslümanların Moğollar arasında varlığını göstermektedir²³².

Cengiz Han'ın 1206 yılında kurduğu Büyük Moğol İmparatorluğu çeşitli kabile ve boylardan meydana gelmiştir. Çeşitli inanış biçimlerine, heterojen bir yapıya sahip olan bu kabilelerin tek siyasi çatı altında toplanması, imparatorluk içerisinde önemli dini ve sosyal karakterli isyanların çıkmasına neden olabilirdi. Böyle bir durumun olmaması ve imparatorluğun sarsılmaması için Büyük Hanlar farklı dinlere müsamaha ile yaklaşmışlardır. Cengiz Han'ın Şaman inancını benimsemesi, diğer din mensuplarına engel olmadığı gibi, farklı din ve inanışlara mensup olmaları da bir sorun teşkil etmemiştir.

Belirtildiği üzere Cengiz Han, din adamlarının bazı sorumluluklardan muaf tutulması için emirler vermiştir. Ondan sonra gelen hanlar da atalarının izinden gitmeyi adet edinmişlerdir. Herhangi bir dini inancı öncelemeyen Büyük Hanlar, insanlar arasında denge siyaseti izleyerek, tebanın kendilerine bağlı olmalarını hedeflemişlerdir. Böylece dinler arası çatışmalara da müsaade etmemişlerdir. Bu durum hem imparatorlukta hem de istila ettikleri yerlerde aynen devam ettirilmiştir. Bu açıdan çeşitli inanç mensupları inandıkları dini yaşamakta ve yaymakta kendilerini özgür hissetmişlerdir. Dinler arasında birtakım sorunlar olsa da genel olarak imparatorluk içerisinde her din ve mensubunun yaşama hakkına sahip olduğu gibi din ve vicdan hürriyetine de sahip olduğunu söylemek mümkündür²³³. Cengiz

---

²³¹ Ebül Ferec, *Muhtasarüddüvel*, s. 8; Grousset, *Cihan Fatihî*, s. 198-199; Ganizhamal Kushenova, "Cengiz Han'ın İki Valisi, Mahmut Yalavaç ve Yeh-Lu Ch'u-Ts'ai: Devlet İdare Anlayışları ve Uygulamaları", *BİLİG*, S. 42, Yaz 2007, s. 230.

²³² Ebül Ferec, *Muhtasarüddüvel*, s. 8; Grousset, *Cihan Fatihî*, s. 198-199; Arslan, *a.g.m.*, s. 1022.

²³³ Arslan, *a.g.m.*, s. 1022.

Han, böyle bir ortamda Hristiyanlara ve Putperestlere gösterdiği büyük saygıyı Müslümanlara da göstermiştir²³⁴.

2.1.3. Moğolların İslâm Dünyasına Saldırımları

Cengiz Han'ın yükselişi Hârizmşah Muhammed'i yakından ilgilendirmiştir. Çin'i fethederek cihan fatihi olmak isteyen Sultan Muhammed, bütün çevre illere ve memleketlere hâkim olup, hükümdarlarını ortadan kaldırmış, bütün yönetimlere son vermiş, bu bölgelerde tek başına ve yegâne sultan olarak kalmıştır²³⁵. Ancak bu dönemde Cihan hâkimliğini isteyen bir diğer kişi de Cengiz Han'dır. Tüm dünyaya hükmetmeye çalışan Han'ın karşısında rakibi olarak göreceği Batı'daki büyük güç Hârizmşah Muhammed'dir. Cengiz'in de Hârizmşahları tanımak istemesi elbette mümkündür. Moğol hanını yakından takip eden Hârizmşah Muhammed, iki defa elçi göndermiştir²³⁶. Cengiz Han da bu elçilik heyetine karşılık olarak elçiler göndermiştir.

Sultan Muhammed, Cengiz Han'ın gönderdiği mektupta ona “oğlum” demesine çok şaşırılmış, Moğol fetihleri de kendisini bir hayli korkutmuştur. Cengiz Han'ın gönderdiği kişilerden Hârizmşahlı Mahmud Yalvac'ı gece gizlice yanına çağırılmış, bir değerli taş hediye ederek doğruyu söylemesini istemiş ve şu soruyu yöneltmiştir: “Kuzey Çin gerçekten Han'ın elinde mi? Bu kâfir bana oğlum demeğe kalkıştığına göre, ordularının sayısı nedir?”²³⁷. Sultan, Cengiz'in sarayında casusu olmasını istemiş, bunun için kendisini mükâfatlandıracağını da söylemiştir. Sultanın öfkesinden korkan Yalvac, isteklerini kabul etmiş ve Hârizm ordusunun Moğol ordusundan güçlü olduğunu bildirmiştir. Hârizmşah Muhammed de bundan memnun kalarak anlaşmaya karar vermiştir²³⁸.

Anlaşmadan sonra Cengiz Han, Hârizm ülkesine gitmek üzere beş yüz develik büyük bir kervan hazırlatmış, kervanın başına Müslüman Otrarlı Ömer Hoca'yı, Naragalı Hamal'ı, Buharalı Fahreddin Razi'yi seçmiştir. Ayrıca kendi

²³⁴ Reuven, “Did Chinggis Khan Have a Jewish Teacher?”, s. 698.

²³⁵ İbnü'l Esir, *el Kâmil fi't-Tarih Tercümesi*, XII, çev. Ahmet Ağırakça-Abdülkerim Özyayın, Türkiyat Matbaacılık, İstanbul 1987, s. 315; Boyle, “Dynastic and Political History of the Il-Khâns”, s. 303.

²³⁶ Cengiz Han'ın Çin'de kazandığı zaferler 1215 yılında Pekin'in zaptı ile zirveye ulaşmıştır. Çin'in zenginlikleri Müslümanları her zaman cezp etmiştir. Bu nedenle Hârizmşah da Çin'in fethini tahayyül etmiştir. O sıralarda Cengiz Han'ın kendisinden önce davrandığına dair bilgi almış ve hem bu haberin doğruluğunu öğrenmek hem de hem de Moğol kuvvetleri hakkında bilgi almak için Bahâeddin Razi ile elçi heyeti göndermiştir. Daha geniş bilgi için bkz. Barthold, *Türkistan*, s. 418.

²³⁷ Grousset, *Cihan Fatihi*, s. 199.

²³⁸ Arslan, *a.g.m.*, s. 1014.

temsilcisi olarak Ukuna adında bir Moğolu, ailesinden birkaç kişiyi, soyluları, komutanları Harezm şehrinden birkaç ürün almaları için göndermiştir²³⁹.

Cengiz Han, Hârizmşahlar ile dürüst ve âdil bir şekilde ticarî ve siyasi ilişkiler kurmak istemesine rağmen kervan, Otrar şehrine gelince buranın valisi İnalçık Kayır Han²⁴⁰ tarafından yağmalanmış ve kervandakiler –aralarında Han’ın temsilcisi Ukuna da dâhil- en az yüz kişi öldürülmüştür²⁴¹.

Nesevi’ye göre vali, tacirlerin mallarını almak için harisliğinden dolayı böyle bir harekette bulunmuştur²⁴². Cüveynî’ye göre ise; tacirlerin arasında bulunan bir Hintli’yi İnalçık daha önceden tanıdığı için yanına çağırılmış ve büyülenerek bu kişiye sert davranmıştır. Hintli, İnalçık’tan korkmayınca buna sinirlenmiş ve mallarına el koyarak hapsedmiştir. Sultan’a bir elçi göndererek tacirleri cezalandırmak istediğini bildirmiş, Sultan Muhammed ise hiç düşünmeden öldürmelerini ve mallarına el konulmasını istemiştir²⁴³. İbnü’l Esir’in rivayetine göre de vali yalnızca kervanın gelişini ve malların miktarını haber vermiştir. Bunun üzerine Sultan, tacirlerin katledilmelerini ve malların kendisine gönderilmesini istemiştir²⁴⁴.

Uluslararası hukuk kuralları hiçe sayılarak kervanın yağmalanması, tacirlerin öldürülmesi iki ülke arasındaki anlaşmayı rafa kaldırmıştır²⁴⁵. Bir süre sonra Cengiz Han son kez elçi göndermiş ve yeniden barış önererek, İnalçık’ın kendisine teslim edilmesini istemiştir. Fakat isteği geri çevrilmekle kalmamış, elçilerden birisi öldürülmüş diğeri ise kafası kazınarak geri gönderilmiştir²⁴⁶.

Hârizmşah Muhammed, Cengiz’in ılımlı davranışına karşısında olumlu davranarak, İnalçık’ın hareketini tasvip etmediğini belirtip karşılığında bir fidye teklifinde bulunmuş olsaydı belki Cengiz’in, ülkesine saldırmasını engelleyebilirdi. O bozulan ilişkiyi düzeltmek için bir çaba sarf edip bu davranışı sergilememiş

²³⁹ Grousset, *Cihan Fatihî*, s. 199; Abdülkerim Özeydin, “Muhammed b. Tekiş”, *DİA*, XXX, TDV Yayınları, İstanbul 2005, s. 581.

²⁴⁰ Türkân Hatun’un akrabasıdır. Nesevi’ye göre ise Sultan’ın dayısının oğludur. Bkz. Barthold, *Türkistan*, s. 422.

²⁴¹ Ebül Ferec, *Muhtasarüddüvel*, s. 8; İbnü’l Esir, *a.g.e.*, s. 315; Roux, *Tarih ve Uygarlık*, s. 295-296; Grousset, *Cihan Fatihî*, s. 200; Marandî, *a.g.t.*, s. 24; İ. Erdem, *a.g.t.*, s. 33; Temir, “Moğol (Veya Türk-Moğol) Hanlığı”, s. 261; Türker-Ükten, “Ortadoğu’da Haçlı-Moğol Münasebetleri”, s. 331-332.

²⁴² Barthold, *Türkistan*, s. 423; Boyle, “Dynastic and Political History of the Il-Khâns”, s. 305.

²⁴³ *Abû'l-Farac Tarihi*; s. 482; Cüveynî, *Cihan Güşa*, s. 117-118.

²⁴⁴ İbnü’l Esir, *a.g.e.*, s. 315; Boyle, “Dynastic and Political History of the Il-Khâns”, s. 305.

²⁴⁵ Arslan, *a.g.m.*, s. 1015.

²⁴⁶ Grousset, *Cihan Fatihî*, s. 200-201; Birol, *a.g.t.*, s. 6; İ. Erdem, *a.g.t.*, s. 34.

olsaydı ülkesinin ve dolayısıyla İslâm dünyasının büyük kaybına neden olacak savaş gerçekleşmemiş olabilirdi. Başka bir ihtimal ise; Hârizmşah Muhammed kendi adamlarını karşısına almak istemediği için valinin yaptığına müsamaha göstermek zorunda kalmış olabilir. Yine Hârizmşah'ın bu davranış ve tutum içerisinde olmasının en büyük etkisi de gizlice yanına çağırdığı Hârizmşahlı Mahmud Yalvac'tır diyebiliriz. Korkusundan Hârizmşah ordularının Moğol ordularından fazla olduğunu söyleyerek, Hârizmşah Muhammed'in kibre kapılıp büyülenmesine sebep olması bir diğer ihtimal olarak görülebilir.

Bu hadiselerin hepsi Hârizmşah Devleti'ne karşı seferin yapılmasını zaruret haline getirmiştir. Cengiz Han, intikam almadan önce Moğol İmparatorluğu ile Hârizmşahlar arasında tampon bölgeyi oluşturan Nayman Sultanı Küçlük'ün üzerine yürümeye karar vermiştir. Komutanı Cebe Noyan'ı 20 bin kişilik bir ordu ile Naymanların üzerine göndermiştir. Cebe Noyan, Naymanların topraklarına girdiği zaman herkesin inanç ve ibadetinde serbest olduğunu bildirmiştir. Bunun üzerine halk, Müslümanlara baskı yapmış, onları din değiştirmeye zorlamış ve Müslümanların nefretini kazanmış Küçlük'e karşı Moğolları bir kurtarıcı olarak görmüş ve onları coşkulu şekilde karşılamıştır. Neticede Küçlük, Cebe Noyan'a karşı koyamamış ve yapılan savaşta yenilgiye uğramıştır²⁴⁷.

Cengiz Han'ın başında olduğu Moğol ordusu 1219 yılında Yukarı İrtiş üzerinde toplanmıştır. Sonbahar'da Karluk hükümdarı, Almalık kralı Suknak-tegin ve Uygur kralı İdikut Barçuk da kendisine katılmıştır. Tahminlere göre 150-200.000 kişiden meydana gelen Moğol ordusu, Harezm ordusundan sayıca az ancak çok daha disiplinli, ahenkli bir kurmay heyetine sahiptir. Hârizmşahlı Muhammed birliklerini Sir-Deryâ hattı ile Mâveraünnehir arasında bölüştürmüştür. Bundan dolayı üstünlüğüne rağmen her belirli noktada sayıca az duruma düşmüştür²⁴⁸.

---

²⁴⁷ Küçlük, Kaşgar'ı ele geçirince birçok Müslüman'ı kılıçtan geçirmiş, geri kalanlara dini ibadetleri yasak etmiş ve yerli halk kendi dinini terk ederek Hristiyan ve Putperest olmaya zorlanmıştır. Askerlerini de Müslümanların evlerine yerleştirmiş, yeni dinlerinde ne kadar sadık olduklarını bu askerler ile kontrol etmek istemiştir. Ardından Hoten'i ele geçirmiş, halkı din değiştirmeye zorladığı gibi Müslümanlara Şamanistler gibi giyinmelerini emretmiş, namaz kılmaları, oruç tutmaları gibi tüm ibadetlerini yasaklamıştır. Ayrıca müezzinlere ezan okutmamış, medreselerin kapılarına kilit vurdurmuştur. Ayrıntılı bilgi için bkz. Roux, *Tarih ve Uygarlık*, s. 295; Kitapçı, *a.g.e.*, s. 32-33; İ. Erdem, *a.g.t.*, s. 34-37; Boyle, "Dynastic and Political History of the Il-Khâns", s. 305; Arslan, *a.g.m.*, s. 1015.

²⁴⁸ Grousset, *Bozkır*, s. 233; Birol, *a.g.t.*, s. 6; Boyle, "Dynastic and Political History of the Il-Khâns", s. 308.

Cengiz Han'ın askerleri Otrar'a gelince kalenin etrafında halkalar kurmuşlar, askerlerin gelişi tamamlanınca da Cengiz Han görev taksimi yapmıştır. Buna göre oğulları Çağatay ve Ögedey, Otrar önlerinde kalarak şehri alacaklar, büyük oğlu Cuci, Cend ve Sıgnak'ı alacak, Cengiz ise Tuluy ile birlikte Buhara'ya yürüyecektir. Cengiz Han, otağını kalenin önüne kurdurunca Sultan Muhammed, emrine 50 bin asker verdiği Kayır Han ve 10 bin kişilik ordunun başında bulunan Hacib Karaca'yı görevlendirdikten sonra oradan ayrılmıştır. Otrar halkı Moğol ordusuna beş ay karşı koyabilmiş, sonra kıtlıkla karşılaşmıştır. Ancak teslim olunmamış, Kayır Han ile adamları tek kişi kalıncaya kadar savaşmıştır. Mücadelenin sonunda iki adamıyla birlikte bir evin damında yakalanmıştır. Ardından Moğollar, kaleyi ve surları yerle bir etmişlerdir. Kılıçtan sadece sanatkârlar ve kendilerine hizmet için işe yaracak kişiler kurtulabilmiştir. Buhara'dan Semerkant'a gitmiş olan Cengiz'e katılmak için yola çıktılarında ise Gök Saray'da Kayır Han'ı öldürmüşlerdir²⁴⁹.

Cengiz Han, Otrar, Buhara, Semerkant ve diğer İslâm şehirlerini bir bir ele geçirmeye başlamış ve istila edilen yerlerde görülmedik işkenceler yapılmıştır. Nitekim Nişabur'da kediler ve köpeklerin bile canlı bırakılmadığı belirtilmektedir²⁵⁰. Marco Polo ise; her yeri harap edip herkesi esir aldığını, esirlerin çoğunu öldürüp, arkasında kül yığını bıraktığını zikretmiştir²⁵¹. Cüveynî de Cengiz Han ve yanındakilerin, Buhara'yı fethettikten sonra bayram namazgâhındaki minberin üstüne çıkarken ayaklarının altında Kur'an-ı Kerim yapraklarının çiğnendiğini belirterek, Cengiz Han'ın şu konuşmasını nakletmiştir: *“Ey insanlar biliniz ki siz büyük günahlar işlemişsiniz. Bu büyük günahları sizin büyükleriniz işlemiştir. Eğer benden bu iddiamın delilini soracak olursanız, cevabım şudur: ‘Eğer siz büyük günahlar işlememiş olsaydınız, Tanrı benim gibi bir azabı size indirmezdi’*”²⁵².

Sultan Muhammed'e gelince Maverâünnehir'in Moğollar tarafından fethi sırasında hiçbir harekette bulunamamış, Belh'e kaçmıştır. Oradan Batı Horasan'a, geçmiş, sonra Kazvin'e gitmiştir. Ancak Cengiz Han, en iyi generalleri Cebe ile Sübötay'in komutasındaki süvari birliğini peşine takmıştır. Onların geçtiği Belh, Tus, Damghân ve Semnân tahrip edilmiş, Rey şehrinin erkeklerini katletmişler, kadın ve

²⁴⁹ *Abû'l-Farac Tarihi*; s. 496; Ebül Ferec, *Muhtasarüddüvel*, s. 8-10; Cüveynî, *Cihan Güşa*, s. 121-122; Temir, “Moğol (Veya Türk-Moğol) Hanlığı”, s. 261.

²⁵⁰ *Abû'l-Farac Tarihi*, s. 505-516; Boyle, “Dynastic and Political History of the Il-Khâns”, s. 314.

²⁵¹ Marco Polo, *Çin Seyahati*, s. 82.

²⁵² Ebül Ferec, *Muhtasarüddüvel*, s. 11; Cüveynî, *Cihan Güşa*, s. 135; Boyle, “Dynastic and Political History of the Il-Khâns”, s. 313.

çocuklarını esir almışlardır. Kârûn'da Sultan Muhammed ellerine düşeceği sırada izini kaybettirmiştir. Daha sonra Hazar Denizi'nde bir adacığa sığınmış ve orada bitkin bir halde 1220 yılında ölmüştür²⁵³.

Cengiz Han, 1223 yılında Moğolistan'a geri dönüş yolunda Kulan-başı bozkırında oğullarıyla kurultay yapmıştır²⁵⁴. 10 Mart 1223 yılında Taşkent bölgesinde sürek avı esnasında attan düşerek yaralanmıştır. 1225 yılında ikinci kez attan düşmüştür. 1227 yılında ise Tangut'un başkentinin kuşatması devam ederken 18 Ağustos'ta ölmüştür²⁵⁵.

Kerulen Irmağı yanında olan eski arazisine varıncaya kadar vefat haberi ve naaşı gizlenmiştir. Kendisi Burhan Haldun Dağları'nda avda iken dinlenmek için ulu bir ağacın altına oturduğunda doğanın güzelliği karşısında hayale dalmış, kalkınca: *“Ölünce beni bu ağacın altına gömün”* demiştir. Moğol geleneği üzerine cenaze merasimi yapıldıktan sonra mezarı olacak yere çadır kurulmuştur. Öteki tarafta dünyadaki gibi hayat sürüleceğine inandıkları için Cengiz'in naaşı ağaçtan bir taht üstüne oturtulmuş, önüne mükemmel sofraya kurulmuştur. Tayı ile birlikte ak bir kısrak da getirilmiş, böylece büyük bir çukura gömülmüştür²⁵⁶.

2.2. Ögedey Kağan ve İslâmiyet

2.2.1. Ögedey Han'ın Şahsiyeti

Cengiz Han, yaptığı işlere ve söylediği sözlere bakarak Ögedey'in padişahlığa ve liderliğe layık olduğunu defalarca söylemiştir. Ögedey'in isabetli kararlarından, akıllılığından ve yönetimdeki ustalığından ülkeyi iyi yöneteceğini ve düşmanlara karşı koruyacağını anlamış ve hanlık makamına geçmesini düşünmüştür. Cengiz Han, yaşamının sonlarına doğru hastalığı iyileşmez bir hal alınca oğullarını yanına çağırıp: *“Şimdi içinizden birinin ülkenin yönetimini ele alması ve temeli sağlam olan yasaları yaşatması gerekiyor. Eğer hepiniz birden han olmak isterseniz, tek vücutlu fakat çok başlı bir yılan dönersiniz”*²⁵⁷ demiştir.

²⁵³ Grousset, *Bozkır*, s. 235.

²⁵⁴ Roux, *Moğol İmparatorluğu*, s. 213.

²⁵⁵ Ebül Ferec, *Muhtasarüddüvel*, s. 15; Roux, *Moğol İmparatorluğu*, s. 221-228; Barthold, *Türkistan*, s. 484; Grousset, *Bozkır*, s. 241-242; Marandi, *a.g.t.*, s. 30.

²⁵⁶ D'ohsson, *a.g.e.*, s. 145; Sebahattin Ağaladağ, “Moğol Devleti”, *Türkler*, VIII, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, s. 273-274.

²⁵⁷ Ebül Ferec, *Muhtasarüddüvel*, s. 15-16; Cüveynî, *Cihan Güşa*, s. 185-186; Marandi, *a.g.t.*, s. 34.

Bunun üzerine çocuklarının hepsi diz çöküp: “*Babamız padişahdır, biz onun köleleriyiz; onun emirlerine ve görüşlerine boyun eğeriz*” demişlerdir. Cengiz Han bu sözlerin üzerine: “*Eğer rahat ve huzurlu bir hayat sürmek istiyorsanız, benim söylediklerime göre hareket edin. Benim düşüncem şudur: ‘Şimdiye kadar size hep benim yerime Ögedey’in geçmesini söyledim. Çünkü onu akıllılığı, uzak görüşlülüğü ve tecrübesinden dolayı bu tercihe lâyık gördüm. Halkın refah ve huzuru, askerinin zevk ve idaresi onun dirayetli yönetimiyle mümkün olacaktır. Bunun için onu kendime veliyaht tayin ediyor ve ülkenin yönetimini onun becerikli ellerine bırakıyorum*” demiştir²⁵⁸. Ögedey, Tuluy’un iki yıl saltanat naibliğinden sonra 11 veya 13 Ekim 1229 yılında resmi olarak kağan ilan edilmiştir²⁵⁹.

Ögedey Han 1186 yılında doğmuştur. “*Yükseliş*” anlamına gelen bu ismi sonradan almıştır. Cengiz Han’ın Börte’den olan üçüncü oğlu Ögedey, Cuci ve Çağatay’ın Küçük kardeşi, Tuluy’un ağabeyidir²⁶⁰. Cengiz Han gibi dâhi, iyi huylu, kuvvetli bir şahsiyet, hanedan üyelerini ve milleti kendisine bağlayacak ılımlı ve şefkatli birisi olarak görülmüştür. Cengiz yasaasının ise titiz bir uygulayıcısı olmamıştır. Üstelik içkiye düşkün bir şahsiyet olarak belirtilmiştir. Yıllarının büyük bir kısmını Karakurum ve çevresinde Çin ve de Müslüman sanatkarların yardımıyla muhteşem binalar yaptırmakla geçirmiştir. Cömertliği sayesinde tebasının sevgisini kazanacağını iyi bilen Cengiz Han, bu sebeple onu seçmiştir²⁶¹.

Cüveynî, Ögedey hakkında şu övgü dolu sözlerle bahsetmektedir:

“*Yüce Tanrı, padişahlık yüzüğünü onun devletli parmağına takınca, çevre ülkelere ordular gönderdi, ülkelerin çoğunu muhaliflerinden temizledi. Adaletinin ve cömertliğinin sesi kulaklara küpe, yaptığı iyilikler ve hayırlı işler herkesin koluna bilezik oldu. Dergâh, âlimlerin sığınağı ve huzur bulunduğu, bütün insanların başvurduğu yer haline geldi. Ülkesinin sınırları Çin ve Maçin’den Suriye’ye kadar uzandı. Her zaman nimetleri insanların üzerine yağdı. Onun varlığı cömertlerin cömerdi sıfatıyla süslendi. Yönetimi sırasında dünya huzura kavuştu. İyiliğini ve rahmetini kazanmak için herkes yüzünü ona döndü. Kılıçtan kurtulanlar emniyet ve*

²⁵⁸ Cüveynî, *Cihan Güşa*, s. 186; *Abû'l-Farac Tarihi*, 522-523; Marandi, *a.g.t.*, s. 30.

²⁵⁹ *Abû'l-Farac Tarihi*, s. 526; Ebül Ferec, *Muhtasarüddüvel*, s. 16; Carpini, *Seyahatnâme*, s. 71; Roux, *Moğol İmparatorluğu*, s. 253; aynı mlf., *Tarih ve Uygarlık*, s. 301; Gömeç, “Cengiz Han’ın Topraklarında Bölünme”, s. 205.

²⁶⁰ Osman Gazi Özgüdenli, “Ögedey Han”, *DİA*, XXXIV, TDV Yayınları, İstanbul 2007, s. 21.

²⁶¹ Marco Polo, *Çin Seyahati*, s. 83; Roux, *Tarih ve Uygarlık*, s. 301; Barthold, *Türkistan*, s. 489-490; Marandi, *a.g.t.*, s. 32.

huzur içinde yaşadılar. O sırada daha İslâm'ın kokusunu koklamamış olan şirk ve küfrün hüküm sürdüğü ülkelere Muhammed'in (a.s.) dininin bayrağı çekildi. Dinsizlerin mezarlığının karşısına şehitlerin mezarlığı kuruldu”²⁶².

Eğlence ve içkiye düşkün, müsrif ve eli aşırı açık Ögedey Han'dan öncesinde övgü dolu sözlerle bahseden Cüveynî, daha sonraları Ögedey hakkında şunları söylemektedir:

“Daima eğlence sofrası açık duruyor, ay yüzlü ve selvi boylularla beraber bulunmada aşırıya kaçıyor, bağış ve ihsanda eski padişahları geride bırakıyordu. Yaratılış itibariyle müsrif ve eli açık olduğu için ülkenin çeşitli bölgelerinden gelen vergi ve hediyeleri rastgele zengin ve fakirlere dağıtıyordu. Cömertliği, eski padişahların cömertlik hikâyelerinin üzerine çizgi çekiyordu. Hiçbir yaratık onun huzurundan eli boş dönmüyor, ondan istekte bulunan hiç kimse ‘yok’ cevabını almıyordu”²⁶³.

Cömert olan Ögedey Han, bağış ve ihsanda herkese eşit davranmış, kendi ülkesinden gelenlerle, uzak ve yabancı ülkelerden gelenleri ayırt etmemiştir. Devlet büyükleri onun bu müsrifliğine yakınıp, bağış yapacaksa sadece kendi tebasına yapmasını söylediklerinde, Ögedey Han onların akıl ve fikirden yoksun kişiler olduklarını, görüşlerinin yanlış olduğunu dile getirmiştir. Ona göre; yapılan iyilikler asilerin kulağına giderse kendilerine karşı duyguları değişecek ve bundan dolayı ordu ve halk savaşa girmeyecek, savaşın zararları ve zorlukları ortadan kalkacaktır. İkinci olarak insanoğlu ölümlü ve insana bir gün sırt çevirecektir. Akıllı olan kimseler kendinden sonra hayırlı bir ad bırakacak şekilde yaşamalıdır²⁶⁴.

Ögedey'in cömertliği ile ilgili pek çok rivayete rastlanılmıştır. Kimseyi eli boş çevirmeyen Han, huzurundan herkesi neredeyse ihya ederek göndermiştir. Bunun en güzel örneğini Cüveynî'nin, en yakın arkadaşlarından birisinin başından geçtiği olayı nakletmesinden öğrenmekteyiz. Bu olaya göre I. Alaaddin Keykubâd zamanında Anadolu'da olan adam, geçimini maskaralık yaparak temin eden adamın hikâyesini anlatmıştır. Bu maskara, o sırada Ögedey'in cömertliği ile ününün her tarafa yayıldığını duymuştur. Zengin olma hevesiyle Moğol ülkesine gitmeyi

²⁶² Cüveynî, *Cihan Güşa*, s. 188-189.

²⁶³ Cüveynî, *Cihan Güşa*, s. 199; Roux, *Tarih ve Uygarlık*, s. 301.

²⁶⁴ Cüveynî, *Cihan Güşa*, s. 200; Ankhbayar Danuu, *İlhanlı Devleti'nde Vezaret*, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara 2016, s. 34-35; Özgüdenli, “Ögedey Han”, s. 22.

düşünen bu kişinin yol için ne bineği ne de yiyeceği olmadığı için arkadaşları bir araya gelerek ona yiyecek ve eşek bulunca yola çıkabilmiştir. Üç yıl sonra Karakurum çarşısına yolu düşen adam, atı ve devesi olan çok şık giyimli, yanında da Hıtalı köleleri olan bir kişinin kendisini görünce attan inip yanına gelip evine götürdüğünü belirtmiştir. Önüne yiyecek ve içeceklerle dolu sofraya gelmiş, sakiler altın ve gümüş kâselerle şarap taşımışlardır. İki üç gün bu kişinin evinde kalmış ancak kendisini tanıyamamıştır. Merak ettiğini anlayınca: “Ben, bir eşekle Anadolu’dan uğurladığınız kimseyim. Oradan ayrıldıktan sonra sağda solda yiyecek dilenerek Karakurum’a vardım. Yanımda bir miktar kuru meyve olduğu halde padişahın geçeceği bir yol üzerinde yüksek bir yere durdum. Padişah uzaktan beni görünce, durumumu öğrenmek için bir adam gönderdi. Bunun üzerine ben de: ‘Anadolu’dan padişahın cömertliğini duyarak yola çıktım. Bin bir tehlike ve güçlüğe katlanarak buraya geldim. Cihan padişahının gözü ben zavallının üzerine düşerse, durumum değişir ve ters giden işlerim iyiye döner ümidindeyim’ dedim.” demiştir. Bunun üzerine hediye olarak götürdükleri meyveleri Han’a vermişler, O da iki üç tane alıp heybesine koymuş ve yanındakilere dönerek: “Bu adam çok uzak yerlerden gelmiş. Buraya gelirken birçok kutsal yerleri ve türbeleri gezmiş olmalı. Böyle bir adamın burada bulunmasını ve onun getireceği uğuru ganimet bilmek gerekir. O meyveyi heybeye koymamızın sebebi, onları çocuklara da yedirerek, onların da uğur kazanmalarını sağlamak içindir. Sepette kalanları siz aranızda paylaşın.” diyerek gitmiştir. Saraya dönünce meyveleri saymış, sonra Danişmend Hacib’e yerini sormuş, O da bilmediğini söyleyince azarlayarak: “Sen nasıl bir Müslümanısın? Bir fakir uzak bir yerden şehrimize geliyor, senin onun yediğinden, içtiğinden, yatıp kalktığı yerden haberin yok. Derhal onu kendin ara ve bul. Evine götür ona hizmette kusur etme” emrini vermiştir. Emir üzerine Danişmend, adamlarıyla bütün şehirde maskarayı aramış, bulunca hemen evine götürmüştür. Ertesi gün sarayın önünde otururken baliş yüklü bir arabayı hazineye götürürlerken görmüş- ki bu paranın miktarı yüz baliş olup Maçin’in fethi sırasında elde edilmiş bir ganimet-, Han da Danişmend’e maskarayı çağırarak bütün paranın ona verilmesini emretmiştir. Böylece tüm balişleri alan adam zengin olmuştur²⁶⁵.

Bir gün Ögedey Kağan, eşlerinden biriyle atta gezerken bir dilenciye rastlamıştır. Üzerinde ona verebileceği bir şey olmadığından karısına küpelerini

²⁶⁵ Cüveynî, *Cihan Güşa*, s. 220-221.

vermesini rica etmiştir. Eşi karşı çıkınca yoksulun ertesi gün kampa gelmesini önermiş ve eşine: “Bir yoksulun yarına kadar bekleyebileceğini mi sanıyorsun?”²⁶⁶ diyerek kızmıştır.

Alçakgönüllü, insanlara karşı bağışlama ve affetme yolunu seçen, dilinden hiçbir şekilde kötü söz çıkmayan, adaletli, olgun bir şahsiyet olan Ögedey Han²⁶⁷, askeri sahada ise sivrilebilecek bir kabiliyete sahip olmadığı için askeri seferlere babasından daha az katılmıştır²⁶⁸. Çin ve Türkistan seferlerine katılan hükümdar cesur bir kişiliğe sahip olsa da savaşçı bir ruha sahip olmamış, ordusunu nadiren yönetmiştir. Biraz evcimen olan ve yerleşik hayatı çekici bulan Ögedey Han, daha çok zekâsı ve ahlakıyla ün kazanmıştır. Onun zamanında savaşılmış, vahşi katliamlar görülmüş olsa da sistematik kıyımlara nadiren rastlanılmıştır²⁶⁹.

Ögedey Kağan, aile üyelerinin idareye aktif katılımına dayanan bir siyaset takip etmiş, ortak yönetim geleneklerine de sadık kalmıştır. Önemli kararlarda ise abisi Çağatay’a başvurmuştur. Kaynaklarda onun İslâm’a ve Müslümanlara karşı yakınlığından bahsedilmiştir²⁷⁰. Ancak Ögedey, tıpkı babası gibi Şaman inancında kalmış ancak mevcut diğer dinlere de saygılı davranmıştır²⁷¹.

Birçok eşi ve haremi olan Ögedey Han’ın eşlerinden dördünün ismi bilinmektedir. Büyük ve ilk hanımı Burakçin, Merkit soyundan gelen ikinci karısı Turakina olarak belirtilmektedir. Bu karısının güzel olmadığı ve otoriter olduğu zikredilmektedir. Üçüncü karısı Muka-hatun, ve dördüncü karısı Caçin’dir. Ögedey’in ilk beşi Turakina Hatun’dan ve ikisi esirlerinden olmak üzere toplam yedi çocuğu olmuştur. Oğulları: Güyük, Kutan, Kuçu, Koraçar, Kaşi, Kadan-oğul, Melik’tir²⁷².

2.2.2. Ögedey Han’ın Müslümanlara Karşı Tutumu

Ögedey Han ile birlikte Türk-Moğol yurtlarında yeni bir huzur dönemi başlamıştır. Cengiz Han ve Çağatay’ın Moğol yasasındaki Müslümanların kasaplık

²⁶⁶ Roux, *Moğol İmparatorluğu*, s. 254.

²⁶⁷ Mustafa Kafalı, *Çağatay Hanlığı (1227-1345)*, Berikan Yayınevi, Ankara 2005, s. 77-78; Mustafa Köksal, *Ravzatü’s-Safâ ve Habîbü’s-Siyer’de Moğollar Kısımının Tercümesi (1155-1259)*, Van Yüzyüncü Yıl Üniversitesi Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Van 2019, s. 143.

²⁶⁸ Roux, *Tarih ve Uygurluk*, s. 301; Barthold, *Türkistan*, s. 489.

²⁶⁹ Roux, *Moğol İmparatorluğu*, s. 224.

²⁷⁰ Özgüdenli, “Ögedey Han”, s. 2.

²⁷¹ Ganizhamal Kushenova, *Ögedey Kağan Devrinde Türkistan Ve Maverainnehir*, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara 2006, s. 40.

²⁷² Ganizhamal, *a.g.t.*, s. 41.

hayvanları boğazlayarak kesmeleri, akarsuda abdest almaları ve namaz kılmalarını yasaklayan emirlerini yumuşatmış, bazen de görmezden gelmiştir. İslâm tarihçileri onun Müslümanlara karşı bu olumlu tutum ve davranışlarını hayırla yâd edip, Müslümanları, Çin ve Uygurlar gibi rakiplerine karşı himaye ettiğini belirtmişlerdir²⁷³.

Nitekim Cüveynî'nin naklettiğine göre; bir gün bir Müslüman pazardan koyun satın alıp eve getirmiştir. Kapılarını sıkıca kapayıp, İslâm'a uygun bir şekilde kesmek istemiştir. Ancak bir Kıpçak kendisini pazardan beri takibe almıştır. Evi gizlice gözetleyen Kıpçak, koyunun boynuna bıçağı çaldığı sırada üzerine atlayarak, yaka-paça tutup Kağan'ın huzuru getirmiştir. Bunun üzerine Han, olayı araştırdıktan sonra: *“Bizim yasalarımıza bir derviş uymuş, bir Türk uymamış.”* diyerek Müslüman'ın canını bağışlamış, başkasının evini gözetleyen Kıpçak'ı ise affetmeyip, ölüme göndermiştir²⁷⁴.

Başka bir örnekte ise Ögedey'in Müslümanlara karşı merhametli ve adaletli tavrı şu şekilde belirtilmektedir: Bir gün Han, Çağatay ile avdan dönerken bir Müslüman'ın gün ortasında suya girip yıkandığını görmüştür. Yasalara uyma konusunda çok duyarlı olan Çağatay, bu durum karşısında çok öfkelenmiş ve adamı orada öldürmek üzereyken Ögedey Han: *“Bugün vaktimiz yok, hem de yorgunuz. Bu adamı tutuklayıp yarın yasayı çiğneme gerekçesini öğreniriz.”* demiştir. Muhafızlarına tutuklama emri vermiş, ardından muhafızlarının komutanına Çağatay'ın duymayacağı şekilde o adamın girdiği yere bir balış gümüş bırakmasını ve sorgu sırasında da adamın geliri az, ailesi kalabalık birisi olduğunu ve bütün parasının o balıştan ibaret olduğundan onu çıkarmak için suya girdiğini söylemesini istemiştir. Ertesi gün suçlunun huzuruna getirilmesini istemiş, suçlunun tembihlediği şekilde ifade vermesi üzerine gerekçesini yerinde bulmuş, adamı göndertip sudan balışı aldirtmiştir. Daha sonra: *“Hangi insan bizim yasalarımıza ve hükümlerimize karşı gelme cesareti gösterebilir ve onlardan bir kıl kadar sapabilir? Bu fakir ve zayıf adam, çaresiz kalarak kendini bir balış gümüşe feda etmeye kalkmış”* diyerek on balış daha vermiş ve bir daha böyle bir iş yapmaması için adamı uyarmıştır²⁷⁵.

²⁷³ Kitapçı, *a.g.e.*, s. 45; Marandi, *a.g.t.*, s. 34.

²⁷⁴ Cüveynî, *Cihan Güşa*, s. 202.

²⁷⁵ Cüveynî, *Cihan Güşa*, s. 201-202; Köksal, *a.g.t.*, s. 143-144.

Ögedey'in, Müslümanlara ve İslâm'a olan saygısı şu olayda da görülmektedir: Hitay'dan oyuncular gelip, orada kimsenin görmediği oyunlar sergilemiştir. Bu oyunlardan birinin konusu her milletin kılığına girerek onları taklit etmektir. Bu sebeple sakalı beyaza boyalı, başına sarık konmuş bir adam atın kuyruğuna bağlanıp yüzüstü çekilerek dışarı çıkarılmıştır. Ögedey, bu adamın kimi temsil ettiğini sormuş, onlar da Müslüman'ı temsil ettiğini söyleyince oyunu hemen durdurmalarını emretmiştir. Ardından Horasan ve İrakeyn'den gelen akik taşlarını, firuzeleri, altın sırmalı ipek kumaşları, Buhara ve Tebriz'den getirilen Arap atlarını, silahları, Hitay'dan gelen değersiz kumaşları ve çelimsiz atları hazineden getirip hepsini bir araya koymalarını istemiştir. Bunlar arasında çok büyük farklar ortaya çıkınca Ögedey Han:

“Müslümanların en fakirinin bile birkaç tane Hitaylı kölesi var. Hâlbuki Hitaylı büyük bir emirin tek bir Müslüman kölesi yok. Kavimler arasındaki farklılıklar, Tanrı'nın her kavim için uygun gördüğü mertebe ve dereceden ileri gelir. Cengiz Han'ın eski bir yasası da buna uyar. Bu yasaya göre bir Müslüman kisası kırk balış, bir Hitaylınunki ise bir eşektir. Onlar lehinde bu kadar delil varken niçin bir Müslüman'ı böyle küçük düşürüyorsunuz? Sizin yaptığınız bu hakaret suçtur. Fakat ben sizin hayatınızı bağışlıyorum. Bunu ganimet bilip, buradan uzaklaşın ve bir daha da buraya gelmeyin.”²⁷⁶ demiştir. Böylece Müslümanları toplumda hor ve hakir gösteren kişilere karşı çıkmış ve onları ağır bir dille suçlamıştır.

Bir adam Ögedey'e bağlılığını bildirmek için çok sayıda hediye ile birlikte elçi göndermiştir. Gönderdiği hediyeler arasında atalarının bir savaşta ganimet olarak ele geçirdiği, üzeri düzlenmiş bir lâl de yer alıyordu. Lâlin üzerine “*Muhammed-resulullah*” alt tarafında da gönderenin babasının adı yazılmıştır. Ögedey, oymacıları çağırıp Muhammed'in (a.s.) isminin bırakılmasını alt taraftaki ismin silinip kendi adının ve onun altına da hediye gönderenin adının yazılmasını istemiştir²⁷⁷.

Başka bir rivayete göre bir Müslüman, Uygur emirlerinin birinden dört balış borç almıştır. Uygur, Müslüman adam borcunu ödeyemeyince ondan İslâm dininden dönüp putperest olmasını yoksa çarşı ortasında yüz sopa yiyeceğini söylemiştir. Bunun üzerine Müslüman üç gün süre istemiş, sonra hemen Ögedey'in sarayına giderek durumu arz etmiştir. Han, Uygur'u yanına çağırılmış, Müslüman'a yaptığını

²⁷⁶ Cüveynî, *Cihan Güşa*, s. 203; Roux, *Moğol İmparatorluğu*, s. 271.

²⁷⁷ Cüveynî, *Cihan Güşa*, s. 203.

suç sayıp, evini, karısını Müslüman'a vermesini emretmiştir. Ayrıca Müslüman'a yüz balış hediye etmiş, Uygur'a da çarşıda yüz sopa vurmalarını emretmiştir²⁷⁸. Bu olayda Ögedey'in adaletine sığınan bir han olduğu da açıkça görülmektedir.

2.2.3. Ögedey Han'ın Hizmetindeki Müslüman Devlet Adamları

Ögedey Han'ın, Cengiz yasalarını Müslümanlar aleyhine uygulamada aşırı gitmemesi, onlara sahip çıkması, cömert ve adil bir adam olması, diğer insanlara karşı onları savunması gibi tutum ve davranışlarının temelinde çevresinde bulunan Müslüman devlet adamlarının payının olabileceğini söyleyebiliriz. Han'ın Müslüman idareciler seçmesi de onlara güvendiğinin bir göstergesidir. Bundan dolayı Müslüman yöneticiler sayesinde hem “*yasak*” hafifletilmiş hem de İslâm'ın yayılmasında etkili olmuşlardır diyebiliriz.

Belirtilen nitelikleri taşıyan, Cengiz Han döneminde vezâret işleri ile ilgilenen Mahmud Yalavaç, Ögedey Han zamanında Sâhib-i Dîvan ve hükümetin başı olarak atanmıştır. Ögedey, Mahmud Yalavaç'ın tavsiyelerine uyarak devletin dâhilî ve haricî bütün yapısını mükemmel hale getirmek için büyük çaba sarf etmiştir²⁷⁹. Hatta Ögedey Han tarafından Buhara'nın yönetimi Yalavaç'a bırakılmıştır. Ögedey'in adalet mıntıkası her yere yayılmış ve bu davranışı Buharalıları vatanlarına çekmiştir. Yalavaç'ın üstün gayretleri sayesinde şehir imarda büyük bir ilerleme göstermiş ve tarihin en yüksek seviyesine ulaşmıştır²⁸⁰.

Mahmud Yalavaç ve oğlu bu dönemde Maverâünnehr'in imarına da önem vermişlerdir. Çünkü o bölgenin yönetimi vezir Yalavaç ile onun dürüst ve çalışkan oğlu Emir Mesud Bey'in yönetimine verilmiştir. Yalavaçlar, halkın eski yaralarını sarmışlar ve çeşitli adlar altında toplanan vergi yüklerinden onları kurtarmışlardır²⁸¹.

Yalavaçların Müslümanlar ve İslâm beldeleri için ne kadar önemli uğraşlar verdiğini şu örnekle açıklamak uygun olacaktır: Buhara'da Moğol idaresine ve onlarla işbirliği halindeki Buharî aristokratlarına karşı halkın Elekçi Mahmud önderliğinde başlattığı bir ayaklanma ortaya çıkmıştır. İsyanın lideri Elekçi, şeyhlik hatta peygamberlik iddiasında bulunmuştur. İsyan liderine insanüstü vasıflar izafe edilerek “*dünyayı dinsizlerden temizlemek*” hedefiyle hareket edilmesinden dolayı

²⁷⁸ Köksal, *a.g.t.*, s. 154.

²⁷⁹ Yücel, *a.g.e.*, s. 163; Kushenova, *a.g.m.*, s. 232-233.

²⁸⁰ Dayı, “Mahmud Yalavac”, s. 65-66; Betül Sümeyra Tahtalı, “Çağatay Hanlığı'nda Müslüman ve Türk Devlet Adamları”, *İnsan ve Toplum Bilimleri Dergisi*, VII/5, Ankara 2018, s. 184-185.

²⁸¹ Dayı, “Mahmud Yalavac”, s. 66.

isyan dini karaktere büründürülmüştür. Ayrıca bu isyan Orta Asya'da Moğol tahakkümüne karşı ilk başkaldırı olmuştur. Moğol idaresinin İslâm'a aykırı emirleri ve Moğol hukukunun İslâm ile uyuşmayan maddeleri onlara karşı nefreti körüklemiştir. İsyân kısa bir sürede büyümüş, isyancılar Moğol ordularına karşı mücadelede ise bir müddet başarılı olmuşlardır. Kaynaklar isyancılar tarafından 10 bin kadar Moğol'un öldürüldüğünden bahsetmektedir. Sonuç itibariyle bu isyan Mahmud Yalavaç'ın aldığı tedbirler ve başarılı mücadelesi ile bastırılmıştır. Halk öldürülmekten, şehir ise yağmalanmaktan onun sayesinde kurtulmuştur²⁸².

Bir diğer devlet adamı Dânişmend Hâcib, İslâmlaşma faaliyetlerinde bulunmuş ve Cengiz Han'ın kızı Tümülin'den torunu olan Moğol Kongirat Kabilesi emiri Toga Timur'un Müslüman olmasına vesile olmuştur. Böylece bu emir Musa ismini almıştır²⁸³.

Bu dönem Müslüman olan Moğol devlet adamlarından birisi de öncesinde Budist olan Uygur asıllı Körgüz²⁸⁴,dür. İran ve Horasan bölgesinde uzun yıllar valilik yapmış, ömrünün sonlarına doğru Budistliği bırakarak Müslüman olmuştur²⁸⁵. Moğolların Oyrat Kabilesi'nden olan Şeyh Ali de Moğol emirleri arasında İslâmiyet'i ilk kabul edenlerden biridir²⁸⁶.

Bu dönemde Müslüman elçilerin, Müslüman devletlerin geleceğinde ne derece etkili oldukları da görülmektedir. Ögedey Han, Emîr Şemseddin Ömer el-Kazvinî'yi bir mektup ile Sultan Alâeddin Keykubâd'a elçi olarak göndermiştir. Uzun bir yolculuktan sonra elçi, Kayseri'ye gelmiş fakat Sultan'ın Alâiye'de olduğunu öğrenmiştir. Çaşnigir Mubarizeddîn Çavlı sultana ulak göndermiş, Moğol elçisinin geldiğini bildirmiştir. Elçi, Sultan'ın gelmesini beklerken Çavlı tarafından

²⁸² İsyân, Buhara'ya üç fersah uzaklıkta Târâb denilen bir köyde başladığı için Târâbî İsyânı adı verilmiştir. Ayrıntılı bilgi için bkz. Cüveynî, *Cihan Güşa*, s. 137; Barthold, *Türkistan*, s. 501-504; Aykut Özbayraktar, "Mahmud Târâbî İsyânı (1238)", *Türk Kültürü ve Hacı Bektaş Velî Araştırma Dergisi*, S. 84, Ankara 2017, s. 211-227.

²⁸³ D'hsson, *a.g.e.*, s. 183-184; Arslan, *a.g.e.*, s. 194.

²⁸⁴ Körgüz, Beş Balığ'a dört fersah uzaklıkta, Uygur ülkesinin batı tarafında bulunan ve seyyahların geçit yeri olan Barlıg adındaki küçük bir köyde dünyaya gelmiştir. Köyün ileri gelenlerinden olan babası erken yaşta ölünce üvey annesinden başka kimsesi kalmamıştır. Üvey annesi de küçük ve bakımı zor olduğundan ona gereken ilgiyi göstermemiştir. Aradan zaman geçince yabancı biri onu üvey annesinden satın almak istemiştir. Kadın onu tam satacakken İdi Kuta giderek durumu anlatmış, o da Moğol ve Uygurların adetlerine göre annesiyle evlenmesini söylemiştir. Körgüz bu teklifi kabul etmemiş, kadının başkasıyla evlenmesine izin vermiştir. Daha sonra Uygur yazısını öğrenmiş ve o konunun en usta kişisi olmuştur. Ardından Batu'nun karargâhına giderek onun emirlerinden birinin hizmetine girmiş ve böylece Moğolların yanına yerleşmiştir. Ayrıntılı bilgi için bkz. Cüveynî, *Cihan Güşa*, s. 407-408.

²⁸⁵ Cüveynî, *Cihan Güşa*, s. 418; Danuu, *a.g.t.*, s. 49-50.

²⁸⁶ Arslan, *a.g.e.*, s. 194.

ağırlanmıştır. Sultan, Kayseri'ye dönünce elçiyi hemen huzuruna kabul etmiştir. Sefir de hemen Han'ın yarlığını Keykubâd'a takdim etmiştir. Yarlığın muhtevası şöyledir:

“Adil Sultan I. Alâeddîn Keykubâd bilir ki; bizim hükümdarlıktaki ünümüzü cihan duymuştur. O tarafa gidip gelen yolcular senden hoşnutluk gösteriyorlar. Bunu duyuyor ve takdir ediyoruz. Bunun için de seni korumak ve kollamak istiyoruz. Ulu Tanrı bizi yüceltmış ve yeryüzünü bizim soyumuza armağan etmiştir. Seni illiğimize (itaatimize) davet ediyoruz. Şimdi de kendi halimizi bildirelim: Bizim buyruğumuzu dinlemeyenlerin, bizden ayrılanların yurtlarını, çerilerimizle ele geçirir, onları öldürür, kadınları, çocuklarını tutsak eder, mal ve davarlarını talan, mülklerini harap ederiz. Fakat onlara erişen bu kötülük bizden değildir”²⁸⁷.

Sultan, mektubu okuyunca Şemseddîn Ömer'i özel olarak görüşmek için odasına çağırmıştır. Sultan Keykubâd: *“Tanrı'ya çok şükür ki sizin gibi değerli bir elçi bizim yanımıza geldi. Siz ki Müslümansınız, soracağım şeylere dindarlık icabı doğru cevap veriniz. Moğol Hanının iliğini kabul edersem bizim ülkemize göz diker mi?”* diye sormuştur. Elçi: *“Allah etmesin, onun o kadar çok ülkesi var ki her yıl huzuruna birçok elçiler gelip gider, ayrıca çok zengin hazineleri, toprakları var. Ona ufak bir armağan gönderip gizli saklı bir şey yapmazsanız size karşı iyi davranır.”* demiştir. Sultan Keykubâd, emirin sözlerinden sonra teklifini kabul ederek hediyeler tertip edilmesini emretmiştir. Ancak 31 Mayıs 1237 tarihinde ölmüştür. Yerine oğlu II. Gıyaseddîn Keyhüsrev geçmiş ve mektuba: *“Babam sana kardeşim diye hitap ederdi; ben baba diye çağıracağım, babam gibi itaat yolunu tutacağım”* cümlelerini ekleyerek, elçi ile göndermiştir. Elçi, Ögedey'in huzuruna varınca kendisine gösterdikleri itibar ve ikramlardan bahsetmiş, teklifinin de Sultan tarafından kabul edildiğini, hediyeler hazırlattığını ancak birden vefat ettiğini bildirince Moğol Han'ı üç defa yazık anlamında *“kıran”* demiş ve II. Gıyaseddîn'in davranışını takdir etmiştir²⁸⁸.

Ögedey Han'ın askeri seferlerinde ordusunda da birçok Müslüman birlikleri bulunmuştur. Nitekim Han'ın Çin'e yaptığı bir seferde Piu-chou şehrini kuşatması

²⁸⁷ Esra Gültekin Demirmen, *Türkiye Selçuklu Sultanı I. Alâeddin Keykubâd'ın Hârezmliler Devleti ile İlişkileri ve Hârezmliler Sorunu*, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2019, s. 58-59; Emine Uyumaz, “Sultan I. Alâeddîn Keykubad Zamanında (1220-1237) Türkiye Selçuklu Devleti'nin Elçilik İlişkileri”, *Tarih Dergisi*, S. 39, İstanbul 2011, s. 74.

²⁸⁸ Uyumaz, *a.g.m.*, s. 74-75.

Müslüman Türkler sayesinde başarılı olmuştur²⁸⁹. Cüveynî, bu Türklerden bahsetmiş ve onlar hakkında şu sözlere yer vermiştir: “*Bu savaşta, isteseler feleğin gözbebeğini vuracak kadar iyi ok kullanan Türkler büyük kahramanlıklar gösterdiler*”²⁹⁰.

Ögedey Han’ın, güzel huylarına rağmen hayatının son döneminde kadına ve içkiye düşkünlüğü artmış, 11 Aralık 1241 tarihinde alkol komasına girerek ölmüştür²⁹¹. Cesedi Karakurum’dan alınarak yukarı İrtiş kıyılarına götürülmüş, İrtiş’e iki günlük mesafede karlarla kaplı yüksek Boldak-Kasîr Dağı’nda Moğol geleneklerine göre toprağa verilmiştir²⁹².

2.3. Güyük Kağan ve İslâmiyet

2.3.1. Güyük Han’ın Şahsiyeti

Ögedey Han vefat edince saltanat naibi olarak Güyük²⁹³’ün annesi beş yıl ülkeyi yönetmiştir. 1246 yılında kurultayda toplanan Moğol beyleri, Ögedey’in büyük oğlu Güyük’ü imparatorluğun başına geçirmişlerdir. Kurultaya katılanlar arasında Moğol beyleri ile birlikte noyanlar, sultanlar, melikler de bulunmuş ve gelenler için iki bin çadır kurulmuştur. Kurultaya gelenler arasında birçok hükümdarın yanı sıra IV. Kılıç Arslan da bulunuyordu. Sonunda şamanın görüşüne uyarak bütün şehzadeler bir araya toplanmış, törende hazır bulunanlar külahlarını çıkarıp kemerlerini çözmüşler, Güyük’ün bir elinden Yesü diğer elinden Hordu tutarak hanlık tahtına oturtmuşlardır. Daha sonra herkes diz çökerek yeni han Güyük’e saygı ve itaatlerini bildirmişlerdir²⁹⁴.

Plano Carpini, Güyük Han’ı şu sözlerle tasvir etmektedir: “*Güyük tahta çıktığında herhalde 40-45 ya da biraz daha fazla yaştaydı. Orta boylu, çok zeki, olağanüstü kurnaz, davranışları son derece ciddi ve vakurdu. Etrafında bulunan Hristiyanların teyit ettiklerine göre, güldüğü veya herhangi bir fıkra anlattığı çok seyrek imiş*”²⁹⁵. Cüveynî ise; Güyük’ün sert ve cezalandırmada aşırıya kaçan, yakınlarından ve devlet büyüklerinden hiç kimsenin onun görüşlerine karşı görüş

²⁸⁹ Kitapçı, *a.g.e.*, s. 48.

²⁹⁰ Cüveynî, *Cihan Güşa*, s. 192.

²⁹¹ Özgüdenli, “Ögedey Han”, s. 22.

²⁹² Barthold, *Türkistan*, s. 507; Marandi, *a.g.t.*, s. 34.

²⁹³ Güyük: Kendi dillerinde “*Gök*” anlamına gelmektedir. Bkz. Carpini, *Seyahatnâme*, s. 123.

²⁹⁴ *Abû'l-Farac Tarihi*, s. 546; Cüveynî, *Cihan Güşa*, s. 233-235; Carpini, *Seyahatnâme*, s. 122-123; Marandi, *a.g.t.*, s. 36; Roux, *Tarih ve Uygarlık*, s. 304.

²⁹⁵ Carpini, *Seyahatnâme*, s. 131; Thomas T. Allsen, *Mongol Imperialism: the Policies of The Grnad Qan Möngke in China, Russia and the Islamic Lands 1251-1259*, University of California Press, Berkeley-Los Angeles-London 1987, s. 21.

bildirmeye, ondan bir şey istemeye veya düşüncesini açıklamaya cesaret edemediğini, buna yalnızca çok yakınlarının ve nedimlerinin cesaret edebildiğini, bunlardan birinin de çocukluğundan beri hizmetinde bulunan, atabek unvanını verdiği Nev Kodak²⁹⁶ olduğunu belirtmektedir.

Cüveynî, Nev Kadak samimi bir Hristiyan olduğu için Güyük'ün, Hristiyanlığı seçtiğinden bahsetmekte²⁹⁷, B. Spuler ise, Hristiyanlığı seçmediği ancak onlarla dost olduğunu belirtmektedir²⁹⁸. Yine Güyük, cömertlikte babasını geçmiş, tahta çıkma merasiminden sonra babasının hazinesindekileri önce derecesine göre hizmetinde bulunanlara daha sonra kabilelere dağıtmalarını emretmiştir²⁹⁹. Tacirler tarafından getirilmiş olan malları ise onların istediği fiyattan satın almış, hiç kimseyi boş, malları elinde kalmış şekilde göndermemiştir³⁰⁰.

2.3.2. Güyük Han ve Müslümanlara Karşı Tutumu

Güyük'ün saltanatı İslâm'ın ve İslâmî ilimlerin gelişmesine engel teşkil etmiştir. Daha önce de belirtildiği üzere Hristiyan olan atabeki Nev Kadak ve veziri Çinkay'ın da Hristiyan olmasından dolayı Hristiyanları diğer din mensuplarından üstün tutmuştur. Saraya Suriye, Yunanistan, Bağdad ve Rusya'dan Hristiyan papaz ve hekimler gelmiştir. Güyük, bütün işlerin idaresini Kadak ve Çinkay'a verdiği için Hristiyanlar bu durumdan faydalanmışlar, İslâm'a ve Müslümanlara karşı sert davranış ve tutum içerisinde olmuşlardır³⁰¹.

Güyük'ün çevresinde Süryanî asıllı bir rahip ve etkin bir müşaviri hatta lalası Rabban³⁰² Ata gibi birçok Hristiyan rahipler de bulunmuştur³⁰³. Ayrıca Uygur Türklerinden ve İslâm düşmanı, putperest olan Bala, devletin sekreterliği ile görevlendirilmiş, dış ve iç işlerini idare etmede etkin bir bürokrat olmuştur. Kendi halkı arasında nüfuzlu Toyin (Budist Laması) de sarayda etkin kişiler arasında yerini almıştır³⁰⁴.

²⁹⁶ Nev Kodak: Moğol devletinin baş kadısıdır. Bkz. Cüveynî, *a.g.e.*, s. 240.

²⁹⁷ Cüveynî, *Cihan Güşa*, s. 240.

²⁹⁸ Spuler, *a.g.e.*, s. 52.

²⁹⁹ D'ohsson, *a.g.e.*, s. 209.

³⁰⁰ Cüveynî, *Cihan Güşa*, s. 240.

³⁰¹ Barthold, *Türkistan*, s. 514.

³⁰² “Rabban”, ismi Doğu Süryani geleneğinde kilise liderlerine verilen bir unvandır. Türkçe karşılığı “baba”dır. Bkz. Murat Tural, *Seyahatnamelere Göre Moğollar ve Katolik Dünyası (Dini İdealler ve Politik Kaygılar)*, Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara 2015, s. 31.

³⁰³ Arslan, *a.g.e.*, s. 199.

³⁰⁴ Kitapçı, *a.g.e.*, s. 51.

Rabban Ata'nın Müslümanlara karşı takındığı tutum ve davranışları anlatmak faydalı olacaktır. Simeon, adını taşıyan bu kişi daha çok Rabban Ata olarak tanınan, Uzakdoğu kökenli bir Süryani Hristiyan'dır. Müslüman bir ülkede dindaşlarının yararına vicdan ve ibadet özgürlüğünü uygulamak için önemli yetkilerle donatılmış ve sıra dışı ayrıcalıklara sahiptir. Elde ettiği bu güç sayesinde Hristiyanlara verdiklerini Müslümanlardan alarak, kendisinden istenenin ve imparatorluk politikasının ötesinde hareket etmiştir. Diğer taraftan Papa'ya II. Frederic Hohenstauffen ile barış yapması için önerilerde bulunmaktan çekinmemiştir. Doğulu Hristiyan topluluklarıyla Papalık ve Katolik âlemi arasında ayrıcalıklı bir aracı olmuş, böylece Doğu kiliselerinin Roma kilisesiyle ilişkilerinde güçlü bir konumda bulunmasını sağlamıştır³⁰⁵.

Rabban Ata hakkında övgü dolu sözlerle bahseden Genceli Kiragos, onun elde ettiği güç ve yetkiyi ayrıntılı olarak şu şekilde kaydetmiştir:

“Bütün mahlûkatının hayatını muhafaza etmek isteyen Cenâb-ı Hak, Tatarlar arasında Allah'tan korkar, dine bağlı bir adam türetti. Simon, Hristiyanların merhametsizce katledildiklerini haber alınca, hakanın huzuruna çıkarak silahsız masum ahalinin hiçbir ayrıma tabi tutulmadan imha edilmemesi için ordularına hitaben bir emirname göstermesini kendisinden talep etti. Hakan adı geçen kişiyi ödüllendirdikten sonra, başkumandana verilmek üzere ona bir mektup verdi. Bunda Süryani Hekim'in arzularına uygun hareket olunması emrediliyordu. Simon, Hristiyanların imdadına yetişti. Onları ölümden ve esaretten kurtardı. Müslüman şehirlerinde, ahalisi bizlere husumet gösteren bu yerlerde kilise inşa etti. Simon, haçlar dikilmesini, gece ve gündüz kilise çanlarının çalınmasını talep etti. Kimse hakanın bu emirlerine muhalefet edemediği gibi, Tatar askerleri Süryani Hekim'e karşı hakanları derecesinde hürmet gösteriyor ve kendisine danışmadan hiçbir işe teşebbüs etmiyorlardı. Onun ismini verenlere kimse dokunamıyordu. Birçok Tatarı vaftiz etti”³⁰⁶.

Sarayında yaşayan Hristiyanlar, Güyük'ün Hristiyan olduğunu bildirmişler, buna açık bir delil olarak da emrinde bakımını üstlendikleri Hristiyan papazların varlığını, en büyük çadırın önünde küçük bir kilisenin sürekli olarak kurulmuş

³⁰⁵ Roux, *Moğol İmparatorluğu*, s. 312.

³⁰⁶ Kiragos, *a.g.e.*, s. 80-81.

bulunmasını göstermişlerdir. Bu küçük kilisenin ve halkın önünde papazlar hiç çekinmeden ayinlerini icra etmişlerdir³⁰⁷.

Bu dönemde Hristiyanlar, meşhur imam Nûreddin Hârizmî'yi münazara yaparak küçük düşürmek için çağırmaya Güyük'ü ikna etmişlerdir. Münazara Güyük'ün huzurunda gerçekleşmiştir. İki taraf arasındaki konuşmalar şu şekilde olmuştur:

“Hristiyanlar: Muhammed kimdir? Onu anlat.

İmam: Muhammed peygamberlerin sonuncusudur, peygamberlerin en büyüğü ve Allah'ın dünyaya gönderdiği elçisidir. Onun faziletlerine hayran olan Musa (onun için şöyle demiş) ‘Allah’ım beni Muhammed’in cemaatine dâhil eyle.’ İsa sevinçli bir haber getirerek şöyle diyordu: ‘Benden sonra gelecek olan peygamberi müjdeliyorum; onun adı Ahmed olacak.’

Hristiyanlar: Peygamber ruhen temiz bir hayat yaşayan ve kadınlara karşı hırsı olmayan birisi olmalıdır. İsa böyle birisi idi, hâlbuki Muhammed’in 9 karısı ve pek çok çocuğu vardı; bunu nasıl izah edersiniz?

İmam: Davud peygamberin doksan dokuz karısı, Süleyman’ın üç yüz altmış karısı ve bin cariyesi vardı.

Hristiyanlar: Onlar peygamber değil yalnız hükümdar idiler”³⁰⁸.

Neticede şüpheleri zayıf olan Hristiyanlar münazaradan vazgeçmişler ve daha sonra Güyük'ten imama adap ve erkânıyla namaz kıldırmasını istemişlerdir. İmam, bir Müslüman çağırarak onunla birlikte namaza durmuştur. Ancak Hristiyanlar, namazlarına engel olmak isteyerek çeşitli hareketlerde buldukları gibi, secdeye varırlarken alınlarını yere şiddetli şekilde vurmuşlardır. Bütün bu eziyetlere rağmen namazlarını bozmayan Müslümanlar, ibadetleri bittikten sonra oradan sessizce uzaklaşmışlardır. Bütün bunlar Güyük'ün huzurunda cereyan etmesine rağmen herhangi bir şekilde müdahalesi hakkında bilgi kaydedilmemiştir. Ertesi gece Güyük ölünce, bunu imama hakaret etmesinin cezası olarak görmüşlerdir. Daha sonra Güyük'ün oğulları imamdan özür dileyerek, gönlünü almaya çalışmışlardır³⁰⁹.

³⁰⁷ Carpini, *Seyahatnâme*, s. 133.

³⁰⁸ Barthold, *Türkistan*, s. 515.

³⁰⁹ Barthold, *a.g.e.*, s. 515-516.

Hristiyanlara olduğu kadar Budistlere de ilgi gösteren Güyük Han, Budist Toyin'in fikri ile Müslümanların hadımlaştırılmasına izin vermiştir. Çok büyük bir çevresi olan bu toyinin Güyük Han'ın nezdinde ayrı bir yeri vardı. Budist Laması, Han'ın huzuruna çıkmış ve: “*Moğol tahtı, hükümdarlığı ve ordusunun sana kalmasını istiyorsan iki işten birini yap; ya Müslümanların tamamını öldür, ya da onların üreme ve tenasüllerini kes.*” Böylece Güyük'ü fesada teşvik etmiş, çeşitli hileler düzenlemiştir. Güyük, Moğol ülkelerinde geçerli olacak bir emirname çıkartıp, toyine vermiştir ve: “*Bu fermanı tüm ülkelere tebliğ et; bu konuda çokça gayret göster*” demiştir. Bütün Müslümanların hadım edilmeleri için Han'dan fermanı alır almaz acele saraydan ayrılan Müslüman düşmanı bu toyinin karşısına Güyük'ün sarayında, tahtın çevresinde ve has bineklerinin, muhafızlarının etrafında dolanan saldırganlıkta usta olan köpek çıkıp, saldırmıştır. Köpek, toyini paramparça ederek öldürmüştür. Böylece bu kötü plan da ilahi öfkenin bir işareti olarak düşünülmüş ve ortadan kaldırılmıştır. Bu olay sebebiyle Cüzcani, Güyük Han'ı “*melun*” olarak zikretmiş ve ona bedduada bulunmuştur³¹⁰.

2.3.3. Güyük Han Döneminde Dış Siyaset

Bu dönemde Moğollar, Almanya, Hırvatistan'a kadar girmiş ardından geri çekilmişlerdir. Geri geleceklerini düşünen ve korkuya kapılan Hristiyanlar, işlenen günahların bedellerini ödemek için ve af için oruç tutmaya, dualar etmeye başlamıştır. Maliyetler çıkarılarak savunma çalışmalarına tüm Hristiyan ülkelerin katılacakları şeklinde sözler verilmiş, surlar, hendekler, savunmalarını sağlayacak her tür inşaat yapmaya Hristiyan halk teşvik edilmiştir. Çalışmalar sadece bunlarla sınırlı kalmamış, yüksek mevkilerde olan Moğol bürokratları hakkında bilgi toplamanın ve onlarla irtibata geçmenin uygun olacağı düşünülmüştür³¹¹.

Plano Carpini, Papa IV. Innocent tarafından Moğollara, diğer milletlere saldırmamaları- özellikle Hristiyanlara saldırmamalarını- ve Hristiyan olmaları için yazılan mektubun³¹² ulaştırılması için vazifelendirilmiştir. Carpini, 22 Temmuz 1246 tarihinde Karakurum'a ulaşınca mektubu Han'a iletmiştir. Mektubun muhtevası şu şekildedir:

³¹⁰ Cüzcanî, *Tabakât-ı Nâsırî*, s. 130-132;

³¹¹ Roux, *Moğol İmparatorluğu*, s. 304-305.

³¹² Carpini, *Seyahatnâme*, s. 18-19.

“Hem Hristiyanların hem de diğer ulusların ülkelerine saldırıp, çok kötü tahribatlara sebebiyet verdiğinizi duyunca, bu yüzden son derece rahatsız oldum. Şu anda bile zalim ellerinizi daha da uzaklarda olan ülkelere uzatıp, bütün insanlığı kucaklayan tâbi akrabalık bağlarını göz önüne almadan yaşlı, genç, kadın ve erkek ayırt etmeyerek, kılıçlarımızla zulmetmektesiniz. Bizler İsa Mesih’i kendimize örnek alarak, Tanrı korkusu altında barış ve birlik içerisinde yaşamak arzusundayız. Bu nedenle hepimiz böyle saldırılardan vazgeçmenizi, özellikle Hristiyanları katletmeyi tamamen bırakmanızı istiyoruz. Bunun gibi birçok cürümlerle Tanrı’ya hakaret edip, öfkesini üzerinize çektiğiniz için artık tövbekâr olarak, onun affına sığınmanızı rica ve tavsiyede bulunuruz. Eğer samimi olarak pişman olmazsanız günün birinde artık kötülüklerinize müsamaha etmeyecek ve sadece şu anda yaptıklarınızı değil, ileride yapacak olduğunuz kötülükleri de en ağır şekilde cezalandıracaktır.”

Carpini’nin getirdiği mektuba verilen cevap çok önemlidir. Güyük’ün mektubunun içeriği ise şu şekildedir:

“Tanrı’nın gücü ve bütün insanların hakını Güyük Han tarafından muhterem Papa’ya.

Bu sitemimi cevapsız bıraktılar demeyesin diye, aşağıdaki gibi cevap vermek zorunda olduğumuza inanıyoruz: (Bunu yaptık) çünkü onlar Tanrı’nın Cengiz Han’ın yasalarına uymayıp, önceden planladıkları şekilde kötü kalpleriyle elçilerimizi öldürmüşlerdir. Bu nedenden dolayı Tanrı bize onları ortadan kaldırmayı emretmiş ve kaderlerini ellerimize bırakmıştır. Şayet Tanrı bunun böyle olmasını istemeseydi, o zaman bir insan diğer bir insana ne yapabilirdi ki? Fakat siz Batılılar Tanrı’ya dua edip ve sadece kendinizi Hristiyan sayarak diğerlerini (Hristiyan mezhepleri) küçük görürsünüz. Ama Tanrı katında kimin hidâyete erecek derecede imanlı olduğunu nereden biliyorsunuz? Bizler Tanrı’ya taparız ve onun gücü ile Doğu’dan Batı’ya bütün dünyayı tarumar edeceğiz. Eğer insanda Tanrı’nın gücü olmasaydı o zaman insanlar ne yapabilirdi ki?”³¹³.

Güyük’ün, Moğol hanı olması Hristiyan dünyasını harekete geçirmiş ve ittifak arayışına girmeye itmiştir. Ancak mektuptan anlaşılacağı üzere Güyük’ün onlara verdiği cevap ümitlerini büyük bir olasılıkla suya düşürmüştür. Ancak

³¹³ Carpini, *Seyahatnâme*, s. 20-21; Marandi, *a.g.t.*, s. 38.

Hristiyanlar için başka bir ümit kapısının, Güyük'ün etrafında bulunan Hristiyan idarecilerin olduğunu söylemek mümkündür.

Güyük'ün, Papa'nın mesajına verdiği cevap ise Hristiyanlık için cesaret verici olmadığı gibi, tehdit edici bir eda ile herhangi bir Hristiyan mezhebini kabul teşebbüsünden önce, Papa'yı ve diğer Hristiyan hükümdarları kendi çadırında, kendisine bağlılıklarını ve saygılarını bildirmeye çağırmıştır. Ayrıca Güyük, iktidara ilahi hak olarak sahip olduğunu fikrinde bulunduğu için, mektubunda verdiği cevapta, Gök'ün yüce temsilcisi ve çeşitli dinlerin hakemi olarak Ezeli Tanrı adına konuşmuştur³¹⁴.

Plano Carpini'den sonra Moğol sarayına gelen başka bir Hristiyan kişi; Ermenistan Kralı I. Hetum'un gönderdiği kardeşi başkumandan Simbat³¹⁵ olmuştur. Güyük, onu iyi bir şekilde karşılamış, Kral Hetum'a himayesi ve dostluğunu temin eden bir belge göndermiştir. Simbat, bu seyahat esnasında 1248 yılında kayınbiraderi Kıbrıs Kralı I. Henri'ye Moğollardaki Nestûrî unsurunun önemine işaret ederek şu mektubu göndermiştir: “Doğulu Hristiyanlar gelip, kendilerini büyük bir saygıyla kabul eden, koruyan ve rahatsız edilmelerini yasaklayan hanın yönetimi altına girdi”³¹⁶.

Ayrıca Simbat, 7 Mart 1248 tarihinde Fransa Kralı St. Louis'e mektup göndermiş ve mektubunda şunları belirtmiştir: “Hristiyanlığa karşı şiddetli günah işlemiş olan Müslümanların artık hesap verme zamanı gelmiştir. Daha önceleri Hristiyanlara dehşet salan Müslümanlar, şimdi yaptıklarının cezasını iki kat çekmelidirler”³¹⁷.

Bu dönemde yalnızca Hristiyanlar değil, Güyük Han da Hristiyanlarla ilişkilerini güçlendirmek istemiştir. Daha sonra 1248 yılında Güyük, Kıbrıs'a St. Louis'e, İsmailîlere ve Bağdat halifesine karşı Elçigiday'ın elçilerini göndermiştir. Elçiler, Louis'e Güyük'ün annesinin Hristiyan olduğunu, Han'ın, 18 şehzade ve birçok asilin Hristiyanlığı kabul ettiklerini, birkaç yıl önce de Elçigiday'ın istavroz çıkardığını, Bağdat'a gitme sebeplerinin Hârizmşahlılardan Hz. İsa'ya hakaret edenlerin intikamını almak için olduğunu bildirmişlerdir. Ayrıca Elçigiday, Fransa Kralı'na yazdığı mektupta; Hristiyanların çeşitli mezhepleri olan Katolikler,

³¹⁴ Grousset, *Bozkır*, s. 263-264.

³¹⁵ Kiragos, *a.g.e.*, s. 81.

³¹⁶ Roux, *Moğol İmparatorluğu*, s. 312.

³¹⁷ Barthold, *Türkistan*, s. 531; Kitapçı, *a.g.e.*, s. 52.

Ortodokslar, Ermeniler, Nestûrîler, Yakûbîler ve bu dine saygı duyan herkes arasında ayırım yapılmamasını istemiş, onların hepsinin kendileri ile eşit olması ricasında bulunmuştur³¹⁸.

Hristiyanlığı kabul eden Moğollar ile Müslümanlara karşı ittifak yapma fikri St. Louis tarafından benimsenmiştir. Bu amaçla Moğolistan'a elçiler göndermiştir. Ancak dini müsamaha gösterme ricasına kesinlikle karşı çıkmıştır. St. Louis'in askeri karargâhında bulunan Papa'nın temsilcisi Tusculum Piskoposu Odo, Han'a, annesine, Elçigiday'a ve doğudaki kiliselere mektuplar göndermiştir. Mektuplarda; Katolik kilisesinin akidelerine tamamıyla bağlı oldukları, Roma kilisesini bütün kiliselerin başı olarak kabul ettikleri ve Hz. İsa'ya kendisini Hristiyan kabul eden herkes gibi itaatte buldukları takdirde, Roma kilisesinin onları oğulları gibi karşılayacağı yazılmıştır. Ancak Güyük Han'ın ölümü bu planın gerçekleşmesine engel olmuştur³¹⁹.

Güyük Han, yazlığa gitmek için Karakurum'dan ayrılıp, Beş Balık'a beş haftalık yol uzaklığında olan Semerkant'ta, 27 Mart veya 24 Nisan 1248 tarihinde ölmüştür³²⁰.

Güyük Han'ın hükümdarlığı zamanı, Müslümanlar açısından zorlu bir dönem olurken, Hristiyanların altın dönemi haline gelmiştir. Etrafında samimi Hristiyanların bulunması onun Hristiyanlara ilgi ve alaka duymasına neden olmuştur. Bundan dolayı sarayı Hristiyanların uğrak yeri haline gelirken, yönetimini Cinkay ve Kodak'a bırakması Müslümanların zor şartlar altında yaşamasına sebebiyet vermiştir. Bu zor şartlar altında Müslümanların fikir ve ifade özgürlüğünün olmadığı da bir gerçektir.

2.4. Mengü Kağan ve İslâmiyet

2.4.1. Mengü Han'ın Şahsiyeti

Güyük Han ölünce eşi Oğul Kaymış saltanat naibi olmuştur. Kaymış, iki yıl saltanat naipliği zamanında kendi ailesinden birini hanlık makamına geçirmek için

---

³¹⁸ Barthold, *Türkistan*, s. 530.

³¹⁹ Barthold, *Türkistan*, s. 531.

³²⁰ Cüveynî, *Cihan Güşa*, s. 241; Marandi, *a.g.t.*, s. 38.

çalışmasına rağmen 1 Temmuz 1251 tarihinde Tuluy'un oğlu Mengü kurultayda han olarak tahta çıkmıştır³²¹.

Mengü Han tahta çıkartılmadan önce Batu, şehzadeler arasında söz alarak onun hakkında şunları söylemiştir: “Böyle büyük bir ülkeyi elde tutmak, ülkeyi darlık ve sıkıntılardan kurtarmak gibi işleri ancak, Cengiz Han'ın yagasını ve Kağanlık geleneklerini iyi bilen, bilgeliği sahasında emsallerini geçmiş, zor işlerde tecrübe kazanmış, tartışmalarla rakiplerini açık delillerle susturmuş olan Cengiz Han'ın soyundan Mengü Kağan başarabilir. O, akıl, bilgi ve cesaretle donanmış, iyi huyda ve fazilette tanınıp ün salmıştır. Hanlık işi, onun cihanı süsleyen güzel düşüncesi ile düzene girip gelişir, ülkenin ve halkın meseleleri, onun zorlukları yenen tedbiri ve çabası ile çözüme kavuşur”³²².

Cüveynî ise Mengü Han'ın tahta çıkışını şu övgü dolu sözlerle anlatmıştır: “Onun varlığı, yüce âlemden bu aşağılık dünyaya geldiği zaman, onun tabiatını akıl ve bilgi beşiğinde yetiştirip büyütür. Bilgi hazinesinin ağzına yumuşak huyluluk ve ciddilik dadısının memesini verir. Ona hayırlı işler ve etkili söz söyleme yeteneği kazandırır. Davranışlarını zekâ yularıyla intizam altına alır. O kimse artık günden güne yükselir, şans da her zaman onun yanında olur”³²³.

Mengü Han'ın fiziksel özelliğini Rubruk ayrıntılı şekilde belirterek şunları kaydetmiştir: “Han bir divanın üstüne oturmuştu, sırtında puanlı ve fok derisi gibi bir parlak kürk vardı. Küçük, kalkık burunlu, orta yapıda, kırk beş yaşlarında bir adamdı”³²⁴. Tahta çıktığında kırk üç yaşında olan Mengü Han, sert ama adil bir yönetici, katı ancak zeki bir politikacı, iyi bir muharip, imparatorluğa sağlam yönetici kadrolar veren bir Moğol hanı olmuştur³²⁵.

Adaleti ön planda tutan Mengü Han, vergi memurlarının kendi başlarına vergi koymalarını yasaklamış, özellikle herkesin vereceği yıllık vergi şemasını da belirlemiştir. Örneğin; Hitay ülkesinde zengin biri on dinar ödeyecekse fakir kimse

³²¹ Abû'l-Farac Tarihi, s. 553; Arslan, a.g.e., s. 205; Marandi, a.g.t., s. 39-40; Ankhbayar Danuu, “Büyük Kağan Mengü'nün Devlet Anlayışı ve İlhanlı Devleti Kuruluşunda Etkisi” Ankara Üniverstesi Sosyal Bilimler Dergisi, VI/2, Ankara 2015, s. 2.

³²² Cüveynî, Cihan Güşa, s. 461.

³²³ Cüveynî, Cihan Güşa, s. 457.

³²⁴ Ruysbroeckli Willem, Mengü Han, s. 188-189.

³²⁵ Grousset, Bozkır, s. 268.

bir dinar ödemiştir. Yöneticileri ve kâtipleri rüşvet almamaları, haklıyı haksızdan ayırarak gerçeği ortaya çıkarmaları konusunda da uyarmıştır³²⁶.

Tutucu bir Hristiyan olan Mengü'nün annesi Sorgaktani Beki, oğullarının eğitimi döneminde onların Hristiyanlık taassubu içerisinde yetiştirilmesine büyük özen göstermiştir. Çinli Nestûrilerin “*ünlü, mükemmel, görkemli, azize bir imparatoriçe*” olarak kaydettiği bu hatun, kilise ve papazların mal varlıklarını korumak için büyük destek vermiştir. Aynı zamanda İslâm dinine karşı da hoşgörülü yaklaşmayı ihmal etmemiştir³²⁷. Cüveynî, bu durumu şu şekilde anlatmıştır: “*Yüce Allah, Beki'nin emeklerini boşa çıkarmayarak padişahlık gelinini oğlu Mengü Kağan'ın koynuna koydu. Beki'nin eli ihsan ve bağıшта bulunmak için daima açtı. Her ne kadar Hristiyanlara bağlı ve tutkun olsa da imamlara ve şeyhlere de sadaka ve yardımlarda bulunmayı ihmal etmezdi. Muhammed'in (a.s.) dininin şer'i kurallarının yaşatılması için çaba gösterirdi*”³²⁸.

Nitekim Han'ın annesi Beki, Müslüman birisi olan Mesut Yalavaç'ın valiliği sırasında Buhara'da yaptırdığı Mesudiye Medresesi'ne yardımda bulunmuştur. Yine aynı şehirde bin kişilik Hâniyye Medresesi'ni de bizzat inşa ettirmiştir. Bu medreseye on bin baliş tahsis etmiş olan Beki, aynı zamanda orada müderris ve mütevellî olarak görev yapmış bulunan dönemin en ünlü âlimlerinden Seyfeddin Baherzî'nin medrese yaptırmak için kurduğu vakfa da bin gümüş baliş vermiş ve o civarda satın aldığı köylerin gelirini bağışlamıştır³²⁹. Netice itibariyle Mengü Han, tahta çıkmasında ve yetiştirilmesinde önemli rol oynayan annesinden dolayı Hristiyanlığa özel bir himaye göstermiştir. Ancak onun Müslümanlara iyi davranmasında da annesi Sorgaktani'nin etkisi büyük olmuştur.

2.4.2. Mengü Han ve Müslümanlara Karşı Tutumu

Bütün dinlerin mensupları Büyük Han'ı kendilerinden saymışlardır. Cûzcânî tahta çıkışı sırasında Altın Orda Han'ı Berke'nin ısrarıyla kelime-i şهادet getirdiğini ve öyle tahta oturduğunu belirtmektedir³³⁰. Bir Hristiyan eserinde verilen bilgiye göre ise vaftiz edilmiştir. Yine Budist eseri onun Budizm'i bütün dinlerden üstün tuttuğunu iddia etmiştir: “*Bütün parmaklar avuçtan çıkmaktadır; avuç*

³²⁶ Danuu, *a.g.m.*, s. 4; Cüveynî, *Cihan Güşa*, s. 491.

³²⁷ Durak, *a.g.m.*, s. 257.

³²⁸ Cüveynî, *Cihan Güşa*, s. 455.

³²⁹ Durak, *a.g.m.*, s. 257.

³³⁰ Cûzcânî, *Tabakât-ı Nâsırî*, s. 140-141.

*Budizm'i, parmaklar ise diğer dinleri temsil etmektedirler*³³¹. Bu üç rivayeti Rubruk doğrulamış, Mengü Han ve diğer din mensupları hakkında şunları belirtmiştir: “*Hepsi bala gelen sinekler gibi onun sarayına üşüşüyorlar; o hepsine armağanlar veriyor ve hepsi onunla yakın olduklarına inanıyor, ona iyi bir gelecek tahminlerinde bulunuyorlar*”³³².

Mengü Han'a göre bütün dinler aynı derecede saygıya layıktır. Hiç kimsenin dini inançları yüzünden cezalandırılmasına müsaade etmemiştir. Hatta bütün dinlerin temsilcilerini yasaya uymaları için de zorlamamıştır. Tahta çıkmasından sonra verilen ziyafette Müslümanlara şeriata uygun olarak kesilmiş koyun etleri ikram edilmiştir. Kitapçı, bu konu hakkında şu değerlendirmede bulunmaktadır: “*Onun bu asil jesti, Müslümanlar arasında çok büyük bir ferahlık uyandırmıştır. Zira bunun verdiği mesaj açıktı. Bundan böyle kasaplık hayvanların kesimi, dini bayramlar Müslüman Türkler için bir problem olmayacaktı*”³³³. Yine bu dönemde bütün din adamları da vergiden muaf tutulmuşlardır³³⁴.

Mengü Han, Müslümanlara karşı daha az müdahaleci olmuştur. Müslümanların ibadetlerinde bulunan Han, Buhara'da bir caminin inşası için para ve gayrimenkuller de vermiştir. Hatta Müslümanların önemli meseleleri için İmâdü'd-Devle idaresinde bir baş makam ihdas etmiştir³³⁵.

İktidara geldiği ilk Ramazan Bayramı kutlamalarında Hocendli Türk âlimi ve devrin baş kadısı Cemalü'd-Din Mahmud; Müslümanları peşine takarak büyük bir cemaatle bayram namazı kılmak için Han'ın karargâhına gelmişlerdir. Müslümanlar burada büyük kalabalık halinde bayram namazını kılmışlardır. Daha sonra büyük imam minbere çıkmış, günün önemini belirten hutbe okumuştur. Hutbesinde dört halife ve Bağdat'taki İslâm halifesinin yanında Mengü Han'ın adını zikretmiş, devletinin ululuğu için dualar etmiştir. Kalabalık, bayram namazından sonra Mengü Han'ın sarayına gitmiş, İslâmî usulde bayramlaşma törenleri yapılmıştır. Mengü Han, Müslümanlara büyük bir ziyafet vermiştir. Baş kadı burada da dualar etmiş, Han'ın devletinin kıyamete kadar payidar olmasını istemiştir. Mengü Han,

---

³³¹ Barthold, *Türkistan*, s. 522.

³³² Ruysbroeckli Willem, *Mengü Han*, s. 198.

³³³ Kitapçı, *a.g.e.*, s 60.

³³⁴ *Abû'l-Farac Tarihi*, s. 554; Barthold, *Türkistan*, s. 521-522.

³³⁵ Arslan, *a.g.e.*, s. 208.

Müslümanların kendinse karşı gösterdiği ilgi ve yapılan dualardan etkilenmiş, bu duayı kendi huzurunda birkaç defa daha tekrar ettirmiştir³³⁶.

Cüveynî, bundan sonraki gelişmeleri şu şekilde belirtmiştir: “*Bayramda halkı sevindirmek için onlara altın, gümüş balişler ile arabalar dolusu kıymetli kumaşlar dağıttı. Halkın büyük çoğunluğu onun elinin açıklığından nasibini aldı. Onun bayramların dışında da Müslümanlara karşı cömertliği çok fazlaydı*”³³⁷.

Bunlarla birlikte Mengü Han, Müslümanları kılıçtan geçirmek için hazırlanan bir suikast planını önleyerek onları büyük bir felaketten kurtarmıştır. Güyük Han döneminde başlatılan Müslümanları sindirme ve yok etme planına benzer Uygur İdi-Kutu da bir plan hazırlayarak Balasagun ve Beşbalık’taki bütün Müslümanları kılıçtan geçirmek, mallarını yağmalamak ve çocuklarını esir etmek istemiştir. Bunun için elli bin insan hazır bulundurmuşlar ve ihtiyaç halinde onlardan yararlanacaklarını belirlemişlerdir. Bu olay için Uygur emirlerinden yardım sözü de almışlardır. Belirledikleri karara göre; Müslümanlar Cuma günü Rika’da bulunan büyük camiye toplandıkları zaman pusudan çıkıp onları öldüreceklerdir³³⁸.

Kitapçı, bu hareketlerinin asıl nedeninin; Müslüman Karahanlı hükümdarlarının, Uygur Türklerini İslâm dinini kazandırmak için yaptıkları gaza ve cihad seferleri sırasında öldürülen Uygurlar, yakıp yıkılan mabedler, devrilen ve kırılan putların intikamı için olduğunu belirtmektedir³³⁹.

Planı uygulamak için İdi-Kut hazırlıklar yaparken bu sırada beklenmedik bir olay gerçekleşmiştir. Bir gece onların Müslümanlara karşı düzenlediği komployu öğrenen Uygur emirlerinden Bilge Kutı’nin adamlarından Tekmiş, çarşıda Müslümanlardan biriyle kavgaya tutuşunca tartışma sırasında Müslüman’a: “*Ne yapacaksan bir an önce yap, çünkü yalnız üç gün ömrün kaldı*” demiştir. Olaya şahit olan Müslümanlar bu haberi Moğol Devleti’nin ileri gelenlerinden Emir Seyfeddin’e bildirmişlerdir. O da Tekmiş’i yanına çağırınca Tekmiş, İdi-Kut ve adamlarının planlarını anlatmıştır. İdi-Kut’u yakalayan Emir Seyfeddin, Tekmiş ile yüzleştirilmesine rağmen inkâr etmiştir. Daha sonra olay Mengü’nün huzuruna taşınmıştır. Han, mahkemeyi bizzat kendisi yürütmüştür. Olayı önceden haber verdiği için Tekmiş serbest bırakılmıştır. İdi-Kut ise Mengü’nün huzuruna

³³⁶ Kitapçı, *a.g.e.*, s. 60-61.

³³⁷ Cüveynî, *Cihan Güşa*, s. 492.

³³⁸ Cüveynî, *Cihan Güşa*, s. 97-98; Arslan, *a.g.e.*, s. 209.

³³⁹ Kitapçı, *a.g.e.*, s. 61-62.

gelmeyerek kaçmıştır. Sonra Tekmiş tarafından yakalanarak bu işi soruşturmakla görevli Mengeser Noyan'a teslim edilmiştir. İdi-Kut suç ortaklarıyla birlikte yargılanmış, suçlarını itiraf edince Beş Balık'a götürülmüşlerdir. Her sınıftan insanların toplandığı meydanda Cuma günü namazdan sonra idam edilmişlerdir. İdi-Kut, kardeşi Ögünç tarafından idam edilmiştir. Bunun üzerine Mengü Han onu yeni İdi-Kut tayin etmiştir³⁴⁰. Netice itibariyle bu olay Mengü Han devrinde Müslümanların yasal haklarının korunduğunu ve Han'ın adalet konusunda ne kadar hassas davrandığını göstermektedir.

Mengü Han, her din mensubunun diğer din mensuplarına saygılı olmasını da istemiştir. Dinle ilgili her şeye merak duyan ve dini tartışmalardan zevk alan Mengü Han, Hamsin Yortusu'nda hangi dinin daha üstün, hangisinin kitaplarının doğruyu içerdiğini ortaya koymak için Hristiyan, Müslüman ve Budistler arasında sarayda bir toplantı düzenlemiştir. Han'ın emriyle hakem olarak her dinden üç kişi seçilmiştir³⁴¹. Münazaradan önce şu açıklama yapılmıştır: *“Bu Mengü'nün buyruğudur ve kimse Tanrı'nın buyruğunun farklı olduğunu iddia etme cesaretini göstermesin. Mengü hiç kimsenin karşısındakine kışkırtıcı ya da alçaltıcı sözler söylemeye kalkışmamasını, kimsenin bu tartışmaları engelleyebilecek bir olay yaratmamasını emretti; aksini yapanın cezası ölümdür”*³⁴².

Mengü Han'ın yönetim kadrosunda Müslümanlar da bulunuyordu. Ceyhun kıyısından başlayarak Kuzey Çin şehirlerinin sonuna kadar olan yerleri Mahmud Yalavaç ve oğlu Mesud'un yönetimine bırakmıştır. Yani Mahmud Yalavaç, Ceyhun nehrinin doğu kıyısından Çin ülkelerinin sonuna kadar olan bölgede valilik görevini oğlu Mesud Yalavaç ile paylaşırken, ülkenin vezaret işlerine de bakmıştır. Bundan dolayı o bu dönemde kudretli bir devlet adamı olmuştur. Bu dönemde mertebesi artan Yalavaç'a farklı unvanlar da verilmiştir. Örneğin Ebu'l Ferec onun için *“es-Sâhib 'ül Mu'azzâm”* unvanını kullanmıştır³⁴³.

Dini müsamahası olan Mengü, her bölgeyi mahallî adetlerine ve mili karakterlerine göre yönetmek için sarayında kalem odasına her dinin ve her milletin temsilcilerinden adamlar almıştır. Böylece herhangi bir bölgeye yazılan fermanlar o bölge halkının dili ve alfabesiyle, daha önceki hükümdarların tarz ve üslubuyla

³⁴⁰ Cüveynî, *Cihan Güşa*, s. 98-101.

³⁴¹ Roux, *Moğol İmparatorluğu*, s. 342.

³⁴² Ruysbroeckli Willem, *Mengü Han*, s. 241.

³⁴³ Dayı, “Mahmud Yalavac”, s. 67.

yazılmıştır³⁴⁴. Ancak Müslümanlar için bu sistemde ayrı bir yer oluşturulmuştur. Onlar için sarayda yeni bir birim kurulmuş, burada birçok Müslüman görevlendirilmiştir. Onların başında ise İmâdü'd-Devle bulunmuştur³⁴⁵.

Netice itibariyle Güyük Han'ın Müslümanlara uyguladığı sertlik politikasından sonra Mengü Han'ın iktidara gelmesi yeni bir dönemin başlamasını sağlamıştır. Mengü'nün yönetimi Müslümanlara ve diğer din mensuplarına adalet ve hoşgörü ortamı sunmuştur. Dinin gereklerini yerine getirmek isteyenlere mümkün olduğunca zorluk çıkarılmamaya çalışılmıştır. Mengü Han, her dine eşit mesafede bulunduğu için dinlerin mensupları onun kendi dinlerinden olduğunu düşünmüşlerdir. Ayrıca Müslümanlara özel bir ilgisinin olduğu da açıkça belirtilmektedir. Müslümanlara bu şekilde davranmasında hem annesi Sorgaktani Beki'nin hem de etrafında bulunan Müslüman idarecilerin büyük etkisi olmuştur. Böylece Müslümanlar daha rahat bir yaşam sürerken aynı zamanda İslâmî tebliğ faaliyetleri için de rahat bir ortam bulmuşlardır³⁴⁶.

Dini tolerans ve müsamahası ile ünlü Mengü Han, 1259 yılında Çin ile savaş halinde iken ölmüştür. Han'ın cenazesini Moğolistan'a oğlu Asutay götürmüştür. Onun ölümü sebebiyle dört ordugâhta yas tutulmuştur. Daha sonra cenazesi eski Şaman geleneklerine göre Burkan Kaldun arazisindeki Yeke-Guruk'da Cengiz Han ve Tuluy'un mezarlarının yanında toprağa verilmiştir³⁴⁷.

2.5. Kubilay Kağan ve İslâmiyet

2.5.1. Kubilay Han'ın Şahsiyeti

Mengü Han'ın 1259 yılının Ağustos ayında ölmesinden sonra kardeşi Kubilay Han, 6 Mayıs 1260 tarihinde kurultay tarafından han ilan edilmiştir. Fakat bir hafta sonra diğer kurultay Kubilay'ın kardeşi Arık Böke'yi han ilan etmiştir. Bu nedenle iki kardeş arasında taht kavgası başlamıştır. Bu çatışmadan 1264 yılının Ağustos ayında galip gelen Kubilay tahtın sahibi olmuştur³⁴⁸.

---

³⁴⁴ Barthold, *Türkistan*, s. 523.

³⁴⁵ Kitapçı, *a.g.e.*, s. 65.

³⁴⁶ Arslan, *a.g.e.*, s. 215.

³⁴⁷ *Abû'l-Farac Tarihi*, s. 578; Barthold, *Türkistan*, s. 534.

³⁴⁸ Ebül Ferec, *Muhtasarüddüvel*, s. 42-43; Roux, *Moğol İmparatorluğu*, s. 349-354; Arslan, *a.g.e.*, s. 215; Marandi, *a.g.t.*, s. 43-44; Osman Gazi Özgüdenli-Roxann Prazniak, "Kubilay Kağan", *DİA*, Ek II, İstanbul 2016, s. 88.

Kubilay Han, 23³⁴⁹ Eylül 1215 tarihinde doğmuştur. Yetiştirilmesinde annesi Sorgaktani Beki ilgilenmiştir. Beki, Kubilay'ın at binmesini ve ok atmayı öğrenmesini sağlamıştır³⁵⁰. Sorgaktani Beki, oğluna Moğolca okuma yazma öğretmesi için Toloçu adlı bir Uygur tutmuş ancak o, Çince okuma-yazma öğrenmemiştir. Çinlilerin hayat tarzına aşinalığı da annesinin girişkenliği sayesinde mümkün olmuştur³⁵¹. Tüm Moğollar gibi ava çıkmasını da seven Han, av keyfini ileri yaşlarda da sürdürmüştür³⁵².

Marco Polo, Kubilay Han'ın fiziksel özelliklerini şu şekilde dile getirmektedir: *“Yapılıdır, çok uzun ya da çok kısa olmayan ortalama bir boydadır. Uzuvarı kaslı ve orantılı büyüklüktedir. Açık tenli ve gül gibi al yanaklıdır, siyah gözlü ve yakışıklı olup kıvrımlı burnu, yüzünün tam ortasına yerleşmiştir.”*

Marco Polo, Kubilay Han hakkında şu ifadelerle de yer vermiştir: *“Hükümdarlığı yiğitliği, mertliği ve sağlam mantığı sayesinde kazanmıştır. Ayrıca bunun gerçekten de onun hakkı olduğunu bilmelisiniz. Hükümdarlığının başlangıcından şu an bulunduğumuz 1298 yılına kadar tam kırk iki yıl hüküm sürmüştür. Han olmadan önce düzenli olarak askerî seferlere çıkmıştır, cesur bir asker ve iyi bir kumandan olarak ispat etmiştir”³⁵³.*

Kubilay, fakirlere hayırda bulunmayı da ihmal etmemiştir. Örneğin Hanbalık şehrinde felaket, işten kaynaklanan sakatlık sebebiyle günlük geçimini sağlayamayacak kadar fakirleşen dürüst ve saygın insanların ailelerine bir yıllık masraflarını karşılayacak kadar bağışta bulunmuştur. Ayrıca Han, fakirlere yönelik muazzam cömertliğinden dolayı tüm halk kendisine büyük saygı duymuştur. Huzuruna yiyecek almak için giden hiç kimse geri çevrilmemiş, görevlilerin yirmi, otuz bin kap dolusu pirinç ve darı dağıtmadığı tek bir gün olmamıştır³⁵⁴.

Diğer hanlar gibi Kubilay Han da dinlere hoşgörü ile yaklaşmıştır. V. V. Barthold, onun döneminde üç dinin İslâm, Hristiyanlık, Budizm temsilcilerinin faaliyetlerinden bahsetmektedir. Rubruk ise çeşitli dinlere değer veren Kağan Kubilay'a neden böyle bir tutum içerisinde olduğunu sorduğunda şu cevabı verdiğini

³⁴⁹ Marco Polo, 28 Eylül'de doğduğunu belirtmiştir. Yılbaşı kutlamaları dışında yılın en büyük kutlamasının bu günde yapıldığını zikretmiştir. Ayrıntılı bilgi için bkz. Marco Polo, *Kubilay*, s. 53.

³⁵⁰ Marco Polo, *Kubilay*, s. 57-60.

³⁵¹ Rossabi, *a.g.e.*, s. 13.

³⁵² Marco Polo, *Kubilay*, s. 57-60.

³⁵³ Marco Polo, *Kubilay*, s. 25-26.

³⁵⁴ Marco Polo, *Kubilay*, s. 74-75.

şöyle kaydetmektedir: “Ben hepsine saygı gösteriyorum, böylece aralarında hangisi gökyüzünde en önemli mevkiye sahipse yardım çağrım ona da ulaşmış oluyor ve mutlaka cevap alıyorum”³⁵⁵. Ebül Ferec de eserinde; Kubilay Han’ın hangi din ve mezhepte olursa olsun âlimleri, filozofları ve din ehli olanlarını sevdiğini bildirmektedir³⁵⁶.

2.5.2. Kubilay Han’ın Müslümanlara Karşı Tutumu

Kubilay Han, dinlere karşı hoşgörü sahibi olmasına rağmen ilk hanlık yıllarında, İslâm dinine karşı bazı aşırı uygulamaları ile dikkat çekmiştir. Kasaplık hayvanların öldürülmesi hakkındaki Cengiz Han yasalarını bir müddet yürürlüğe koymuştur. Kur’an-ı Kerim’in kâfirlere karşı cihat etmeyi emreden ayetlerine de şiddetle karşı çıkmıştır³⁵⁷.

Marco Polo, Kubilay’ın Müslümanlara yasak koymasının nedeninin bir örneğini de Kubilay’ın önemli yetkilerle donattığı Ahmed ile örneklendirmiştir. Ahmed’in enerjik ve yetenekli olması, otoritesi Kubilay Han’ı etkilemiş ve o resmi atamalarda ve istediğini yapmada özgür hareket etme hakkını elde etmiştir. Marco Polo’ya göre ise Ahmed, Han’ı kara büyü ile etkisi altına almış, böylece söylediklerinin dinlenmesini ve kabul görmesini sağlamıştır. Kubilay Han’ın güvenini kazanmasından dolayı onu kimse engelleyememiştir. Büyük otoriteye sahip olduğundan da kendisinden korkmayan olmamıştır. Bundan dolayı Ahmed, pek çok masum insanın ölmesine sebep olmuştur. Özellikle arzu edip, sahip olmadığı hiçbir kadın olmamıştır. Örneğin; güzel kızı olan birinden haberdar olduğunda kızın babasına gaddar adamlarıyla gidip, kızını verdiği takdirde istediği makamın kendisine üç yıllığına verileceği vaadinde bulunmuş, böylece kızını vermesini sağlamıştır. Sonra Kubilay Han’a giderek makamın boş olduğunu ya da boşalacağını belirterek koymak istediği adamın ismini söylemiştir. Han’ın cevabı ise her zaman: “Uygun gördüğünü yap” olmuştur. Böylece Ahmed tüm güzel kadınları karısı ve metresi olarak elde etmiştir. Yirmi beş oğlu olan Ahmed, her birini yüksek makamlara yerleştirmiştir. Bunlardan bazıları babası gibi benzer şekilde zina etmiş, suç işlemiştir. Hatta Ahmed, ona işleri düşenlerin gönderdiği hediyelerden büyük bir servet edinmiştir. Bu şekilde yirmi iki yıl vali olarak hükmetmiştir. Hitaylılar, bu

³⁵⁵ Onay, *a.g.m.*, s. 2447.

³⁵⁶ Ebül Ferec, *Muhtasarüddüvel*, s. 43.

³⁵⁷ Kitapçı, *a.g.e.*, s. 66; Özgüdenli-Prazniak, “Kubilay Kağan”, s. 89.

durumdan bezmiş ve ona karşı bir suikast düzenlemeye karar vermişlerdir. Ancak planları öğrenilince, başları yakalanıp öldürülmüştür. Olaya şahit olan Çağatay Han, olup bitenin incelenmesini istemiş, sabah olduğunda ise tüm Hitaylıları sorguya çekmiştir. Kumpasta rolü olanları da öldürtmüştür. Kubilay Han, olayı duyduğunda bunun gerçek nedenini öğrenmek istemiştir. Sonunda Ahmed ve oğulları tarafından yapılmış zorbalıklardan haberdar olmuştur. Böylece Ahmed'in tüm servetinin kendi servetine katılmasını istemiştir. Öldürülüp gömülen Ahmed'in cesedinin de mezardan çıkartılarak köpekler tarafından parçalanmak üzere şehre asılmasını, oğullarının ise derisinin canlı canlı yüzülmesini emretmiştir. Bu olaydan sonra da Müslümanları huzuruna çağırılmış ve öğretilerin çoğunu yasaklamıştır. Özellikle eş alma durumlarında Tatar kanunlarına uymalarını ve hayvan keserken karınlarını deşmelerini emretmiştir³⁵⁸.

Yasa ile şeriat arasında göze çarpan, günlük hayatı ilgilendiren uyumsuzluklar da olmuştur. Örneğin yasa, suyun -özellikle dışkı tarafından- kirletilmesini men ederken, şeriat, idrara çıktıktan sonra abdest alınmasını zorunlu kılmıştır. Yine yasa, hayvanların kanlarının akıtılmadan öldürülmesini şart koşarken, şeriat, kanlarının akıtılmasını buyurmuştur. Yasağı tüm tebaaya uygulatmak için uğraşan Moğollar, bu uygulamanın bazılarının dini inanışlara ters geldiğini görmüşlerdir. Böylece yasalarının tam olarak uygulanmasının, diğer ilkeleri olan başkalarının inançlarına saygı anlayışına ters düştüğünü fark etmişler, zor durumlarda kalmışlardır. Sonunda İslâmî toplulukların adetlerini ve uygulamalarını kabul etmişlerdir. Ancak bu sonuca ulaşmak için birçok zorluğu aşmak gerekmiştir. Kubilay'ın bakanı İsa, Müslümanların sünnet olmalarını men ettiğinde, Müslümanlar Çin'e gitmeyi durdurmuşlardır. Müslümanları oraya çekmeyi planlayan Kubilay Han ise bunu yapmalarına izin veren bir ferman çıkarmak zorunda kalmıştır³⁵⁹.

Kubilay Kağan, Müslümanlara karşı genellikle sert tutum ve davranışlarda bulunmuştur. Bunu gösteren bir diğer hareketi kaynaklarda şu şekilde kaydedilmiştir: 1279 yılında bir grup Müslüman tacir ellerinde kendisine sunacakları hediyelerle Hanbalık Sarayı'na gelmiştir. Han, onları saygın bir şekilde karşılamıştır. Masasından yiyecekler ikram ettirmiş ancak Müslümanlar bunlardan yemek istememişlerdir. Onlara nedenini sorduğunda bu hayvanların onlar için murdar

³⁵⁸ Marco Polo, *Kubilay*, s. 45-50.

³⁵⁹ Roux, *Moğol İmparatorluğu*, s. 387-388.

oldukları cevabını almış ve buna alınmıştır. Bunun üzerine: “*Bundan böyle Müslümanlar koyunlarının boğazını kesmeyecek, yalnızca Moğol usulü, kalplerini almak için göğüslerini açacaktır ve bunu yapmayanlar karıları ve çocuklarıyla birlikte, koyunları boğazladıkları gibi boğazlanacaktır*” emrini vermiştir³⁶⁰. Görüldüğü üzere her ne kadar yasağın bazı uygulamaları kaldırılmış olsa da yine birçok zorluk Müslümanların yakasını bırakmamıştır.

Yine bir gün Kubilay Han, Bahaddin adında bir kişiye Kur’an’ın imansızların öldürülmesini emrettiğinin doğru olup olmadığını sormuş ve konuşmaları şu şekilde geçmiştir:

“*Evet diye yanıtladı adam.*

-*Kur’an’ın Tanrı’nın sözleri olduğunu mu kabul ediyorsunuz?*

-*Evet.*

-*O zaman bizi neden öldürmüyorsunuz?*

-*Henüz zaman gelmedi ve o olanaklara sahip değiliz.*

-*Ben sizi öldürme olanağına sahibim*”³⁶¹.

Bahaddin’in kurtulması için yüksek mevkide görevlilerin ısrarcı müdahaleleri gerekmiştir. Bu soruya Maveraünnehirli bilge bir kişi şu yanıtı vermiştir: “*Tanrı’nın imansızları öldürmemizi emrettiği doğrudur ama bu sıfatla üstün bir varlık tanımayanları anlatmak istiyoruz. Siz buyruklarınızın başına Tanrı’nın adını koyduğunuz için onların sıfatına dâhil edilemezsiniz*”³⁶².

Kubilay’ın düşüncesine göre diğer inançların ve dinlerin mensuplarının gönlünün alınması önem arz etmiştir. Çünkü Kubilay Han, topraklarındaki bütün dinleri zamanla kazanacak bir siyaset izlemiştir. Çinli bilginlere karşı Konfüçyüsçü sistemi el üstünde tutan bir tavır sergilerken, Çinli keşişlere karşı coşkulu bir Budacı görüntüsü vermiştir. Müslümanlara karşı ise hami rolü üstlenmiştir. Bu değişimli hareketleri sayesinde ırk ve din açısından büyük çeşitlilik gösteren ülkesini yönetmeyi becermiştir. Bundan dolayı her ne kadar bazen sert tavır ve tutum

³⁶⁰ Roux, *Moğol İmparatorluğu*, s. 390.

³⁶¹ Roux, *Moğol İmparatorluğu*, s. 390-391.

³⁶² Roux, aynı yer.

içerisinde olsa da yakın çevresi ve önemli devlet işlerinde Müslümanları görevlendirmeyi de ihmal etmemiştir³⁶³.

Kubilay'ın çevresinde görülen Müslüman devlet adamlarından birisi Hz. Muhammed'in yirminci nesil soyundan olduğu söylenen Seyyid Acal olmuştur. Acal'a, Kubilay Han Maliye Bakanlığı görevini vermiş ve ardından vali olarak atamıştır. Seyyid Acal, bu bölgede pek çok cami ve mescid inşa ettirmiştir³⁶⁴. Seyyid Acal'ın ölümünden sonra ise görevi Maverâünehirli Ahmed Fenaketi yürütmüştür, onun da 1282 yılında vefat etmesinden sonra Uygu Sanga aynı görevi devralmıştır³⁶⁵.

Kubilay Han'ın haleflerinden pek çoğu başta torunu Timur olmak üzere Budizm'in taraftarı olmuşlardır. Ancak Kubilay'ın bir diğer torunu Prens Ananda (esas olarak Budist menşeli Sanskritçe adına rağmen) İslâmiyet'i kabul etmiştir. Ananda, Kur'an'ı ezberlemiş, Arap yazısını mükemmel yazmış ve umumi valisi olduğu Tangut ülkesinde İslâm'ı yaymaya çalışmıştır. Timur, onu Budizm'e döndürmeye çalışsa da başaramamış, bundan dolayı hapse attirmiştir. Timur'un ölümünden sonra (10 Şubat 1307) Ananda, tahtı ele geçirmeye çalışmış ancak yeğeni Kayşan tarafından ortadan kaldırılmıştır. Grousset, Ananda'nın 1307 yılında başarıya ulaşması durumunda şöyle bir değerlendirme yapmıştır: "*1307 yılında Prens Ananda başarıya ulaşmış, Kubilay'ın hânedânı İslâm dinine girse idi durum çok daha ciddi olabilirdi. İslâm'ın zaferi eski Çin medeniyeti için korkunç bir darbe olurdu*"³⁶⁶.

Kubilay Han, Cengiz Han'dan altmış yedi yıl sonra öldüğünde, Cengiz'in soyundan gelenlerin hemen hepsi İslâm'ı kabul etmişlerdir. İslâmiyet'i kabul etmemekte ısrar eden sadece Kubilay ve onun soyundan gelenler olmuştur. Çünkü onların Çin'de saltanat sürmeleri, Müslümanlardan ve Türklerden uzak kalmaları, Türk kültürünü bırakıp Çinlileşmelerine sebep olmuştur³⁶⁷.

Hristiyan bir anneden doğan Budizm'e yakınlık duyan Kubilay Kağan ne Hristiyan ne de Budist olmuştur. Sadece Şaman inancını benimsemiş ve öyle

---

³⁶³ Rossabi, *a.g.e.*, s. 137-138.

³⁶⁴ Broomhall Marshall, *Islam in China*, Gorgias Press, London 1910, s. 127; Özkan Dayı, "Câmi't-Tevârih'te Kubilay Han'ın Çin'deki İdarî Teşkilatı ve Bayındırlık Faaliyetleri", *Atatrk niveristesî Edebiyat Fakltesi Sosyal Bilimler Dergisi*, S. 55, Aralık 2015, s. 244.

³⁶⁵ Roux, *Moğol İmparatorluğu*, s. 387.

³⁶⁶ Grousset, *Bozkır*, s. 289-290; Dinçer Koç, *Altın Orda Tarihi*, İstanbul Üniversitesi Açık ve Uzaktan Eğitim Fakültesi, İstanbul 2010, s. 26.

³⁶⁷ Kitapçı, *a.g.e.*, s. 69.

kalmıştır. Hastalandığında başucunda çok sayıda Şamanla birlikte Müslüman, Budist ve Hristiyan din adamları bulunmuş, cenazesi ise Moğol usulüne göre defnedilmiştir³⁶⁸.

Kubilay Han döneminde Müslümanlar biraz baskı altında olmuşlar ancak bazı durumlarda onun dini hoşgörüsünden de faydalanmışlardır. Kubilay Han ilk hanlık yıllarında Müslümanlara sert davranışa da siyasetinin gereği olarak bundan dönmek zorunda kalmıştır. Ayrıca Müslümanları önemli makamlara getirmiştir. Bu da onun Müslüman idarecilere güveninin bir göstergesidir. Müslüman idarecilerin önemli görevlerde bulunmaları İslâm dini ve Müslümanlar açısından elbette önem arz etmiştir. Seyyid Acal gibi Müslüman idarecilerin faaliyetleri sayesinde de İslâmiyet yayılma imkânı bulmuştur.

---

³⁶⁸ Roux, *Moğol İmparatorluğu*, s. 392-393.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

3. BÜYÜK HANLARA TÂBİ MOĞOLLAR ARASINDA İSLÂMİYET

3.1. Altın Orda Hanları ve İslâmî Faaliyetleri

Altın Orda Devleti'ndeki Müslüman hanlara ve İslâmî faaliyetlere geçmeden önce bu devletin siyasi tarihi ve Müslüman olmayan hanları hakkında bilgi vermek gerekmektedir.

Cuci Han, Cengiz Han'ın Börte isimli eşinden doğmuştur. Oğulları arasında Ögedey, Çağatay ve Tuluy'dan büyük olan oğluydu. Cuci ismi anlamına baktığımızda daha önce belirtildiği üzere “*aniden ortaya çıkan, beklenmeyen misafir, yabancı, sevimli çocuk, kalbe yakın insan*” anlamlarına gelmiştir³⁶⁹.

Cengiz Han'dan sonra en büyük olması itibarıyla tahta geçmesi gereken Cuci idi ancak babasının kimliğinin belirsizliği ve atası Cengiz Han ile bir takım meselelerden dolayı büyük bir savaşçı olan Cuci Han'ın hiçbir zaman han olarak atanabileceği düşünülmemiştir³⁷⁰. Cüzcanî, Cuci'nin kişiliği hakkında gayet atik, cesur ve mert olduğunu belirtmiştir. Hatta babası Cengiz Han'ın bile kendisinden korktuğunu söylemektedir³⁷¹.

Cengiz Han, hayattayken fethettiği toprakları Moğol geleneklerine göre kendi oğulları arasında paylaştırmıştır. Mükemmel kumandanlığı ve tecrübeli devlet adamlığı sıfatlarını taşıyan Cuci Han'a, Altay Dağları ve Batı Sibiry'a dan başlayarak İdil-Ural Bölgesi ve ötesi verilmiştir³⁷². Cengiz Han, oğluna verdiği topraklarda Büyük Orda'nın tesis edilip altın taht kurulmasını emretmiştir. Böylece Cengiz Han'ın oğulları arasında ilk yurt sahibi Cuci Han, ilk kurulan devlet ise Altın Orda Hanlığı olmuştur³⁷³.

³⁶⁹ Ebu'l-Gazi, *Türk'ün Soyağacı*, s. 179; Fahreddin, *a.g.e.*, s. 31; Kamalov, *Kafkasya Politikası*, s. 13; Marandi, *a.g.t.*, s. 32; Ekrem Kalan, “Tarihi Kaynaklara Göre Cuçi Adının Kökeni ve Cengiz Kağan'a Oğul Olma Sorunsalı”, *Tarih İncelemeleri Dergisi*, XXVII/1, İzmir 2012, s. 122-123.

³⁷⁰ Marandi, *a.g.t.*, s. 32-33; Gömeç, “Cengiz Han'ın Topraklarında Bölünme”, s. 205.

³⁷¹ Cüzcanî, *Tabakât-ı Nâsirî*, s. 103.

³⁷² Duğlat, *a.g.e.*, s. 59; Grousset, *Bozkır*, s. 371; Kamalov, *Kafkasya Politikası*, s. 18; Işık, *a.g.t.*, s. 11; Emel Kılıç, *Türkiye Selçuklu-Altın Orda İlişkileri Siyasi, Ekonomik, Sosyo-Kültürel 1242-1308*, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara 2005, s. 12; Marandi, *a.g.t.*, s. 32.

³⁷³ Mustafa Kafalı, *Ötemiş Hacıya Göre Cüci Ulusunun Tarihi*, Türk Kültürü Araştırma Enstitüsü, Ankara 2009, s. 44; Birol, *a.g.t.*, s. 6.

Cuci Han, 1227 yılında bir av esnasında geçirdiği kaza nedeniyle babasından önce ölmüştür³⁷⁴. Cuci'nin hatunlarından ve odalıklarından dünyaya gelen oğullarının tamamı kırk kadar olup yalnızca hatunlarından olanların sayısı ise on sekiz olup çocuklarının içlerinden en güçlü isimler Batu ve Orda idir. Cuci'nin birçok hanımı olmakla beraber bunlar içerisinde üç tanesi itibar sahibi olmuştur. İlki Uluğ Hatun'u Kongrat Kabilesi'nden Serkan Hatun, ikincisi Mekeş Noyan'ın kızı Tutmak Hatun, üçüncüsü ise Kongrat Kabilesi'nden Elçi Noyan'ın kızı Erkin-Kuçin Hatun'dur. Büyük oğul Orda-İçen, Serkan Hatun'dan, Batu Han ise Erkin-Kuçin Hatun'ndan dünyaya gelmiştir³⁷⁵.

Cuci'nin ölümünden sonra Orda ve Batu babalarının tahtına çıkmak hususunda anlaşamamışlar, birbirlerinin lehine tahtan feragat etmişlerdir ve meselenin halledilmesi için dedeleri Cengiz Han'a gitmişlerdir³⁷⁶. Torunlarını karşısına oturtan Cengiz Han, Orda İçen'e neden başa geçmek istemediğini sormuş Orda ise; babasının Batu'yu daha çok sevip değer verdiğini, Batu'nun başa geçmesi durumunda emirlerine tahammül edebileceğini ancak kendisi başa geçerse verdiği emirlere Batu'nun tahammül edemeyeceği ve bu sebeple isyan edeceği cevabını vermiştir. Bunun üzerine Cengiz Han altın eşikli Ak Orda'yı Batu'ya, gümüş eşikli Gök Orda'yı Orda İçen'e, çelik eşikli Boz Orda'yı ise Şeyban'a vermiştir. Daha sonra Orda ve Şeyban'ı Batu'ya tabi hale getirmiştir³⁷⁷.

Orda kelimesi Moğolca'da "çadır" anlamına gelmektedir. Batu Han'ın ordugâhındaki çadırın üst kısmı altın olduğundan dolayı devletin adı bu isimle anılmaktadır³⁷⁸. Ayrıca orda terimi, "göçebe konağı, yurt, han yurdu, saray yurdu" olarak da açıklanmaktadır³⁷⁹. Batu Han'ın ordugâhındaki otağın üst kısmı altın yıldızlı olduğundan dolayı da devlete Altın Orda denmektedir³⁸⁰.

³⁷⁴ Grousset, *Bozkır*, s. 248.

³⁷⁵ Fahreddin, *a.g.e.*, s. 32; Kafalı, *Altın Orda Hanlığının Kuruluşu*, s. 22; aynı mlf., "Altınordu Hanlığı ve Kıpçak Bozkırlarındaki Türk Hanlıkları", *Türkler*, VIII, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, s. 679.

³⁷⁶ Kafalı, "Kıpçak Bozkırlarındaki Türk Hanlıkları", s. 679.

³⁷⁷ Ötemiş Hacı, *a.g.e.*, s. 31-32; Barthold, *Orta Asya*, s.150-151; Derya Derin, *Abdülğaffar Kırımı'nin Umdet'ül-Ahbar'ına (Umdet'üt-Tevarih) Göre Kırım Tarihi*, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara 2003, s. 35.

³⁷⁸ İlyas Kamalov, *Altın Orda ve Rusya Üzerindeki Türk Tatar Etkisi*, Ötüken Neşriyat, İstanbul 2005, s.70; Mehmet Saray, "Altın Orda Hanlığı", *DİA*, II, TDV Yayınları, İstanbul 1989, s. 538.

³⁷⁹ Kamalov, *Kafkasya Politikası*, s. 24-25; Önder Güler, *Altın Ordu İmparatorluğu Dış İlişkileri*, Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Elazığ 2013, s. 6.

³⁸⁰ Akdes Nimet Kurat, *IV-XVIII. Yüzyıllarda Karadeniz Kuzeyindeki Türk Kavimleri ve Devletleri*, TTK Yayınları, Ankara 1972, s. 125

1227 yılında Cengiz Han oğlu Cuci Han'dan altı ay sonra ölmüş, 1228 yılında toplanan kurultay Ögedey Han'ı kağan olarak seçmiştir. Ögedey, Batı Deşt-i Kıpçak seferine karar vermiş ve 1242 yılına kadar devam etmiştir. Bu sefer esnasında Cuci Hanlığı'nın hudutları Doğu İrtiş'in Irmağı'ndan batıda Karpat Dağları'na kadar genişletilmiştir. Batu Han, ağabeyi Orda Han'a Doğu Deşt-i Kıpçak'ı ve Sir Derya boylarını bırakmış, “*Batu Sarayı*” olarak bilinen başkentini İtil boyunda kurdu muştur. Yeni fethedilen toprakları da kendisi almıştır. 1242 tarihten itibaren İrtiş Irmağı'ndan Karpat Dağları'na kadar idare altında toplanan bu yeni ulusa “*Cuci Ulusu*” adı verilmiştir³⁸¹. Batu'nun kurduğu Saray şehriyle birlikte göçebe Moğollar yerleşik hayata geçmişlerdir³⁸².

Batu Han, daha önce de belirtildiği üzere Cuci Han'ın ve Kongiradlardan Elçi Noyan'ın kızı Erkin Kuçin'in çocuğu olarak XIII. yüzyılın başlarında dünyaya gelmiştir³⁸³. İsmi nin kökeni Moğolca “*bat*” kelimesinden türemiştir. Bat: “*güvenilir, dayanıklı, sert*” anlamında kullanılmıştır. Bebeklerin sağlıklı bir beden ve güçlü bir ruha sahip olmasını isteyen Moğollar bu ismi yaygın olarak kullanmışlardır³⁸⁴. Batu Han ile ilgili çeşitli kaynaklar onu “*Sayın Han*” olarak adlandırmışlardır. Bu lakap bazı kaynaklarda “*iyi kalpli, merhametli, bilge*” anlamlarında farklı yorumlanmış olsa da günümüz Türkçesi ile aynı anlama gelerek kullanılmıştır³⁸⁵.

Cüveynî, Batu hakkında şu bilgileri nakletmektedir: “*Bütün ülkede hatırı sayılır bir kişi durumuna geldi. Tanrı tanımaz bir adam olduğundan hiçbir dine ilgi duymaz ve din ayrımı yapmazdı. Eli açık ve son derece cömertti. Çevre ülkelerin meliklerinin gönderdikleri hediyeleri hazineye koymaz, orada bulunan herkese dağıtırdı. Tacirlerin bütün mallarını alır, onlara fazlasıyla ödeme yapardı. Rum, Suriye ve diğer ülkelerin sultanlarına berat ve yarlığ verdi. Huzuruna gelen herkes isteğine kavuşmuş olarak oradan ayrılırdı*”³⁸⁶. Yukarıda da ifade edildiği gibi Batu Han, hiçbir din hakkında ciddi bir arayış içinde olmadığı gibi herhangi bir dini

³⁸¹ Duğlat, *a.g.e.*, s. 59; Kafalı, *Altın Orda Hanlığının Kuruluşu*, s. 19; aynı mlf., “Cuci ulusu ve Ak-Orda (Altın Orda), Gök-Orda Hanlıkları”, *Tarih Dergisi*, S. 24, İstanbul 2011 s. 60.

³⁸² Kitapçı, *a.g.e.*, s. 163; Birol, *a.g.t.*, s. 9.

³⁸³ Mustafa Kafalı, “Batu Han”, *DİA*, V, TDV Yayınları, İstanbul 1992, s. 208

³⁸⁴ Umut Yolsever, *Altın Orda Devletinin Dış Politikası: Batu Han Dönemi (1242-1255)*, Necmettin Erbakan Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Konya 2019, s. 87.

³⁸⁵ Ötemiş Hacı, *a.g.e.*, s. 31.

³⁸⁶ Cüveynî, *Cihan Güşa*, s. 245.

münakaşaya da girişmemiş, Moğol yasasına, Moğolların örf ve adetlerine bağlı bir Şamanist olarak yaşamıştır³⁸⁷.

Bazı rivayetlere göre Batu Han, İslâmiyet'i kabul etmiş ancak bunu açığa vurmamıştır³⁸⁸. Altın Orda Devleti'nde kesilen paralar Batu Han devrinde halife Nasıreddin adına basılmıştır. Bu paralar Saray şehrinden başka Bulgar ve Saratov gibi Altın Orda şehirlerinde de kullanılmıştır³⁸⁹.

Müslüman tacirlerin Batu Han devrinde gördükleri saygıyı ve elde ettikleri kazancı Moğol İmparatorluğu'nun hiçbir yerinde bulamadıklarını Cüzcanî şu cümlelerle anlatmaktadır: “*Son derece âdil bir adam olan Batu, Müslümanlara dostça muamele eder, onun himayesi altında Müslümanlar rahat bir hayat sürerlerdi. Ordugâhında ve kabilesinde, cemaati, imamı ve müezzini bulunan camiler kurulmuştu. Onun hâkimiyeti döneminde İslâm memleketlerinde hiçbir felaket meydana gelmedi. Türkistan Müslümanları onun himayesi altında refah ve güvenlik içinde yaşıyorlardı. Moğol hâkimiyeti altına giren İran alanlarında Batu Han'a ayrı bir kısım tahsis edilmişti; onun ulusu olan bu yerlere de onun âmirleri tayin olunmuştu*”³⁹⁰. Belirtildiği üzere tüm tacirlere eşit muamelede bulunan Batu, Saray şehrine birçok Müslüman tacirin gelmesine vesile olmuştur. Müslüman tacirler ticarî alışverişin yanı sıra çevre halkın İslâm dinini kabul etmeleri için ciddi bir tebliğ faaliyetinde bulunmuşlardır. Böylece birçok Moğol halkı Müslüman olmuş, onların buldukları yerlere de cami ve mescidler yapılmıştır³⁹¹.

Müslüman tacirler ve aydınlarının her zaman saygı hürmet gösterdikleri Batu Han, yakın çevresine birçok Müslüman müşavir almış, onların birçoğunu devlet işlerinde görevlendirmiştir. Bunun yanında ilk Altın Orda parasını bastırılmış, sikkenin üzerinde de Abbasi halifesinin ismine yer verilmiştir. Anlaşılacağı üzere Batu Han, bölgede yaşayan Müslüman halkın eğilim ve sosyo-kültürel altyapılarına uygun olarak Türk-İslâm geleneğini sürdürmek istemiştir. Sikkenin üzerinde halifenin isminin olmasının bir diğer nedeni ise ticaretin ön plana çıkarılmak istenmesi olmalıdır. Bu durum Altın Orda topraklarda İslâm dininin yayılmasının tacirlerle doğrudan bağlantısının olduğunu ortaya çıkarmaktadır. Ayrıca tacir sınıfı

³⁸⁷ Kitapçı, *a.g.e.*, s. 165.

³⁸⁸ V. V. Barthold, “Batu”, *İA*, V, MEB Yayınları, İstanbul 1979, s. 353.

³⁸⁹ Ekrem Kalan, “Nümismatik Materyallere Göre İslâmlaşma Sürecinde Altın Orda Hanlarının Kullandığı İsim ve Unvanlar (1227-1357)”, *Karadeniz Araştırmaları Dergisi*, S. 33, 2012, s. 26.

³⁹⁰ Yakubovskiy, *a.g.e.*, s. 46.

³⁹¹ Kitapçı, *a.g.e.*, s. 166.

içerisinde yoğun bir Müslüman nüfusun olduğu düşünülürse halife adına bastırılan para hem ticareti hem de ülkede Müslüman tacirlerin etkisini arttırmış olmalıdır³⁹².

Plano Carpini; Batu'nun savaşlarda oldukça sert ve acımasız olduğunu ancak halkına karşı çok şefkatli davrandığı belirtmektedir³⁹³. Kiragos'un naklettiği bilgilere göre ise; Han olduktan sonra hükümdarlar, prensler, beyler, tacirler ve haksızlığa uğrayan herkes Batu'ya gelmeye başlamış, Batu da huzuruna gelen herkese âdil davranarak eşit muamelede bulunmuş, herkese haklarını iade etmiştir³⁹⁴.

Bu dönemde Deşt-i Kıpçak'a aileleri, malları ve hayvanları ile birlikte sayıca önemli miktarda Moğol kitlesi gelmiştir. Moğolların esas kitlesi Moğolistan'da kaldığından dolayı bu bir Moğol göçü olarak telakki edilmemiştir. Bundan dolayı onların Moğollaşmasından söz edilemediği gibi, Kıpçaklar, bu bölgede esas göçebe kitlesini oluşturmuşlardır. Ayrıca Moğollardan çok daha önceki devirlerde buralarda Hazarlar, Bulgarlar, Oğuzlar, Kimaklar gibi Türk kavimleri de bulunmuşlardır. Üstelik bu kavimler Sunni ve Hanefiliği benimsemişlerdir. Yoğun Türk nüfusunun olduğu bu coğrafyaya gelen Moğol askerleri ve halkı Türkleşmeye başlamışlardır³⁹⁵.

Ölümünden kısa bir süre önce günlerinin çoğunu zevk ve sefa içerisinde geçiren Batu Han, Moğol yasalarına uygun olarak oğlu Sartak'ı yerine veliaht tayin etmiştir. Mengü Han'ın kurultay davetini alınca oğlu Sartak'ı gönderen Batu Han, yaklaşık otuz yıl ülkeyi idare ettikten sonra Sartak kurultaya varmadan 1255 yılında ölmüştür³⁹⁶. Şamanist olduğu için atalarının adetleri üzerine defnedilmiştir. Mezarı bilinmeyen bir yerde hazırlanan Batu Han, eşyaları, atı ve silahlarıyla birlikte gömülmüştür³⁹⁷.

Batu'nun bir oğlu Sartak'ın Hristiyan olması, diğer oğlu Berke'nin Müslüman olması yine Müslümanların ibadetlerini yerine getirebilmeleri için gerekli şartların oluşturulması Batu Han'ın herhangi bir dini anlayışı öncelemediğini ve bütün dini inanışlara saygılı olduğunu göstermektedir. Bununla birlikte Batu Han'ın babasının hanımlarından, Alaâddin Hârizmşah'ın kızlarından birisiyle evlenmesi ve çevresinde

---

³⁹² Furkan Kutlu, "Berke Han Döneminde İslâm Dininin Altın Orda Devleti'ne Etkisi", *GTTAD*, III/5, Ocak 2021, s. 39-40.

³⁹³ Carpini, *Seyahatnâme*, s. 112.

³⁹⁴ Kiragos, *a.g.e.*, s. 116.

³⁹⁵ Yakubovskiy, *a.g.e.*, s. 48-49; Kitapçı, *a.g.e.*, s. 164.

³⁹⁶ Cüveynî, *Cihan Güşa*, s. 246.

³⁹⁷ Nüveyri, *Nihayetü'l-İreb*, W. De. Tiesenhausen, *Altınordu Devleti Tarihine Ait Metinler*, çev. İsmail Hakkı İzmirli, Türk Tarih Kaynakları, İstanbul 1941, s. 244; Kafalı, *Altın Orda Hanlığının Kuruluşu*, s. 53; aynı mlf., "Batu Han", s. 210.

Müslüman müşavirlerin olması O'nun Müslümanlara karşı daha ılımlı ve yapıcı olmasını sağlamıştır³⁹⁸.

Sartak, Hristiyan hocalar elinde yetiştirilmiş ve büyüdüğü zaman da Hristiyanlığı kabul etmiştir. Hatta Abû'l-Farac'a göre ruhanî bir vazifeye tayin olmuştur³⁹⁹. Kiragos'a göre Sartak, daima yanında kilise hizmetini gören bir çadır taşımıştır⁴⁰⁰. Ancak Rubruk, onun gerçekten Hristiyan olmadığını⁴⁰¹, izlenimlerine göre Hristiyanlar ile dalga geçtiğini belirtmektedir⁴⁰².

Rubruk, Sartak'ın yanından ayrılmadan önce saray kâtiplerinin şunları söylediğini nakletmektedir: “Efendimizin Hristiyan olduğunu söylemeyin. O Hristiyan değil, Moğol'dur.” Rubruk'a göre; Moğollar Hristiyanlığı bir halkın adı olarak düşündüklerinden dolayı bu dine inansalar bile Hristiyan olarak adlandırılmak istememişlerdir⁴⁰³. Anlaşılacağı üzere Moğollar, Hristiyan kelimesine etnik bir anlam vermişlerdir.

Cüzcanî'nin naklettiği bilgilere göre ise Sartak, Müslümanlar o zulüm ve baskı yapmıştır. Ayrıca Mengü Han'ın huzuruna vardığı halde Müslüman olan amcası Berke Han'ın yakınına geldiğinde yolunu değiştirmiştir. Amcası Berke'ye şu sözleri söyleyerek İslâm'a olan düşmanlığı belirtmiştir: “*Sen Müslümansın ve ben Hristiyanlık dinindenim; Müslüman yüzü görmek uğursuzluktur*”. Cüzcanî bundan dolayı kendinse lanet etmiş ve amcası Berke'nin bu sözler üzerine çok kırıldığını, derin düşüncelere daldığını söylemiştir⁴⁰⁴.

Hristiyan olan Sartak dönemi amcası Berke'ye takındığı tavırdan anlaşılacağı üzere Müslümanlar için zor bir dönem olmalıdır. Bu dönemde Müslümanların elde ettikleri konum ve itibarlarının tehlikeye girdiği söylenebilir. Hristiyanların ise yeniden yükselmeye başladıkları savunulabilir.

Müslümanlar için bu durum uzun sürmemiş, Sartak babasının ardından ölmüştür. Cüzcanî, ölümünü amcası Berke'ye ettiği sözler üzerine, amcasının

---

³⁹⁸ Arslan, *a.g.e.*, s. 323.

³⁹⁹ *Abû'l-Farac Tarihi*, s. 532; Uli Schamiloglu, “Altın Ordu” çev. Bülent Keneş, *Türkler*, VIII, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, s. 416.

⁴⁰⁰ Kiragos, *a.g.e.*, s. 116.

⁴⁰¹ Marco Polo, *Çin Seyahati*, s. 38; Ruysbroeckli Willem, *Mengü Han*, s. 134.

⁴⁰² Ruysbroeckli Willem, *Mengü Han*, s. 138.

⁴⁰³ Ruysbroeckli Wiilem, *Mengü Han*, s. 132.

⁴⁰⁴ Cüzcanî, *Tabakât-ı Nâsırî*, s. 185.

dualarıyla ilahi bir adalet olarak görürken⁴⁰⁵, Kiragos ise amcaları Berke ve Barkacar tarafından zehirlenerek öldürüldüğünü öne sürmektedir⁴⁰⁶.

3.1.1. Berke Han ve İslâmiyet

Berke Han, Cengiz Han'ın torunu, Cuci Han'ın oğlu, Batu Han'ın kardeşi ve Sartak ile Ulakçı hanların halefi olmuştur. Gençliği hakkında yeterli bilgiye rastlanılamamıştır⁴⁰⁷. Sartak Han ve arkasından gelen Ulakçı birbiri ardınca ölmüştür. Onların ölümlerinden sonra taht bir süre boş kalmış daha sonra bazı emirler birleşerek İlhanlı hükümdarı Hülegü Han'a “*kılıçsız kın ve yakasız gömlek*” göndererek hükümdarsız kaldıklarını bildirmişlerdir⁴⁰⁸. Mengü Han'ın onayıyla beyler, Batu Han'ın küçük kardeşi Berke'yi 1256 yılında han ilan etmişlerdir⁴⁰⁹.

Berke Han'ın dış görünüşü ayrıntılı olarak şöyle tasvir edilmektedir: “*Küçük bir sakalı vardı ve büyük yüzlü, sarı renkliydi. Saçları kulaklarının yanında sarkan bukleler halinde örülmüştü. Kulağında sekiz köşeli mücevherat bulunan altın halka, sırtında Çin ipekten bir kaftan, başında kalpak, belinde mücevherlerle süslenmiş altın kemer vardı. Ayaklarında kırmızı deriden yapılmış çizmeler vardı. Belinde kılıç yoktu. Kemerinde altınla kaplanmış, eğri, siyah boynuzlar vardı*”⁴¹⁰.

Berke Han, Cengiz Han'ın torunları arasında İslâm dinine ilk giren han olmuştur. İslâmiyet'i Buhara'da yaşayan Seyfeddin Bâherzî'nin aracılığıyla öğrenmiştir. İslâm ile tanışma tarihi net olarak bilinmemektedir. Ancak olgunluk çağından sonra olduğu tahmin edilmektedir. Berke Han'ın şeyhi olarak bilinen Seyfeddin Baherzî ise Cengiz Han ailesinin itibarını kazanan Kübrevî şeyhi Şeyh Necmeddin Kübrâ'nın mürididir. Berke Han, Müslüman olmadan önce bir bekleme dönemi geçirmiş daha sonra Müslümanlığı seçmiştir⁴¹¹.

⁴⁰⁵ Cûzcânî, *Tabakât-ı Nâsırî*, s. 185-186.

⁴⁰⁶ Kiragos, *a.g.e.*, s. 126-127; A. G. Galstyan, *Ermeni Kaynaklarına Göre Moğollar*, çev. İlyas Kamaloğlu, Yeditepe Yayınevi, İstanbul 2017, s. 44.

⁴⁰⁷ Enver Konukçu, “Berke Han”, *DİA*, V, TDV Yayınları, İstanbul 1992, s. 506.

⁴⁰⁸ Kamalov, *Kafkasya Politikası*, s. 39.

⁴⁰⁹ Vernadsky, *a.g.e.*, s. 191-196; Arslan, *a.g.e.*, s. 326; Wilhelm Barthold, “Berke”, *İA*, V, MEB Yayınları, İstanbul 1979, s. 555.

⁴¹⁰ el-Mufaddal, *En-Nehcü's-sedîd*, W. De. Tiesenhausen, *Altınordu Devleti Tarihine Ait Metinler*, çev. İsmail Hakkı İzmirli, İstanbul 1941, s. 328; Henry H. Howorth, *History of Mongols*, II, Longmans Green and Company, London 1880, s. 117.

⁴¹¹ Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, W. De. Tiesenhausen, *Altınordu Devleti Tarihine Ait Metinler*, çev. İsmail Hakkı İzmirli, İstanbul 1941, s. 354; Uyar, “Türk Din Anlayışının Rolü Üzerine”, s. 213; Jean Richard, “Berke Han'ın İslâm'a Girişi ve Altınordu Hanlığında İslâmiyetin Yayılışı”, trc. Abdulkadir Yuvalı, *Türk Kültürü Dergisi*, XXVI/306, Ankara 1988, s. 634; Süleyman Uludağ, “Bâherzî, Seyfeddin”, *DİA*, IV, TDV Yayınları, İstanbul 1991, s. 474.

Cüzcanî ise Berke Han'ın çocukluğundan itibaren Müslüman olduğunu belirtmiş ve şu bilgileri kaydetmiştir: “*Bu Berke annesinden doğduğunda babası şöyle dedi: ‘Oğlum Müslüman yaptı; göbek bağı bir Müslüman’ın kesmesi ve Müslüman sütü içmesi için ona Müslüman bir dadı bulsunlar ki benim bu oğlum Müslüman olsun. ‘Bu buyruk üzerine onun göbek bağı Müslüman bir dadı kesti ve o, Müslüman dadılardan süt içti. Eğitim ve terbiye çağına ulaştığında, ona Kur’ân eğitimi vermesi için Müslüman milletlerin imamlarını çağırıp onlardan birini seçtiler. Kur’ân eğitimi Hocand şehrinde, o şehrin muttaki âlimlerinden birinin yanında gerçekleşti. Sünnet olma çağına geldiğinde, onu sünnet ettiler. Buluş çağına ulaştığında Tuşi, ordugâhındaki Müslüman herkesin onun birliğine katılmasını emretti*”⁴¹². Ötemiş Hacı da Cüzcanî ile aynı bilgileri naklederek çocukluğunda Müslüman olduğunu belirtmektedir⁴¹³. Ebu'l- Gâzî'ye göre ise Buhara'dan gelen iki tacirin telkiniyle Müslümanlığı seçmiştir⁴¹⁴. Kırımî'nin verdiği bilgiye göre de Şeyh Baherzî'nin yanına gitmeden önce İslâm'a geçmiştir. Berke Han'ın Tatar ayinlerinden nefret etmesinden dolayı Şaman inancını benimseyen Moğol aristokratları Berke'ye deli muamelesi yapmışlardır. Bunun üzerine Berke, İslâm dini üzerine tahsil almak için Şeyh Baherzî'nin yanına gitmiştir. Bu sıralarda abisi Batu Han'ın vefat haberi kendisine ulaşmıştır. Tahttan ve taçtan vazgeçtiğini belirten Berke, şeyhinin ısrarları ile saraya doğru yola çıkmıştır⁴¹⁵. Bu bilgilerden hareketle Berke'nin küçük yaşta Müslümanlar arasında yetiştiğini ancak o zamanlar Müslüman olmadığını, buluş çağına geldiğinde ise şeyh Seyfeddin Baherzî'nin aracılığıyla İslâm'ı kabul ettiğini söyleyebiliriz.

R. Fahreddin Berke Han'ın dini yönünü şu şekilde yorumlamıştır: “*Berke Han'ın ilim adamlarını desteklediği, sabırlı, dini koruyan, imanlı, güçlü, zeki ve dürüst olduğu rivayet edilir. Hükümdarın en önemli vazifelerinden biri de Kur'an'a göre yaşamayı sağlama, dini koruma ve yayma olduğu kitaplarda geçmiştir. Bundan dolayı insanlar ona ‘Nasreddin’ (dinin koruyucusu), ‘Ebu el-Magali’ (üstün düşüncelere sahip) unvanlarını vermişti*”⁴¹⁶.

Cüzcanî, Berke Han'ın Müslüman olduktan sonra halifeye elçi gönderdiğini ve yetişkinlik döneminde Buhara şehrine giderek İslâm ulemasını ziyaret ettiğini,

⁴¹² Cüzcanî, *Tabakât-ı Nâsırî*, s. 181.

⁴¹³ Ötemiş Hacı, *a.g.e.*, s. 7.

⁴¹⁴ Barthold, *Orta Asya*, s. 153.

⁴¹⁵ Derin, *a.g.t.*, s. 38.

⁴¹⁶ Fahreddin, *a.g.e.*, s. 44-45.

tahta çıkarken ona “*Sultan Celâlü’-d-dîn İbrâhîm*” olarak hitap edildiğini belirtmektedir⁴¹⁷. Rizaeddin Fahreddin ise İslâm’ı kabul edince ismini Bereke olarak değiştirdiğini kaydetmiştir⁴¹⁸.

Berke’nin Müslüman olarak Altın Orda tahtına çıkmasıyla Müslüman halkın itibarı artmış, Semerkant’ta Hristiyanların öldürülmesine ve kiliselerin yıkılmasına göz yumarak Müslümanları koruduğunu açıkça göstermiştir⁴¹⁹. Berke Han’ın Müslüman olduktan sonra Kur’an okuması ve dini bilgileri öğrenmesinde etkin rol oynayan bir diğer kişi Sultan Muhammed’in kızlarından, Han Sultan olmuştur. Han Sultan, Moğollar tarafından esir edilince Cuci Han ile evlendirilmiştir. Böylece Hatun’un kendisinin Müslüman olması oğullarının Müslümanlığı seçmesinde etkili olmuştur⁴²⁰.

Berke Han’ın İslâm’a girmesi Altın Orda’da yeni bir döneme geçişin başlangıcını teşkil etmiştir. Kendisi Müslüman olunca, yakın çevresi, kabilesi arasında bu dinin yayılması için çaba sarf etmiş, ülkesinde camiler ve medreseler yaptırmıştır. Birçok âlim ve mürşidi huzuruna çağırarak kendisine yakınlaştırmış ve dostluk kurmaya çalışmıştır. Böylece Moğollar arasında İslâm’ın yayılması için bu kişilerin ülkesinde hizmet etmelerini sağlamıştır⁴²¹.

Berke Han’ın bu faaliyetleri sayesinde ailesi, eşleri ve ordugâhındaki her bir askeri Müslüman olmuş, kadınlarının ve emirlerinin yanında imam ve müezzin bulunmuştur. Bunlar Moğol ileri gelenlerinin çocuklarına Kur’an-ı Kerim öğretmişler ve bu sayede Kur’an öğretilen mektepler de açılmıştır⁴²². Bu durum İslâmiyet’in Berke Han ve çevresinde ne denli yayıldığını açık bir şekilde göstermektedir.

Berke Han Müslüman olduktan sonra İslâmî gelişmeler incelendiğinde; ordusundaki askerler namaz vakti geldiğinde namazlarını eda etmişlerdir. Ordusunda içki kullanılmamıştır. Büyük âlimler, muhaddisler, fakihler ve münazaracılar yakınında bulunmuşlardır. İslâm’a ait birçok kitabı bulunan Berke Han, meclis ve sohbetlerine âlimleri de dâhil etmiştir. En önemlisi Müslümanlıkta son derece katı ve

⁴¹⁷ Cûzcânî, *Tabakât-ı Nâsırî*, s. 182.

⁴¹⁸ Fahreddin, *a.g.e.*, s. 41.

⁴¹⁹ Richard, *a.g.m.*, s. 635.

⁴²⁰ Richard, *a.g.m.*, s. 638-639.

⁴²¹ Nüveyrî, *Nihayetü’l-İreb*, s. 249.

⁴²² Barthold, *Orta Asya*, s. 153; Uyar, “Türk Din Anlayışının Rolü Üzerine”, s. 214.

ihdimamli olmuştur⁴²³. Rubruk'un belirttiğine göre ordusunda domuz eti yenmesini de yasaklamıştır⁴²⁴. Edinilen bilgilere göre İslâmî kaidelerin Berke Han'ın ordugâhında titizlikle yerine getirildiğini söylemek mümkündür. Ancak bu kaideleri Berke Han'ı karşılarına almamak için gösteriş olarak yaptıkları veya samimi birer Müslüman olarak yerine getirdikleri hakkında net bir şey söylemek mümkün değildir.

Berke Han'ın İslâmî faaliyetleri hakkında ayrıntılı bilgiyi Muhammed Süheyl Takkûş şu şekilde ayrıntılı olarak nakletmektedir: “*Berke Han, İslâm'ı savunmak, idaresi altındaki Türk ve Moğollar arasında İslâm kültürünü yaymak için canla başla çalıştı. İlhanlı topraklarında mevcut olan İslâm dininin kökünü kazımaya çalışan İran İlhanlı hükümdarı ve amcasının oğlu Hülegü ile mücadele etti. Kıpçak bölgesinde yaşayan Moğollar ve hâkimiyeti altında olan insanlar arasında İslâmiyet'i yaymak için hayatını buna adadı. Âlimleri ve fakihleri ülkesine davet etti. Kavmi arasında İslâm kültürünün yayılması için mescidler ve medreseler inşa etti. Bundan dolayı tarihçiler onu 'Tatarların en büyük kralı' olarak tanımlamışlardır*”⁴²⁵.

Berke Han, yeni bir devlet teşekkül ederken Altın Orda Hanlığı'nın İslâm devleti olması için Saray Batu'yu terk ederek, İtil Nehri'nin doğu kıyılarında Saray Berke ismiyle yeni bir şehir kurmuştur. Bu yeni başkent bir Türk İslâm Devleti modeline dönüşen Altın Orda Devleti için önemli bir merhale olmuştur. Ayrıca Hârizm şehrinin kültür ve mimarisinden etkilenecek oluşturulan bu şehir İslâm âlimleri ve sufilerin ellerinde şekillenmiştir. Saray şehri, birçok din ve ilim adamı, tacir ve sanatkârların akınına uğramıştır. Şehre gelen din âlimlerinden birisi de Necmü'd-Din Ebü'r-Recâ Muhtar b. Mahmud ez-Zâhidi idir. Bu büyük âlim, Hz. Muhammed'in (s.a.v) mucizelerini kaleme aldığı ve “*Risâle-i Nasriyye*” adını verdiği eserini Müslüman Berke Han'a ithaf etmiş ve onun lütuflarına nail olmuştur⁴²⁶.

İslâm, Altın Ordu Devleti'nde bu denli yayılma alanı bulurken ve Müslümanlar refah içerisinde yaşarken, devletin içerisinde diğer dinlere mensup

⁴²³ Cûzcânî, *Tabakât-ı Nâsırî*, s. 182.

⁴²⁴ Ruysbroeckli Willem, *Mengü Han*, s. 139; Rubruk, *Moğollara Seyahat*, s. 60.

⁴²⁵ Arslan, *a.g.e.*, s. 330.

⁴²⁶ Kitapçı, *a.g.e.*, s. 174-175; Kurat, *Türk Kavimleri ve Devletleri*, s. 129; Sürücü, *a.g.t.*, s. 126-127; Schamiloglu, “Altın Ordu”, s. 412.

tebaaya ne olduğu sorusu akılları meşgul edebilir. Berke Han, Müslümanları ve İslâm'ı savunurken, ülkedeki Slav ve diğer ırklardan olan Hristiyanlar ile bağlar kopmaya başlamıştır. Bu durum iki tarafın birbirine yabancılaşmasına yol açmıştır⁴²⁷. Bütün bunlara rağmen diğer dinlere karşı hoşgörü devam etmiştir. Nitekim Saray şehrinde Ruslara ait Ortodoks Kilisesi ve piskoposluk kurumu varlığını devam ettirmiştir⁴²⁸.

Berke Han zamanında İslâm karşıtlığı hem Han'ın yakın çevresinde hem de Buhara gibi Müslüman şehirlerde kendisini göstermiştir. Bunun en iyi örneğine Cüzcanî eserinde yer vermiş ve ayrıntılı olarak şunları nakletmiştir: “*Semerkant'ın ileri gelen Hristiyan gençlerinden birisi Müslüman olmuştu. Bunu bir türlü kabul edemeyen Semerkant Hristiyanları, Hristiyan yanlısı Moğol temsilcisine giderek: 'Müslümanlar evlatlarımızı Hristiyanlıktan ve Hz. İsa'ya uymaktan koparıp İslâm'a yöneltiyorlar. Eğer bu kapı açılırsa, tüm halkımız Hristiyanlık dininden dönerler. Bizim bu sorunumuzu zor ve kuvvet ile çöz!' diye şikâyetle bulundular.*” Bunun üzerine Moğol temsilci, genci huzuruna getirtmiştir. İyilik, mal ve ihsanla dinden dönmesini istemişler ancak genç, İslâm dininden dönmemiştir. Ardından Moğol temsilci, sert konuşmaya, baskı ve eziyet etmeye başlamıştır. Genç, işkencelere rağmen dininden dönmeyince Moğol temsilcisi öldürülmesini emretmiştir⁴²⁹.

Semerkant Müslümanları bu olay üzerine bir dilekçe hazırlayarak seyyid ile birlikte Berke Han'a göndermişlerdir. Seyyide hürmet ve saygı gösteren Berke Han, Müslüman Türk ve Moğol cemaatinin ileri gelenlerini seyidin yanına vererek bunları yapan Hristiyanların öldürülmelerini emretmiştir. Semerkant'a gelindiğinde ise kilisede bulunan bu Hristiyanların hepsi yakalanıp öldürülmüştür⁴³⁰. Hristiyanlara ders niteliğindeki bu hareket Müslümanların statülerini, siyasi hayattaki ağırlıklarını artırmıştır.

3.1.1.1. İlhanlılar ile Mücadele ve Müslüman Devletler ile Münasebetler

Hülegü Han, Abbasi halifesine ait toprakları ele geçirmek için Büyük Kağan'dan izin alıp halifeye savaş açmak istemiştir. O zamanlar halife ile iyi ilişkiler içinde olan Berke Han, bu savaşı engellemek için çabalamıştır. Bunun üzerine Berke,

⁴²⁷ Richard, *a.g.m.*, s. 642.

⁴²⁸ İlyas Kemaloğlu, “Altın Orda Devleti”, *Avrasya'nın Sekiz Asrı Çengizogulları*, Ötüken Neşriyat, İstanbul 2016, s. 137.

⁴²⁹ Cüzcanî, *Tabakât-ı Nâsırî*, s. 184; Arnold, *a.g.e.*, s. 319-321.

⁴³⁰ Cüzcanî, *Tabakât-ı Nâsırî*, s. 184-185; Kitapçı, *a.g.e.*, s. 173; Arnold, *a.g.e.*, s. 319-321.

Batu Han'a giderek olayı bildirmiş ve Büyük Kağan Mengü Han'a müracaat ederek vazgeçirmesini istemiştir. Neticede Hülegü bir süreliğine niyetinden vazgeçirilmiş ancak Batu'nun ölümünü fırsat bilerek bu sefere çıkabilmiştir. İleride ayrıntısıyla anlatacağımız üzere Hülegü 1258 tarihinde Bağdat şehrini yerle bir etmiş, halifeyi de öldürmüştür⁴³¹. Bundan dolayı Berke Han, Cengizogullarına danışmadan Bağdat halkını katlettiği ve halifeyi öldürdüğü için onu suçlamıştır. Aslında Hülegü'nün Azerbaycan'a yerleşmesini Berke, haklarının çiğnenmesi olarak görmüştür. Berke Han bundan dolayı İran Moğolları olan kuzenlerine karşı, Cengiz soyuna düşman, Müslümanların direniş önderi Sultan Baybars'ın başında bulunduğu Memlûklar ile anlaşma yapmaktan bile çekinmemiştir⁴³².

Hülegü ile Berke Han arasında meydana gelen savaşın asıl sebeplerini şu şekilde sıralamak mümkündür: Batu Han döneminden gelen Cuci Ulusu'nun Azerbaycan üzerindeki hak iddialarına karşı, Hülegü'nün Tebriz'i kendisine merkez seçmesi ve bu coğrafyada hak iddia etmesi, yayılmacı hareketlerine ve kendilerine yönelttiği askeri-siyasi tehdidine karşı Müslüman Memlûkların Berke Han'ı Hülegü'ye karşı kışkırtması, Bağdat başta olmak üzere birçok İslâm ülkelerini tahrip etmesi ve Müslüman olan Berke Han'ın bu durumu iyi karşılamamasıdır⁴³³.

Gerçekten de Hülegü'nün ordusu Bağdat'ı ele geçirdikten sonra Berke Han, Halep'te Halife el-Hâkim'i tahta çıkarmış ve Kubilay tarafından Hülegü'ye atfedilen Suriye-Mısır işlerine karışmıştır. Böylece iki ulus arasındaki ilişkiler olumsuz etkilenmiştir⁴³⁴.

Tüm bunların dışında Altın Orda-İlhanlı mücadelesinin temelini dini inanç farklılığının oluşturduğunu görmemek imkânsızdır. Hülegü Han, daha önce de belirtildiği üzere Hristiyanlara aşırı sempati duymuş, Hristiyanları kendisine en yakın müttefik olarak görmüştür. Budistleri korumuş ama atalarının dini Şaman inancını da bırakmamıştır⁴³⁵. Buna karşı sufi terbiyesi alan Berke Han, Müslüman olmuştur. Ancak Berke Han, dini düşüncesini siyasi temellere dayandırarak İlhanlılar ile mücadele etmiştir. Yani bu mücadelenin ilk sırasını din faktörü oluşturmuştur. Bu

⁴³¹ Kamalov, *Kafkasya Politikası*, s. 44.

⁴³² Grousset, *Bozkır*, s. 376.

⁴³³ Ayşe Beyza Büyükcınar, "Güney Kafkasya Üzerindeki Berke-Hülegü Mücadelesi", *Sivilizasiya*, VII/4, Bakü 2018, s. 108.

⁴³⁴ Kamalov, *Kafkasya Politikası*, s. 57.

⁴³⁵ Ricoldus De Monte Crucis, *Doğu Seyahatnamesi – Bir Dominikan Keşişin Anadolu ve Ortadoğu Yolculuğu*, çev. Ahmet Deniz Altunbaş, Kronik Kitap, İstanbul 2018, s. 60; Yakubovskiy, *a.g.e.*, s. 199-203.

gayesine ulaşmak için de Sultan Baybars ile karşılıklı menfaatlere dayanan ittifak kurmuştur⁴³⁶.

Bu muhalefet 1259 yılında Mengü Han'ın ölümünden sonra da devam etmiştir. Yeni han seçiminde iki kısım tarafsız kalmamış, Hülegü, kardeşi Kubilay Han'ın tarafını tutarken, Berke Han ise büyük bir olasılıkla kavgalarından dolayı Arık Buka tarafı olmuştur⁴³⁷. 1265 yılında Hülegü ölünce İlhanlı ve Altın Orda mücadelesi Abaka Han döneminde de devam etmiştir⁴³⁸.

Elde edeceği çıkarının farkında olan Sultan Baybars ise, Altın Orda-İlhanlı kavgasını körüklemiş ve 1262 yılında Berke Han ile resmi görüşmelere başlamıştır. Sultan Baybars, Tatarlar ile cihad etmenin üzerine vacip olduğu hakkında deliller getirmiştir. Berke Han'a şunları söylemiştir: “*Müslümanlık dil ile demekten ibaret değildir. Cihad da Müslümanlığın rükunlarından biridir. Birbiri ardınca gelen haberlere göre Hülegü, karısı Hristiyan olmasından dolayı haç dinini gözetmediğini ileri sürmüş, karısını senden üstün görerek halife yurtlarına kâfir başpapazı yerleştirmiştir*”⁴³⁹. Ayrıca Baybars, Altın Orda tebaası Kıpçak Türkleri arasından askerler alarak ordusunu güçlendirmiştir. Başarılı bir diplomatik zaferle de İlhanlıların Suriye'ye olan baskısı kesin bir şekilde ortadan kaldırmıştır⁴⁴⁰.

Sultan Baybars'ın mektubuna Berke Han cevabî bir mektup göndermiştir. Gönderdiği mektupta Müslüman olduğunu, akrabası Hülegü Han ile kâfir olduğundan dolayı cihad için savaştığını anlatmıştır. Hatta mektubunda Müslüman olan kişilerin de ismini zikretmiştir. Mektubunun sonunda da Abbasi Halifeliği'ni tekrar kurduğu için Baybars'a teşekkür etmiştir⁴⁴¹.

⁴³⁶ Mustafa Akkuş, “Altın Orda-İlhanlı İlişkilerinde Dinin Rolü”, *Turkish Studies*, XI, Ankara 2016, s. 7-8.

⁴³⁷ Kafalı, *Altın Orda Hanlığının Kuruluşu*, s. 55; Akkuş, “Altın Orda-İlhanlı İlişkileri”, s. 6.

⁴³⁸ Ebül Ferec, *Muhtasariüddüvel*, s. 47; Grousset, *Bozkır*, s. 377; Yakubovskiy, *a.g.e.*, s. 60; Akkuş, “Altın Orda-İlhanlı İlişkileri”, s. 8; Kurban Durmuşoğlu, “Abaka Han Dönemi (1265-1282) İlhanlılar'da Dış Siyaset (Altın Orda, Çağatay ve Memlük Örneği)”, *Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, S. 65, Erzurum 2019, s. 227-228.

⁴³⁹ İbn Abdüzzâhir, *Sîretü'l-Meliki'z-Zâhir*, W. De. Tiesenhausen, *Altınordu Devleti Tarihine Ait Metinler*, çev. İsmail Hakkı İzmirli, Türk Tarih Kaynakları, İstanbul 1941, s. 111-115; Rükneddin Baybars, *Zübdetü'l-Fikre*, W. De. Tiesenhausen, *Altınordu Devleti Tarihine Ait Metinler*, çev. İsmail Hakkı İzmirli, Türk Tarih Kaynakları, İstanbul 1941, s. 159; Kamalov, *Kafkasya Politikası*, s. 51.

⁴⁴⁰ Birol, *a.g.t.*, s. 13; Akkuş, “Altın Orda-İlhanlı İlişkileri”, s. 7.

⁴⁴¹ İbn Şeddâd, *Baybars Tarihi*, II, çev. Şerafeddin Yaltkaya, TTK Yayınları, İstanbul 1941, s. 161-162; İbn Abdüzzâhir, *Sîretü'l-Meliki'z-Zâhir*, s. 115-116; Uyar, “Türk Din Anlayışının Rolü Üzerine”, s. 214.

Sultan Baybars, elçilik heyetini çok iyi karşılamıştır. Elçilerin halifeye biat etmelerinden sonra kendi adına okunan hutbeye Berke Han'ın ismini de ekletmiş, elçilerin Kahire'de işlerinin bitmesinden sonra dönüş hazırlıkları ile Sultan Baybars bizzat kendisi ilgilenmiştir⁴⁴². Berke Han'ın elçileri Kahire'ye varınca Abbasi Halifesi el-Hâkim Biemrillah'ı da ziyaret ederek ona biat etmişlerdir⁴⁴³. Halife, elçilere Fütüvvet şalvarı giydirmiş, hediye olarak okçular, nefit atanlar ve yıllık zahire gönderilmiştir. Bu elçilik heyeti gönderildikten sonra Baybars, Medine, Mekke'ye mektup göndererek hutbelerde kendi isminden sonra Berke'nin isminin okunmasını ve onun adına umre yapılmasını istemiştir⁴⁴⁴.

Memlûk Sultanı Baybars ise, Berke Han'ın elçilerini uğurladıktan sonra yeni bir elçilik heyeti hazırlatmış, İbn Abdüzzahir'e de yetmiş sayfalık mektup yazdırtmıştır. Bu mektupta Hülegü Han'a karşı cihad etmesini ayet ve hadislerle destekleyerek teşvik etmiştir. Ayrıca Berke Han'a dua okunan şehirler, ona övgüler, Mısır askerlerinin çokluğu, bu askerlerin Müslümanlara yardım ve hizmet isteğinde oldukları yazılmıştır⁴⁴⁵.

Memlûk Sultanı, sadece mektup değil çok değerli hediyeler de göndermiştir. Saymakla bitmez değerli hediyeler içerisinde Osman bin Affan'ın el yazısı Kur'an-ı Kerim ve namaz seccadeleri dikkate değerdir. İbn Abdüzzahir, gönderilen hediyeleri ayrıntılı olarak anlatmıştır:

“Mükemmel Venedik bezleri, namazlıklar, renk renk seccadeler, şarkta yapılan ipek kumaşlar, döşemeler, deri halılar, perdeler, gümüş kakmalı kılıçlar, şamdanlar, altın kakmalı uçları demirden olan topuzlar, boyna geçirilen Venedik Tulgaları, altın yaldızlı kalkanlar, örtüler, Venedik fenerleri, asmak için mızrak şeklinde kifayet miktarı sırıklar, ayakları kaplamalı çift el kandilleri, bezenmiş gümüş levhalar, koşunlar, keçeler, Harezmi eğerleri, şerit ile gümüş pullar ile işlemeli Bulgar torbaları, Şam'ın halkalı okları, kirişleri ile beraber gülle atan oklar, nefit atan oklar, mızraklar, ucu Arap demiri olan süngüler, eşsiz kargılar, bürme denilen taş çömlekler, altın ile yaldızlanmış gümüş zincirleriyle beraber büyük

⁴⁴² Alıcıoğlu, a.g.t., s. 84; Fatma Akkuş Yiğit, “İktidar ve İzdivaç: Memlûk-Altın Orda- İlhanlı Üçgeninde Siyasi Evlilikler”, *Karadeniz Araştırmaları*, XII/49, Bahar 2016, s. 106.

⁴⁴³ İbn Abdüzzahir, *Siretü'l-Meliki'z-Zâhir*, s. 115-116.

⁴⁴⁴ İbn Abdüzzahir, *Siretü'l-Meliki'z-Zâhir*, s. 124; P.M. Holt, *Haçlılar Çağı 11. Yüzyıldan 1517'ye Yakınoğu*, çev. Özden Arıkan, İstanbul 1999, s.161-162; Süleyman Özbek, *Moğolları Durduran Türk Memlûk Sultanı Baybars*, Berikan Yayınları, Ankara 2018, s. 85.

⁴⁴⁵ İbn Abdüzzahir, *Siretü'l-Melik*, s. 124; İbn Şeddâd, *Baybars Tarihi*, s. 163; Özbek, *Sultan Baybars*, s. 85.

lambalar, siyah hademe aşçı kadınlar, erkek geyikler, Arap atları, develer, binek hayvanlar, eğitilmiş maymunlar, zürafalar. Bunlardan başka da görülmemiş şeyler şaşılacak hediyeler, büyük padişahların hazinesinde bulunmayan armağanlar da vardı. Bunlarla beraber bu hayvanlara bakacak insanlar da vardı”⁴⁴⁶.

Memlûklar ile ilişkiler sadece siyasi alandaki mektuplaşmalarla devam etmemiş, bu dostluk ilişkisinde Berke Han, kızını Baybars’a vererek iki taraf arasında akrabalık tesis edilmiştir. Ancak kaynaklarda bu hanımla ilgili bilgilere yer verilmemiştir. Sultan Baybars’ın bu evlikten bir oğlu olmuş, oğluna dedesi Berke’nin ismini vermiştir⁴⁴⁷.

Sultan Baybars’ın Moğol asıllı kadınlarla evliliği Berke Han’ın kızı ile sınırlı kalmamıştır. 1262 yılında Altın Orda- İlhanlı savaşı sırasında Berke Han, İlhanlı hizmetindeki Altın Orda birliklerini yanına çağırarak, bir sıkıntı olması durumunda Memlûklere sığınmalarını söylemiştir. Memlûklere sığınan bin üç yüz atlıya “*dışarıdan gelen göçmenler*” anlamında Vâfidi denmiştir⁴⁴⁸. Bu Vâfidilerin önde gelenlerinden Kermun Ağa’nın üç kızından birisi Sultan Baybars ile evlenmiş ancak anlaşamamış bir süre sonra boşanmıştır. Bu Vâfidi’den başka Emir Seyfeddin Nogay et-Tatarî, Emir Seyfeddin Giray et-Tatarî, Emir Seyfeddin Tammacı’nın kızlarıyla da evlilikleri olmuştur. Böylece Baybars’ın, Sultan olmadan önce Gazze’de evlenip boşandığı Şehrizoriyyeli bir hanım haricinde sultanlığı zamanında evlendiği kadınların tamamı Moğol asıllı olmuştur⁴⁴⁹.

Neticede Moğol şehzadeleri arasında ilk olarak Müslüman olan Berke Han, İslâmiyet’e girdikten sonra yakın çevresi ve daha sonra Moğollar arasında İslâm’ın yayılması için çaba sarf etmiştir. Fakat İslâm’ın yayılması elit tabaka arasında ve küçük bir alanda olmuştur. Her ne kadar Müslüman da olsa onun tam olarak İslâm’ın tüm emirlerini yerine getirmesi elbette düşünülemez. Bize göre Moğol geleneklerini ve inançlarını da devam ettiren Berke Han, azami ölçüde de olsa İslâmî kurallara uymaya çalışmıştır. Çevresindekilerin de bu kurallara özen göstermesine dikkat etmiştir.

⁴⁴⁶ İbn Abdüzzahir, *Siretü'l-Melik*, s. 125-126; Rükneddin Baybars, *Zübdetü'l-Fikre*, s. 161.

⁴⁴⁷ İbni Tagrıberdi, *en-Nücümü'z-Zâhire (Parlayan Yıldızlar)*, çev. Ahsen Batur, Selenge Yayınları, İstanbul 2013, s. 54; F. Yiğit, “Siyasi Evlilikler”, s. 107.

⁴⁴⁸ George Vernadsky, “Mikhael Paleoloğ Devrinde Altınordu, Mısır ve Bizans Devletleri Mütakabil Münasebetleri”, *Ülkü Halkevleri Dergisi*, XII/72, Ankara 1939, s. 529.

⁴⁴⁹ F. Yiğit, “Siyasi Evlilikler”, s. 108-109; aynı mlf. “Memlûklar’de Evlilik Hazırlıkları”, *Türkiyat Mecmuası*, XXV, Bahar 2015, s. 333-334.

Berke Han'ın İslâm'a girmesi ülkede İslâm'ın yayılmasını hızlandırmış, hâkim olduğu yerler hem âlim, derviş ve şeyhlerin uğrak yerleri olmuş hem de bu yerlerde İslâm kültürü geniş yayılma alanı bulmuştur. Abbasi Halifesi, Memlûk Sultanı Baybars ve Selçuklular ile temasını devam ettirmekle birlikte, onlarla siyasi evliliklerle ilişkilerini sağlamlaştırmıştır. Berke Han, genel olarak baktığımızda Hülegü Han kime düşman ise onunla dostluk kurmuş, İslâm âleminin koruyucusu profili çizerek Hülegü'ye karşı arkasında bir güç oluşturmuştur. Bu nedenden dolayı Berke Han'a gerçekten samimi bir Müslüman diyemediğimiz gibi Müslümanlığı siyaset için kabul ettiği görüşünü de belirtmemiz mümkün değildir.

3.1.2. Mengü Timur ve İslâmiyet

Mengü Timur, Batu Han'ın torunu, Togan'ın oğludur. Berke Han'ın varis bırakmadan ölmesiyle 665/ 1265 yılında Altın Orda tahtına geçmiştir⁴⁵⁰. Mengü Timur, iktidarının başında bastırıldığı paraların üzerine Kubilay'ın değil kendi adının ve hanedanının tamgasını bastırması böylece Cuci Ulusu Büyük Moğol İmparatorluğu'ndan ayrılarak müstakil bir duruma gelmiştir⁴⁵¹.

Mengü Timur'un; G. Verdnasky, Şamanist olduğunu söylerken, M. Kafalı ve J. P. Roux Müslüman olduğunu belirtmişlerdir⁴⁵². Ancak dini hassasiyetlerden uzak olduğunu söylemek mümkündür. Çünkü Türkiye Selçuklu Sultanı II. İzzeddin Keykâvus'un vefat etmesinden sonra oğlu Mesud'u İslâm'a göre⁴⁵³ nikâh düşmeyen üvey annesi Orbay Hatun ile evlendirmek istemiştir⁴⁵⁴.

Mengü Timur döneminin en dikkat çeken yönlerinden biri de yukarıda zikredilen paraların üzerinde “*el-Âdil*” unvanının sık olarak kullanılmasıdır ki bu unvanın yanında Kelime-i Tevhid'e de yer verilmiştir⁴⁵⁵. Allah'ın isimlerinden olan el-Adl; “*çok adil, zulmetmeyen, hakkaniyetle hüküm veren*” anlamlarına

⁴⁵⁰ Nüveyri, *Nihayetu'l-ereb*, s. 257; Abdülkadir Yuvalı, “Mengü Timur”, *DİA*, XXIX, TDV Yayınları, Ankara 2004, s. 138; Kamalov, *Altın Orda ve Rusya*, s. 81; Kafalı, *Altın Orda Hanlığının Kuruluşu*, s. 59; Birol, *a.g.t.*, s. 14; Kafalı, “Altın Orda Hanlığı”, s. 399.

⁴⁵¹ Koç, *a.g.e.*, s. 49.

⁴⁵² Kafalı, *Altın Orda Hanlığının Kuruluşu*, s. 61; Roux, *Moğolların Dini*, s. 405; Verdnasky, *a.g.e.*, s. 204.

⁴⁵³ “Sizlere, analarınız, kızlarınız ve kız kardeşleriniz, halalarınız, teyzeleriniz, erkek ve kız kardeşlerinizin kızları, sizi emziren anneleriniz, süt bacılarınız, eşlerinizin anneleri, kendileriyle birleştiğiniz eşlerinizden olup evinizde bulunan üvey kızlarınız size haram kılındı.” (Nisâ, 4/23). *Kur'an-ı Kerim*, Kur'an Yolu Tefsiri, II, Diyanet İşleri Başkanlığı, Ankara 2015, s. 41-42; Semra Peker, “İslâm Hukukunda Evlenme Yasağı ve Hikmetleri”, *Türkiye Din Eğitimi Araştırmaları Dergisi*, S. 9, Ağustos 2020, s. 187-215.

⁴⁵⁴ Rükneddin Baybars, *Zübdetü'l-Fikre*, s. 175; Kafalı, *Altın Orda Hanlığının Kuruluşu*, s. 61.

⁴⁵⁵ Kafalı, *Altın Orda Hanlığının Kuruluşu*, s. 59; Kalan, “İsim ve Unvanlar”, s. 27.

gelmektedir⁴⁵⁶. Kesilen sikkelerin üzerinde ise ayrıntılı olarak şu ibareler bulunmuştur: “*En Büyük Han Mengü Timur, Hamd Allah’a mahsustur. Allah’tan başka ilah yoktur. O tektir ve eşi benzeri yoktur*”⁴⁵⁷. Mengü Timur, iyi ve adil bir hükümdar olduğu için “*Külük*” lakabı da verilmiştir⁴⁵⁸.

Mengü Timur’un Rusya’ya karşı yumuşamış bir politika izleyerek kilise ve din görevlilerini vergiden muaf tutması, Rum Ortodoks inancını kötüleyenlerin öldürülmesine hükmetmesi⁴⁵⁹ onun Hristiyanlara ilgi duyduğu şeklindeki yorumları açık hale de getirir de bu uygulamaları Cengiz yasasının bütün dinlere sergilediği bir tutum, politik bir yaklaşım olarak görülmelidir.

Mengü Timur devrinde de, Sultan Baybars ile iyi ilişkiler de devam etmiştir. Nitekim elçilik heyetleri karşılıklı olarak iki devlet arasında gelip gitmiştir⁴⁶⁰. Sultan Baybars, Berke’nin ölümünden sonra taziye mektubu göndermiş ve bu mektupta Mengü Timur’un tahta çıkışını kutlamıştır. Ayrıca Mengü Timur’u İlhanlı hükümdarı Abaka’ya karşı kışkırtmaktan geri kalmamıştır⁴⁶¹. Mengü Timur ise, mektuba olumlu yanıt verirken amcasının yolundan gideceğini bildirmiştir⁴⁶².

Berke Han zamanında devletin yüksek mevkiinde bulunan ve akrabalarından Gazi Mücahit Nogay da Sultan Baybars’a mektup göndererek Müslüman olduğunu, dostâne ilişkilerin devam etmesini istemiştir. Gönderdiği mektubun muhtevası şu şekildedir:

“Babamız Berke Han’a olan ahdine sadık olup evladından, hısımlarından ve onların içinden İslâm’a gelenlerden haber almak istemiştir. Biz bu haberi alınca ahdine vefakâr olan Melik Zahir’e karşı sevgimiz halis oldu, biz haber soruşturmasını ancak İslâm’daki hamiyetinden, ahitleri yenilemek hususundaki gerçek niyetinden ileri geldiğini bildik. Maksadımız şunu bildirmektir ki biz İslâm dinine girdik, Allah’a ve onun tarafından gelene ve Allah’ın peygamberine inandık, dediğimize itimat etsin, biz babamız Berke Han’ın yolunu tutuyoruz. Hakka tâbi olup

---

⁴⁵⁶ Hüseyin Kurt, “EL-ADL” İsmiinin Varlık Âlemi ve İnsan Üzerinde Yansımaları”, *ÇOMÜ İlahiyat Fakültesi*, ÇOMÜ Yayınları, Çanakkale 2010, s. 165.

⁴⁵⁷ Kitapçı, *a.g.e.*, s. 182.

⁴⁵⁸ Ötemiş Hacı, *a.g.e.*, s. 48; Yakubovskiy, *a.g.e.*, s. 46; Mustafa Kafalı, *Altın Orda Hanlığının Kuruluşu*, s. 61.

⁴⁵⁹ Verdnasky, *a.g.e.*, s. 204-205.

⁴⁶⁰ Rükneddin Baybars, *Zübdetü’l-Fikre*, s. 173; Kafalı, *Altın Orda Hanlığının Kuruluşu*, s. 60.

⁴⁶¹ Nüveyrî, *Nihayetü’l-ereb*, s. 257.

⁴⁶² İsmail Yiğit, *Memlûkler (648-923/1250-1517)*, Kayıhan Yayınları, İstanbul 2015, s. 143

batıldan kaçınıyoruz. Biz senin ile elin parmakları gibiyiz. Sana uygun olana bizde uygun oluruz, karşı gelene de karşı geliriz”⁴⁶³.

Nogay’ın gönderdiği mektuba Sultan Baybars dostluk ilişkilerinin devam etmesinden memnun olduğunu bildirerek mektubunda şu ifadelerle yer vermiştir:

“Biz onun mazmununu, itikadın sahih olması ve dindeki içtihadın da ve Tanrı’ya şerik koşanlar ile cihatta Berke Han’ın izinde gitmesi hususlarını anlatmağa maksur bulduk. Biz Allahu Teâlâ’nın sözünü okuduk. Kendisiyle Müslüman cemaatini çoğaltıp onları o tarafta kâfirler ile vuruşmağı yüreğine bağladığından naşi oğan Tanrı’ya hamdüsenâ ettik. Malûmdur ki peygamber en yakın aşiretiyle cihatta bulunmuş, oturanlar ile birlikte olmağa razı olanları tayip eylemiştir. Maksudımız bunu hatırlatmak, o korunası tarafta bulunup oğan Tanrı, gönül gözünü nurlandırarak hak yolunu ihtida cihatta Berke Han’a, Tanrı ondan hoşnut olsun, iktida eden Tanrı’nın kâfirlerin şevketini kırmak için batı tarafındaki ecrini de bizlere, doğu tarafındaki ecrini de kendilerine takdir ettiği cihada devam eden kişiye selam ve dua eriştirmektir. Kâfirler, bu dünyadaki sonun kimin olacağını bileceklerdir. Tanrıya şerik koşanların yardımcıları perişan olacaktır, zalimlerin hiçbir yardımcısı yoktur”⁴⁶⁴.

Mengü Timur iç ve dış politikada Berke Han’dan farklı bir tutum sergilememiştir. Berke Han zamanında başlayan İlhanlı mücadelesi onun döneminde de kısa aralıklarla devam etmiştir. Bu çatışmadan her iki taraf da zarar görmüştür. Bu mücadelede daha önce de zikredildiği üzere Sultan Baybars’ın kışkırtması önemli rol oynamıştır. Ancak 1269 yılında Abaka ile barış antlaşması imzalandıktan sonra Altın Orda topraklarına saldırı olmamıştır⁴⁶⁵.

Bu dönemde Rus Knezliklerine karşı izlenen politika daha da yumuşamış ve Mengü Timur, dedesi Cengiz Han’ın izlediği müsamahalı politikayı devam ettirerek kilise ile din görevlilerini vergiden muaf tutan yarlıklar çıkarmıştır. Halk arasında etkin olan kiliseyi de kendi tarafına çekerek halk isyanlarını engellemeyi amaçlamıştır. Böylece Rus Knezleri de itaatkâr bir politika izlemişlerdir⁴⁶⁶.

⁴⁶³ Rükneddin Baybars, *Zübdetü’l-Fikre*, s. 169.

⁴⁶⁴ Rükneddin Baybars, *Zübdetü’l-Fikre*, s. 169-170; Kamalov, *Kafkasya Poitikası*, s. 67-68.

⁴⁶⁵ Birol, *a.g.t.*, s. 15; Yuvalı, “Mengü Timur”, s. 138.

⁴⁶⁶ Kamalov, *Altın Orda ve Rusya*, s. 181-182.

Din adamlarının muafiyet imtiyazları aileleri de dâhil edilerek sosyal bir grup olarak teyit edilmiştir. Kilise halkı askerlikten muaf tutulmuş, Moğol memurların kilise topraklarına el koyması ya da kilise halkından hizmet talebinde bulunmaları ölüm cezası tehdidiyle yasaklanmıştır. Bağışlanan imtiyazlara karşılık Rus rahip ve keşişlerin Mengü Timur, ailesi ve halefleri için Tanrı'ya dua etmesi beklenmiştir. Müslüman tacirlerde iltizam verilmesi sistemine de son verilerek nizamî vergi tahsildarları tayin edilmiştir⁴⁶⁷.

Bizans İmparatorluğu ile ilişkiler, Memlûk Devleti- Altın Orda arasında gelip giden elçilerin İstanbul'da zaman zaman engellenmesinden dolayı bozulmuş, Bizans üzerine sefer tertip edilmesine sebep olmuştur⁴⁶⁸. 1270 yılında komutan Nogay öncülüğünde askerî birlik İstanbul üzerine gönderilmiştir. Ancak o sırada İstanbul'da bulunan Mısır elçisi Farisüddin Mesudî, saldırıyı şu sözlerle engellemiştir: “*Bilirsiniz ki İstanbul Hükümdarı Mısır hükümdarı ile barışıktır. Ben de Melik Zahir'in elçisiyim. Benim efendim ile Mengütemir Han arasında mektuplaşma, barışık söz birliği vardır. İstanbul Mısır, Mısır İstanbul demektir.*” Ancak durumdan daha sonra haberdar olan Melik Zahir, bu davranışından dolayı Mesudî'yi cezalandırmıştır⁴⁶⁹.

3.1.3. Tuda Mengü- Tula Buka- Tokta Hanları Döneminde İslâmiyet

1282 yılında Mengü Timur Han öldüğünde⁴⁷⁰ oğulları reşit olmadığından dolayı Altın Orda tahtına küçük kardeşi Tuda Mengü kurultay tarafından han seçilmiştir ve 1287 yılına kadar hanlıkta kalmıştır⁴⁷¹.

Tuda Mengü tahta çıkmadan önce Şaman inancını benimsemiştir. Tahta çıktıktan sonra siyaseten değil samimi bir Müslüman olmuştur⁴⁷². Nitekim Nüveyrî'nin zikrettiğine göre oruçlarını hiç ihmal etmemiş, yanında daima şeyhleri ve dervişleri bulundurmuştur⁴⁷³. Saray Berke'de kendisi adına kesilen sikkelerde: “*Adaleti gözeten Tuda Mengü Han! Bütün ululuk Allah ve onun Rasulü içindir*”⁴⁷⁴ ifadeleri yer almıştır. Fakat 1287 yılında Tuda Mengü, aklî melekelerini kaybetmiş,

⁴⁶⁷ Verdnasky, *a.g.e.*, s. 204-205; Arslan, *a.g.e.*, s. 345-346.

⁴⁶⁸ R. R. A., “Mengü Timur”, *İA*, VII, MEB Yayınları, İstanbul 1955, s. 718.

⁴⁶⁹ Nüveyrî, *Nihayetü'l-ereb*, s. 259; Anne F. Broadbridge, “Careers in Diplomacy Among Mamluks and Mongols”, Edt. Frederic Bauden, Malika Dekkiche, Mamluk Cairo, *a Crossroads for Embassies-Studies on Diplomacy and Diplomatics*, Brill, Leiden-Boston 2019, s. 266-267.

⁴⁷⁰ Boğazında çıkan bir çıbandan dolayı ölmüştür. Ayrıntılı bilgi için bkz. Yuvalı, “Mengü Timur”, s. 138.

⁴⁷¹ Verdnasky, *a.g.e.*, s. 214; Arslan, *a.g.e.*, s. 346; Kafalı, “Altın Orda Hanlığı”, s. 399.

⁴⁷² Yakubovskiy, *a.g.e.*, s. 67; Akkuş, “Altın Orda-İlhanlı İlişkileri”, s. 9.

⁴⁷³ Grousset, *Bozkır*, s. 379.

⁴⁷⁴ Kitapçı, *a.g.e.*, s. 183.

devlet işleriyle uğraşmayı bırakarak, şeyhlere ve fakihlere bağlanmış, aza kanaat eder haller göstermeye başlamıştır. Tuda Mengü'nün devlet işlerini ihmal edercesine vakit geçirdiği kişilerin sefaleti ilke edinmiş heteredoks Türk dini şahsiyetler olması mümkündür. Bir süre sonra bu hali çevresindekiler tarafından tepki çekmeye başlamıştır⁴⁷⁵.

Reşîdüddin, Tuda Mengü'nün yönetim işlerinden çekilmesi hakkında; oğullarının kendisini deliliği dolayısıyla tahtan indirdiğini ve devleti beş yıl birlikte yönettiklerini zikretmiştir⁴⁷⁶. Çevresindeki tarikat mensuplarıyla tüm zamanını geçiren ve tarikatların üyesi olan Mengü Timur, Moğol devlet adamları tahttan çekilmesini isteyince bu isteği olumlu karşılayarak tahtı yeğeni Tula Buka'ya bırakmıştır⁴⁷⁷. Verilen bilgiler doğrultusunda Mengü Timur'un hanlık döneminde şeyhlere ve fakihlere bağlanarak devlet işlerinden elini eteğini çektiğini ve bu dönemde oğullarının yönettiklerini, daha sonra bu halleri dikkat çekince tahtan feragat ettiğini söyleyebiliriz.

G. Verdnasky, Tudan Mengü'nün Müslüman olmasını ve bundan sonraki durumunu ayrıntılarıyla şu şekilde zikretmiştir:

“1283 yılında Tüde Mengü'nün Müslüman olduğundan bahsedilmişti. O, yeni inancı siyasî mülahazalarla değil de Allah'dan gelmiş bir ilham ile kabul etmiş gözüküyor. Tüde Mengü bir sufi, İslâmî düşüncede bir tasavvuf tarikatının mensubu oldu. Tarikat kuran İranlı şair Celaleddin-i Rumî sayesinde sufizmin gelişmesi büyük bir ivme kazanmıştı. Sufizm öğretilerinde fani dünyanın zevklerini ve şâşâsını reddediş öne çıkıyordu; gerçek sufi yoksulluk içinde yaşamalı ve bütün insanlığı severek tefekkürle ruhunu arındırmalıydı. Sufizmin etkisi altında Tüde Mengü devletine olan ilgisini kaybetti ve devlet işlerini ihmal etti. Bu durum ülkesinin önde gelen prenslerini ve makam sahiplerini çok rahatsız ediyordu. Çok geçmeden hanın akıl hastası olduğuna dair söylentiler çıktı. Anlaşıldığına göre kısa süre içinde Tüde Mengü'nün yetkilerinin bir kısmını yeğeni Tele-Buga'ya devretmesi istendi”⁴⁷⁸.

Memlûkler ile ilişkiler bu dönemde de olumlu ilişkiler içerisinde devam etmiş ve Memlûk Sultanı, Han'a, ailesi ve aristokratlarına kıymetli hediyeler göndermeye

⁴⁷⁵ Rükneddin Baybars, *Zübdetü'l-Fikre*; s. 232; Birol, *a.g.t.*, s. 15; Kafalı, *Altın Orda Hanlığının Kuruluşu*, s. 63; Uyar, “Türk Din Anlayışının Rolü Üzerine”, s. 214.

⁴⁷⁶ Yakubovskiy, *a.g.e.*, s. 68.

⁴⁷⁷ Sürücü, *a.g.t.*, s. 129.

⁴⁷⁸ Vernadsky, *a.g.e.*, s. 220-221.

devam etmiştir. Ayrıca Altın Orda Devleti'nde İslâm'ın yayılması için uygun yerlere cami ve mescidlerin yapılmasını istemişler, bunun için de maddi olarak birçok yardımda bulunmuşlardır. İki bin dinar değerinde yapı malzemeleri, taş ustası, tezhip ve tezyin için gerekli malzemeler göndermişlerdir⁴⁷⁹.

Tuda Mengü'nin tahttan feragat etmesiyle 1287 yılında amcasının yerine Tula Buka, han seçilmiştir. Ancak Mengü Timur döneminden itibaren yükselmeye başlayan Nogay, yönetimde oldukça etkili olmuş ve yönetimi şekillendirme yetkisini eline almıştır. Bu nedenle Tula Buka, Nogay'a karşı kin duymaya başlamış ve onu ortadan kaldırmaya karar vermiştir. Ancak Nogay'ın bu plandan haberdar olmasından dolayı, planı kendi aleyhine dönmüş, ölümüne sebep olmuştur. Nogay, Tokta Han'a kendisini tahttan mahrum ettiğini ve öldürmek istediğini söyleyerek araya fitne sokmuş, Tula Buka'nın öldürülmesini ona bırakmıştır. Tula Buka kemikleri kırılarak idam edilmiştir⁴⁸⁰. Nitekim Rükneddin Baybars'ın bu dönem hakkındaki zikrettiği bilgiler önem arz etmektedir: *"Nogay, uzun süre memlekete hâkim oldu. Berke ailesini tahakkümü altında tuttu, hanlardan hoşnut olmadığını tahttan indirdi, dilediğini tahta çıkarttı"*⁴⁸¹.

Tula Buka'nın dini şahsiyeti ile bilgiler çok kısıtlıdır. J. P. Roux, Tula Buka'nın koyu bir Şamanist olduğunu belirtmiştir. Bu nedenle Tula Buka döneminde İslâm'ın ilerleyişi Altın Orda Devleti'nde sekteye uğramış, Müslümanlara baskı ve yasaklar gelmiştir⁴⁸².

Tula Buka'nın öldürülmesinden sonra 1291 yılında Altın Ordu tahtına Tokta Han geçmiştir. Hanlığının ilk yıllarında Nogay, istediği şekilde hüküm sürmüştü, isteği olduğunda Tokta Han'a bildirmesi yeterli olmuştur. Nitekim düşman saydığı Altın Orda beylerinden birçoğunun öldürülmesini talep etmiş, Tokta da bu isteği yerine getirmiştir. Ancak bu vaziyet kendi durumunu sarsmıştır⁴⁸³.

Bir zaman sonra Tokta Han bu durumdan rahatsız olmaya başlamıştır. Onu Nogay'a karşı harekete geçiren olay; saraydan kaçarak Nogay'a sığınan emirlerin geri verilmesini istediğinde red cevabı olmuştur. Uzun bir mücadeleden sonra Nogay

⁴⁷⁹ Kitapçı, *a.g.e.*, s. 183; Birol, *a.g.t.*, s. 15.

⁴⁸⁰ Rükneddin Baybars, *Zübdetü'l-Fikre*, s. 189-190; Kafalı, *Altın Orda Hanlığının Kuruluşu*, s. 65; Roux, *Moğol İmparatorluğu*, s. 406; Sürücü, *a.g.t.*, s. 21; Birol, *a.g.t.*, s. 16; Schamiloglu, "Altın Ordu", s. 420.

⁴⁸¹ Yakubovskiy, *a.g.e.*, s. 68.

⁴⁸² Roux, *Moğol İmparatorluğu*, s. 406.

⁴⁸³ Rükneddin Baybars, *Zübdetü'l-Fikre*, s. 193; Yakubovskiy, *a.g.e.*, s. 69; Birol, *a.g.t.*, s. 17.

yenilgiye uğramış ve öldürülmüştür. Böylece Tokta Han, Nogay'ın ölümünden sonra bağımsız bir han olmuştur⁴⁸⁴.

Kaynaklar Tokta Han'ın koyu bir Budist olduğunu belirtmiştir. Ancak Budistliği benimsemesi kendisinde Müslümanlara karşı bir nefret duygusu uyandırmamıştır. Nitekim İbnü'l Verdi, Tokta Han hakkında şu bilgileri vermiştir: “İlim ehli ve hayır sahiplerini hangi milletten olursa olsun çok severdi. Fakat Müslümanları diğerlerine tercih ederdi”⁴⁸⁵. Z. Kitapçı ise Harezmi'de baş tabip olan Şeyh Nu'manü'd-din el-Harezmi'nin saraya onun devrinde geldiğini, mantık, kelam, tıp tahsil ettiğini, birçok ülkede bulunduğunu ve tanınmış kişilerle görüştüğünü belirtmiştir⁴⁸⁶.

İbn Kesîr eserinde ise şu bilgilere yer verilmiştir: “Tokta Han cesaretli biriydi. O, yıldızlara ve putlara tapan Tatarların dini üzerine bulunmaktaydı. Önemli kişilere, hekimlere ve doktorlara saygı gösterirdi. Müslümanlara da diğer topluluklardan daha fazla ikramda bulunurdu”⁴⁸⁷.

Bazı İslâm müverrihleri ise putperest olduğunu zikretmiştir⁴⁸⁸. İ. H. İzmirli bu bilgilere itiraz etmiş, Müslüman olabileceğini ileri sürmüştür⁴⁸⁹. Fakat Ötemiş Hacı, Tokta Han'ın verdiği şöenlerde envai çeşit yemek yapıldığını ve bu yemekler içinde at, inek, koyun gibi canlıların yanında domuz etinin pişirildiğini de vurgulamıştır⁴⁹⁰.

Berke Han, İslâmiyet'e girdikten sonra içkiyi ve domuz etini yasaklamaktadır. Özellikle domuz etinin haram olduğu Berke döneminden itibaren bilinmektedir. Tokta Han'ın bunu bilmemesi mümkün değildir. Bütün bu bilgiler ışığında Tokta Han'ın Müslüman olmadığı düşünülebilir.

Evliya Çelebi de eserinde Tokta Han ile ilgili bilgilere yer vermiş, şunları zikretmiştir: “Bu Tağtağ Han atalarının dinine girip putperest olmuş. Hemen tüm Kırım halkı ve âlimleri ayaklanıp ‘Tağtağ Han'ı katledelim’ derken bir taraftan fırsat bulup Menkup Kalesi'nde Ceneviz kâfirine kaçıp şapka giyer. Ertesi sabah leşi aşağı kayalar dibinde boynunda altın haçlarla bulunup yine orada pis leşini kâfirler

⁴⁸⁴ Rükneddin Baybars, *Zübdetü'l-Fikre*, s. 210-211; Yakubovskiy, *a.g.e.*, s. 69-70; Grousset, *Bozkır*, s. 361.

⁴⁸⁵ Arslan, *a.g.e.*, s. 352.

⁴⁸⁶ Kitapçı, *a.g.e.*, s. 184.

⁴⁸⁷ Arslan, *a.g.e.*, s. 353.

⁴⁸⁸ Alameddin Birzali, *Târihu'l Birzâli*, W. De. Tiesenhausen, *Altınordu Devleti Tarihine Ait Metinler*, çev. İsmail Hakkı İzmirli, Türk Tarih Kaynakları, İstanbul 1941, s. 315.

⁴⁸⁹ Alameddin Birzali, *Târihu'l Birzâli*, s. 315, dn. 1.

⁴⁹⁰ Ötemiş Hacı, *a.g.e.*, s. 49; Derin, *a.g.t.*, s. 42.

*bir maşada gömerler ve bir deliğe tıkarlar. Hala gelen geçen Tatarlar yanından geçip maşadına lanet okuyup mezarına tükürüp geçerler*⁴⁹¹.

Tokta Han'ın çok sevdiği ve veliaht olarak tayin ettiği İlbasar ismindeki oğlu Müslüman olarak zikredilmiştir. İlbasar, anlamasa da Kur'an-ı Kerim'i dinlemesini seven bir şahsiyet olarak tanıtılmıştır. Yine Ülkenin idaresini eline aldığı anda İslâmiyet dışında hiçbir dinin varlık göstermesine müsaade etmeyeceği niyetinde olduğunu bildirilmiştir⁴⁹². Tokta Han, oğlunu tahtın tek varisi yapmak için onun dışındaki tüm evlatlarını öldürmüştür. Ancak İlbasar, babasından önce ölmüştür. Bu olaydan sonra Tokta Han, soyunu kuruttuğuna çok pişman olmuştur⁴⁹³.

Tokta Han döneminde Memlûkler ile ilişkiler devam etmiş ancak elçiler eskisi kadar sık gelip gitmemiş, hediyeler de azalmıştır. Mısır, bu dönemde Hülegü ailesiyle anlaşmıştır. 1306 yılında Tokta Han'ın elçileri el-Melik en-Nâsır Muhammed'e gidip İlhanlı ailesine karşı ortak hareket etmelerini teklif etmeleri üzerine Mısır sultanı bu teklifi nazik bir şekilde reddetmiştir⁴⁹⁴.

Bu dönemde Mısır ile ilişkiler yüzeysel kalmıştır. Genel olarak değerlendirdiğimizde ise Tokta Han'ın Müslüman olduğu belirtilmemiştir. Ancak onun İslâm'a ve Müslümanlara karşı olumlu tavrı İslâmiyet'in yayılmasına bir engel teşkil etmemiştir. Müslüman olan oğluna da herhangi bir müdahalede bulunduğu dair bilgiye rastlanılmamıştır. Tam tersi, oğlunu çok sevdiği zikredilmiştir.

3.1.4. Özbek Han Dönemi ve İslâmiyet

Tokta Han, veliahtlarını katlettiğinden dolayı tahta kardeşi Tuğrulca'nın oğlu Özbek Han geçmiştir⁴⁹⁵. Tokta Han'ın tahta çıkma şekli ihtilâfıdır. Bazı kaynaklara

⁴⁹¹ Sürücü, *a.g.t.*, s. 130.

⁴⁹² Alameddin Birzali, *Târihu'l Birzâli*, s. 315

⁴⁹³ Derin, *a.g.t.*, s. 42; Birol, *a.g.t.*, s. 18.

⁴⁹⁴ Yakubovskiy, *a.g.e.*, s. 71-72.

⁴⁹⁵ Tokta Han, Sayın Han sülalesinin mensuplarını oğlunun tek varis olması için öldürtmüştür. İlbasar'ın ölmesiyle Sayın Han sülalesinin sona erme tehlikesi ortaya çıkmıştır. Öldürttüğü kardeşi Tuğrulca'nın hanımı Gelin Bayalun'u nikâhına almıştır. Bu durumu gören Gelin Beyalun, Tokta'nın yanına gelmiş, eşinin katledilmesi sırasında hamile olduğunu, doğan oğluna Özbek adını verdiğini ve onu ölümden kurtarmak için yakını İnal Bey'in yanına gönderdiğini söylemiştir. Bunun üzerine Tokta Han, emirlerine Özbek'i getirmeleri için görevlendirmiştir. Ancak Özbek'in geldiği esnada Tokta Han ölmüştür. Ayrıntılı bilgi için bkz. Derin, *a.g.t.*, s. 42; Mustafa Kafalı, "Özbek Han", *DİA*, XXXIV, TDV Yayınları, İstanbul 2007, s. 107.

göre İlbasar'ı, bazı kaynaklara göre de Tokta'nın torununu bertaraf ederek tahta çıkmıştır⁴⁹⁶.

Ünlü seyyah İbn Battuta ise Özbek Han'ı şu şekilde anlatmıştır: “*İsmi Muhammed Özbek'tir. Han Sultan manasındadır. Geniş bir ülkesi ve kuvvetli bir ordusu olan şanlı, şöhretli ve devletli bir sultan olup Allah'ın düşmanlarından Bizans İmparatorluğu ile savaşa ve cihada devam etmektedir*”⁴⁹⁷.

Ötemiş Hacı'nın rivayet ettiğine göre; Özbek Han İslâmiyet'i şu şekilde kabul etmiştir: Dört veli içlerine doğan ilahi hislerle Özbek Han'ı İslâmiyet'e davet etmek için yola çıkmışlardır. Onlar saraya vardıklarında kâfir büyücü ve kâhinler Han'a gösteri sergiliyorlardır. Ancak veliler saraya vardıklarında yaptıkları sihirler bozulmuştur. Bunun üzerine Han sebebini sorduğunda büyücüler: “*Galiba bu yakınlar Muhammdiler gelmiştir.*” demişlerdir. Özbek Han, bahsedilen bu kişilerin bulunmasını ve huzuruna getirilmesini istemiştir. Bu dört veli Han'ın huzuruna gelince Müslüman olduklarını ve kendisini İslâm'a davet etmek için geldiklerini bildirmişlerdir. Bu sırada Özbek Han'ın etrafındakiler Müslümanların kötü olduklarını ve öldürülmeleri gerektiğini söyleyince buna karşılık: “*Niçin öldüreceğim? Ben hükümdarım. Sizlerin hiçbirinizden korkum yoktur. Hanginizin dini hak ise onunla olurum*” demiştir. Böylece her iki taraf münazara yapmışlar ve sonunda tandır kazarak her iki taraftan birer kişinin bu tandıra girmesine karar vermişlerdir. Bu sayede kimin dininin hak olduğunun ortaya çıkacağını belirtmişlerdir. Ertesi gün yakılan tandırın birine büyücü, diğer taraftan Baba Tükles girmiştir. Neticede büyücü kül olurken, veli biraz terli bir şekilde hiçbir şey olmadan çıkmıştır. Baba Tükles'in bu halini gören Han ve etrafındakiler Müslüman olmuşlardır⁴⁹⁸.

Özbek Han'ın ne zaman Müslüman olduğu konusu ihtilafıdır. Bazı kaynaklara göre hükümdar olduğu sırada İslâmiyet'i kabul etmemiştir. Bu, kardeşi Könçek Hatun'u 1315 yılında Moskova Knezi Yuri Daniloviç ile evlendirmesine

⁴⁹⁶ Alameddin Birzâlî, *Târîhu'l-Birzâlî*, s. 315; Grousset, *Bozkır*, s. 382; Yakubovskiy, *a.g.e.*, s. 72; Roux, *Moğol İmparatorluğu*, s. 438; ; Birol, *a.g.t.*, s. 19;

⁴⁹⁷ Birol, *a.g.t.*, s. 20; Ahmet Sağlam, “Nâsır Muhammed Dönemi Memlûk-Altın Orda Münâsebetleri: Stratejik İttifaklar”, *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, XI/61, 2018, s. 327.

⁴⁹⁸ Ötemiş Hacı, *a.g.e.*, s. 52-54; Derin, *a.g.t.*, s. 43-44; Devin Deweese, *Islamization and Native Religion in The Golden Horde - Baba Tükles and Conversion to Islam in Historical and Epic Tradition*, The Pennsylvania State University Press, Pennsylvania 1984, s. 542-543; Mehmet Şeker, “Türk Devlet Yönetiminde Farklı Başkadılık Uygulamaları: Hazarlar, Altın Orda ve Memlûkler Örneği”, *ABAD*, I/1, 2018, s. 80.

dayandırılmıştır. Hatta K n ek Hatun evlendikten sonra vaftiz edilmiş ve Agatha ismini almıřtır⁴⁹⁹. Diğer kaynaklara göre veliahtken Müslümanlığı yayma çabasına girmiş bu nedenle şamanist Moğol emirleri suikast düzenleyerek onu öldürmek istemiřlerdir⁵⁰⁰.

Kurat,  zbek Han'ı şu şekilde tasvir etmiştir: “* zbek Han tahta çıktığında otuz yaşlarında idi; Müslümanlığa bağlılığı, zekası ve şahsen de çok gösterişli ve güzel bir adam olmasıyla temayüz etmişti*”⁵⁰¹.  zbek Han'ın Müslüman olmasını Ebu'l G z  ise şu şekilde anlatmıştır: “* zbek Han saltanatının sekizinci yılı 1320 tarihinde Müslüman oldu ve bütün Deşt-i Kıpçak'ı İslâm'a soktu. Geriye kalan saltanatının yirmi yılında Müslüman idi ve 'Muhammed' adını almıştı*”⁵⁰².  zbek Han'ın Müslüman olmasından sonra paralarda dinin yayılmasına yardım eden anlamında “*Gıyaseddin*”, kelime-i tevhid ve başka İslâmî ibareler kullanılmıřtır⁵⁰³.

 zbek Han, Müslüman olduktan sonra Moğol hanlarının giydiği kıyafeti  kartmış İslâmî elbiseler giymiş, demirden kemer de takmıştır. Oğlu Canibek'i İslâmî kurallara göre yetiştirmesi için de Seyyid şerif b. Abdülhamid'i görevlendirmiştir. Oğlu dini bir ortamda yetişirken kızının meclisinde kadılar, Seyyid Abdülhamid, şeyhler ve fıkıh âlimleri bulunmuştur. Ayrıca diğer hanımı Kik Hatun, Kur'an okumuştur.  zbek Han böylece idaresi altındaki Moğolların İslâm'ı sevmelerini, dinde samimi olmalarını, dini yayma ve öğretilerini uygulamaya çalışmalarını, İslâm şeriatına bağlı kalmalarını istemiş, kendisini ve ailesini model olarak g stermiřtir⁵⁰⁴.

İhsan Arslan,  zbek Han'ın eşi Bizans İmparatoru II. Andrenikos'un kızı Beyalun'u Müslüman olması için zorladığını da belirtmiştir. Ancak Abdurrahman Kurt, Gelin Beyalun'un İstanbul yolculuğu esnasında kendisine ikram edilen domuz etini yiyip, şarap içtiğini belirtmiřtir⁵⁰⁵.  zbek Han'ın, dini bütün bir şahsiyet olduğu kaynaklarda belirtilmiştir. Han'ın zorla veya tehditle herkesi

⁴⁹⁹ Kurat, *Türk Kavimleri ve Devletleri*, s. 131; Birol, *a.g.t.*, s. 22; Kafalı, *Altın Orda Hanlığının Kuruluşu*, s. 76-81; aynı mlf., “ zbek Han”, s. 108;  zalp Gökbilgin, “1313-1357 Yılları Arasında Altınordu Devleti”, *Atatürk Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Araştırma Dergisi*, S. 4, Erzurum 1972, s. 39.

⁵⁰⁰ Roux, *Moğol imparatorluğu*, s. 438; Grousset, *Bozkır*, s. 382.

⁵⁰¹ Kurat, *Türk Kavimleri ve Devletleri*, s. 130.

⁵⁰² Ebu'l-Gazi, *Türk' n Soy Ağacı*, s. 184.

⁵⁰³ Kafalı, *Altın Orda Hanlığının Kuruluşu*, s.82; Kalan, “İsim ve Unvanlar”, s. 28-29.

⁵⁰⁴ Arslan, *a.g.e.*, s. 363.

⁵⁰⁵ Abdurrahman Kurt, “Tarihi Süreçte Türk Kadınları”, *Türkler*, V, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, s. 402.

Müslümanlaştırmaya çalıştığını belirtmemiz mümkün değildir. Çünkü ileride de belirtileceği üzere Altın Orda coğrafyasında diğer dinlerden tebaanın varlığı belirtildiği gibi, Özbek Han'ın dini hoşgörüyeye sahip bir kişiliğinin de örnekleri mevcuttur.

El-Ömerî, Özbek Han'ın dini kişiliğini şu sözlerle anlatmıştır: “*O halis bir Müslümandır, şeriate sarılmağı açıkça göstermiştir. Namazı hakkile eda etmeğe, orucunu tutmağa müdavimdir*”⁵⁰⁶.

Müslüman olan Özbek Han döneminde İslâmiyet, devletin resmi dini olmuştur⁵⁰⁷. Yönetimindeki tüm toplumu ve bölgesindeki halklar arasında İslâm'ın yayılması için uğraşmıştır⁵⁰⁸. Ötemiş Hacı, İslâm dininin Altın Orda'ya Özbek Han zamanında kalıcı olarak yerleştiğini şu sözlerle anlatmıştır: “*Berk Han zamanından Özbek taifesi Müslüman olmuştu. Onlardan sonra yine dinden dönüp kâfir olmuşlardı. Bu sefer Özbek Han Müslüman oldu. Ondan beri Özbek'in taifesi İslâm'ı bırakmadı*”⁵⁰⁹.

3.1.4.1. İslâm'ın Altın Orda Devleti'ne Sirayeti

Özbek Han, İslâmiyet'i muhafaza edip yaymaya çalışmıştır. O, bu tutumuyla Müslüman tarihçi ve seyyahların övgüsünü kazanmıştır⁵¹⁰. Han, İslâmiyet'in yayılması ile birlikte tamamiyle yerleşmesine de önem vermiştir. Onun bu faaliyeti sayesinde Şaman inancı bir zaman sonra bırakılmış, memleket tam bir İslâm ülkesi haline getirilmiştir⁵¹¹. İslâmiyet, Berke Han zamanından beri Altın Orda Devleti'nde var olmasına rağmen Moğolların İslâmiyet ile anılması ve Müslüman görünüşü Özbek Han'ın saltanatında başlamıştır⁵¹².

Bu dönemde İslâm şehri haline gelen Saray Berke'de cami, medrese, vakıf, tekke, hangâhların imarı büyük oranda artmıştır. Berke Han devrinde gelen ve büyük bir itibar kazanan hocalar, şeyhler, imamlar, dervişler ve âlimler inşa edilen cami ve medreselerde dini eğitimin öncüsü olmuşlardır⁵¹³. Saray Şehri'nde tekkesi bulunan

⁵⁰⁶ el-Ömerî, *Mesâlikü'l-ıbsâr*, W. De. Tiesenhhausen, *Altınordu Devleti Tarihine Ait Metinler*, çev. İsmail Hakkı İzmirli, Türk Tarih Kaynakları, İstanbul 1941, s. 364

⁵⁰⁷ Fahreddin, *a.g.e.*, s. 51.

⁵⁰⁸ Timurlan Omorov, “Türkistan'daki Özbek Hanlığı'nın Kısaca Tarihi ve Özbek Boyları”, *TUBAV Bilim Dergisi*, 5/2, y.y. 2012, s. 9.

⁵⁰⁹ Ötemiş Hacı, *a.g.e.*, s. 54.

⁵¹⁰ Vernadsky, *a.g.e.*, s. 242.

⁵¹¹ Kurat, *Türk Kavimleri ve Devletleri Tarihi*, s. 130

⁵¹² Deweese, *Islamization And Native Religion*, s. 93-94; Sürücü, *a.g.t.*, s. 134.

⁵¹³ Sürücü, *a.g.t.*, s. 138.

ve önemli şeyhlerden olan Numadeddin el-Hârizmi, fakirler, ihtiyaç sahiplerine, yolculara çok iyi davranırken, Özbek Han'a ve yüksek rütbelilere karşı her zaman sert bir tutum içerisinde olmuştur. Bu şeyh yüksek rütbelilere karşı eğilip bükülmemiş, Özbek Han bile olsa iltimas göstermemiştir⁵¹⁴. Özbek Han, bu duruma aldırış etmemiş, kendisi bizzat şeyhin önünde alçakgönüllülükle ve saygıyla diz çökmüş, her Cuma şeyhin ziyaretine gelerek ilim meclislerine katılmıştır⁵¹⁵. Bu örnekte görüldüğü üzere Altın Orda Devleti'nde şeyhler, diğer din adamları büyük itibar ve saygı görmüşlerdir.

Han'ın ve idaresi altındaki vilayetlerin hâkimlerinin meclisleri, fakihler, din adamları ve kanaat önderlerinin katılımıyla gerçekleşmiştir. Kadı, şer'i hukuka göre, emirler ise bunun dışındaki kanunlara göre hüküm vermişlerdir. Bu dönemden itibaren kadılık müessesesi sistematik bir görünüme kavuştuğu gibi şer'i hukuk ve kadılık makamının devlet bünyesinde önemli bir rolü olmuştur. Kadılık müessesesinde ise Hanefi hukuk sistemine daha çok yer verilmiştir. Her ne kadar İslâmî kurallar yer edinmeye başlasa da Cengiz yasası da geçerliliğini korumaya devam etmiştir⁵¹⁶.

İbn Battuta, Özbek Han'ın devrindeki Saray Şehri'ni ayrıntısıyla şu şekilde tarif etmiştir: “*Özbek Han'ın payitahtıdır. Saray şehri, en güzel şehirlerden biridir. Orada on üç cami vardır; bunlardan biri Şâfiî mezhebine aittir. Ondan başka birçok mescid de bulunuyor. Bu şehirde türlü türlü millet yaşar; mesela, memleketin sahipleri olan Moğollar (yani Tatarlar). Onlardan bazıları Müslüman'dır. As'lar, onlar da Müslüman'dır. Kıpçaklar, Çerkesler, Ruslar, Bizanslılar (Rumlar) onlar Hristiyan'dırlar. Her bir millet kendi mahallelerinde ayrı olarak yaşar. İrakeyn'den, Mısır'dan, Suriye'den tacirler ve yabancılar bir mahallede otururlar ve buralarda onların malları, surlarla kuşatılmış bir şekilde muhafaza altındadır*”⁵¹⁷.

Saray Berke bu özellikleriyle müstesna bir şehir olmuştur. İ. Battuta, bu bilgilere ek olarak Saray'da Cuma namazları kılmak için on üç cami bulunduğundan bahsetmiştir. Özellikle Şâfiî medresesi ve pek çok küçük caminin bulunduğunu zikretmiştir. Seyyah, Şâfiî din âlimi Sadreddin Süleyman el-Lakzi, Mısırlı bir Maliki

⁵¹⁴ Schamiloğlu, “Altın Ordu”, s. 421.

⁵¹⁵ Kurat, *Türk Kavimleri ve Devletleri*, 134; Arslan, *a.g.e.*, s. 364; Sürücü, *a.g.t.*, s. 139.

⁵¹⁶ Arslan, *a.g.e.*, s. 363; Sürücü, *a.g.t.*, s. 140; Şeker, “Türk Devlet Yönetiminde Farklı Başkadılık Uygulamaları” s. 81-82; Kemalöğlu, “Altın Orda Devleti”, s. 117.

⁵¹⁷ Kurat, *Türk Kavimleri ve Devletleri Tarihi*, s.133-134; Sürücü, *a.g.t.*, s. 138.

din âlimi Şemseddin el-Mısrî, saray kadısı Bedreddin el-Arac ve diğer pek çok din âlimleri ile de tanışmıştır. En önemlisi seyyah, Kırım'ın şehri olan Kefe'de bir camiye rastlamış ve Şeyhzade el Horasanî'nin liderliğini yaptığı bir imarethanede kalmıştır. Buranın hem Hanefî mezhebine göre hem de Şâfiî mezhebine göre hüküm veren bir kadısı bulunmuştur⁵¹⁸.

Özbek Han'ın İslâmlaştırma gayretlerine rağmen emirlerden bazıları İslâmiyet'i kabul etmemişlerdir. Bundan dolayı kendisinin tahta çıkmasını istememişlerdir. Özbek Han'a kızan Moğol beyleri ondan kurtulmak için kendisini öldürecekleri bir ziyafete davet etmişlerdir. Ancak Han, bu suikastten önceden haberdar olmuş, canını kurtarmıştır. Güvendiği askerleri ile birlikte bu Şamanistlerin hepsini öldürtmüştür⁵¹⁹.

Özbek Han, devleti ele geçirdikten sonra çevresine yönelmiş, iyi bir ekip kurmuş ve güvendiği adamları önemli makamlara getirmiştir. Daha sonra saraydaki Şamanist ve Budistlere yönelmiş, hepsini tercih hakkı vermeden Müslüman olmaya çağırmıştır. Zira Şamanist Moğol aristokratları, İslâm'ın yaygın hale gelmesinden sonra Moğol boylarını uzun süre kendi kontrolleri altında tutarak İslâm dinine girmelerini engellemeye çalışmışlardır. Bundan dolayı Özbek Han, Şamanist Moğol ve Budist Lamaların üzerine yürüyerek İslâm'a engel olmalarına mani olmuştur⁵²⁰.

İbn Battuta ise toplu namaza katılmayanlara ceza olarak kamçı bulunduğunu ve bunların beş dinar ceza ödemek zorunda olduklarını belirtmiştir. Fakat alınan paralar caminin bakım ve onarımında, fakirleri doyurmada kullanılmıştır⁵²¹.

Burada belirtilen örnekte dinî yönden taviz vermediğini söylemek mümkündür. Ancak bu uygulattığı durumun Müslümanlar üzerinde geçerli olduğu da bir gerçektir. Özbek Han döneminde diğer dinlerin varlığı hakkında da bilgiler de mevcuttur. Bu konuda İbn Battuta ayrıntılı bilgi vermiştir. Ziyaret ettiği şehirlerde kilise ve Hristiyan ahalinin varlığından bahsetmiştir⁵²².

Müslüman olan Özbek Han, diğer dinlere saygı duymuş ve din konusunda baskıda bulunmamıştır. Özellikle ülkesindeki Hristiyan halka, kendisini ziyarette

⁵¹⁸ Schamiloglu, "Altın Ordu", s. 426-427.

⁵¹⁹ Roux, *Moğol imparatorluğu*, s. 438; Grousset, *Bozkır*, s. 382.

⁵²⁰ Kitapçı, *a.g.e.*, s. 189-190.

⁵²¹ Schamiloglu, "Altın Ordu", s. 427.

⁵²² İbn Battûta Tancî (Ebu Abdullah Muhammed), *İbn Battûta Seyahatnamesi I-II*, çev. A. Sait Aykut, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2000, s. 463-464.

bulunan Papalık elçilerine ve diğer din mensuplarına hoşgörü göstermiştir. Nitekim Papa XXII. Jean, Han'a mektup göndererek, 1338 yılında Katolik misyonerlere gösterdiği iyi muameleden dolayı teşekkürlerini bildirmiştir. 1339 yılında doğuya gitmek için huzurundan ayrılan Fransisken elçisine de güzel bir at hediye ederek uğurlamıştır. Jean de Marignoli 1335 yılında Han'ın topraklarından geçtiğinde büyük bir yakınlık görmüştür. Han'a dua etmesi, vaftiz yapması, kiliselerde ayin düzenlemesine bile izin verilmiştir. Ayrıca Venedikli ve Cenevizli tacirler ile ticari anlaşmalar imzalamış ve onlara da bazı imtiyazlar vermiştir⁵²³.

Özbek Han'ın dini hoşgörüsünü ortaya koyan en büyük örnek 1313 yılında Rus Metropolidi Petro'ya Hristiyanlığa sonsuz hak ve imtiyazlar sağlayan yarlığı olmuştur. Özbek Han fermanında şöyle hitap etmiştir:

“Ben ki Allah'ın iradesi ve azameti sayesinde Özbek Han'ım. Büyük, küçük bütün beylerime şöyle hitap ederim ki, Petro'nun reisi bulunduğu kiliseye ve onun Saiklerine hiçbir kimse hakarete bulunmasın. Hiç kimse o kilisenin mallarına ve emlakine veya fertlerine el uzatmasın. O yolda müdahalede ve fermanımızla belirtilen hükme tecavüz eden bir kimse huzur ilâhîde suçlu olur, tarafımızdan da idam cezasına mahkûm edilir. Metropolit selâmet ve saadet üzere bulunsun, kendisi ve yardımcıları âdil ve doğru bir kalp ile bütün kilise işlerini tanzim etsin, kararlar versin. Haraçlar, gümrük aidatı, tarla sürümü ve yol harcı vergiler koyulduğu ve halkımız arasından asker toplanması gerektiği vakitlerde büyük kiliselerden ve metropolit Petro ile onun rahiplerinden hiçbir şey alınmasın. Her kim onların dinini zem ederse hiçbir şekilde kendisini mazur gösteremez. Bunları yapan kimse idam cezası ile cezalandırılır”⁵²⁴.

Özbek Han'ın dinlere karşı bu hoşgörülü yaklaşımı Hristiyanlar tarafından yanlış yorumlanmıştır. Bundan dolayı Papa dinlerini yaymak için misyonerler göndermiştir. Özbek Han, bu misyonerleri de iyi karşılamış ve misyonerlere: *“Papa için Hristiyanlık ne ifade ediyorsa, İslâm dini de benim için onu ifade eder”* diyerek kötü tavır ve tutum göstermeden geri göndermiştir⁵²⁵.

⁵²³ Roux, *Moğol İmparatorluğu*, s. 438-439; Kitapçı, *a.g.e.*, s. 198-199; Uli Schamiloglu, “The Islamic High Culture of The Golden Horde”, *The Golden Cycle Proceedings of The John D. Soper Commemorative Conference on The Cultural Heritage of Central Asia*, UCLA Conference Center at Lake Arrowhead October 1-4, Sahibqıran 2002, s. 203; Gökbilgin, *a.g.m.*, s. 13.

⁵²⁴ Kitapçı, *a.g.e.*, s. 199-200; Arslan, *a.g.e.*, s. 361-361.

⁵²⁵ Fahreddin, *a.g.e.*, s. 55.

Han'ı, özellikle Hristiyanlara karşı olan bu yumuşak politikasından vazgeçirmek istemişler ancak başarılı olamamışlardır.1339 yılında Müslüman karşıtı bir grup imparatorluk sarayını ateşe vermiş, saray harap olmuştur. Olayın sonunda Hristiyanlar suçlanmıştır. Ancak Özbek Han, söylenen sözlere itibar etmemiş ve Hristiyanlara kötü muamelede bulunulmamıştır⁵²⁶.

3.1.4.2. Özbek Han Döneminde Memlûkler ve İlhanlılar ile İlişkiler

Özbek Han, Müslüman Altın Orda tahtına çıktıktan sonra hükümdar olduğunu İslâm memleketlerine elçiler aracılığıyla bildirmiştir. Bunlardan birisi de Memlûk Sultanı Nasır olmuştur. Sultan Nasır'a birçok hediyelerle birlikte mektup gönderen Özbek Han, mektubunda İslâm'ın doğuda Çin'den batıda devletinin son hududuna genişlemiş olmasından duyduğu mutluluğu dile getirmiştir. Ayrıca kendi ülkesinde Müslüman olmayan bir cemaatin kaldığını ve onlarla savaşarak çoğunu öldürdüğünü geri kalanları ise kendisine gönderdiğini belirtmiştir. Sultan Nasır ise elçileri iyi karşılamış, değerli hediyeler ve kendi elçileriyle birlikte onları Altın Orda ülkesine Han'ı tebrik etmek için göndermiştir⁵²⁷.

Memlûk Sultanı, dini temelli bu dostluğu pekiştirmek için kardeşim diyerek hitap ettiği Özbek Han'a gelen heyetle bir talepte bulunmuştur. Sultan, akrabalık tesis etme arzusunda olduğunu ve bu nedenle Özbek Han'ın kızlarından birisi ile evlenmek istediğini belirtmiştir. Özbek Han, başta bu meseleye isteksiz yaklaşmıştır. Daha sonra münasebetin bozulmaması için ağır şartlar koşarak mehir olarak bir milyon dinara tekabül eden yüz tuman altın ve savaş için donatılmış bir milyon at istenmiştir. Ancak şartlar çok ağır olduğundan dolayı Sultan, bu evlilikten vazgeçmiştir⁵²⁸.

Bir süre sonra kanaatimizce aralarındaki ilişkinin bozulmasını istemeyen Özbek Han, Tulunbiye Hatun⁵²⁹ ile nişanlanmasına müsaade etmiştir. 17 Ekim 1319 tarihinde Hatun, elçilik heyeti, yüz elli emir, altmış cariye ve başkent saray kadısından oluşan kalabalık düğün alayı ile Kahire'ye hareket etmiştir. Altın Orda baş elçisi Kahire'ye varınca Özbek Han'ın mektubunu okumuştur. Mektupta Han,

⁵²⁶ Roux, *Moğol İmparatorluğu*, s. 439.

⁵²⁷ Nüveyri, *Nihayetu'l-ereb*, s. 287; Arslan, *a.g.e.*, s. 369; Sağlam, "Memlûk-Altın Orda Münâsebetleri", s. 328; F. Yiğit, "Siyasi Evlilikler", s. 112.

⁵²⁸ Nüveyri, *Nihayetu'l-ereb*, s. 302; Arslan, *a.g.e.*, s. 370; Birol, *a.g.t.*, s. 19; Sağlam, "Memlûk-Altın Orda Münâsebetleri", s. 328; Broadbridge, "Mamluks and Mongols", s. 274; Gökbilgin, *a.g.m.*, s. 22.

⁵²⁹ Tulunbiye Hatun'un Özbek Han'ın kızı veya yeğeni olduğu ile ilgili bilgiler ihtilaflıdır. Ayrıntılı bilgi için bkz. F. Yiğit, "Siyasi Evlilikler", s. 112.

eğer beğenmezse hatunu geri gönderebileceğini belirtmiştir. Bunun üzerine Sultan Nasır: “Biz güzellik aramıyoruz, soylu bir aile ve kardeşimle (Özbek Han) yakınlaşmak istiyoruz ki biz ve o bir parça olana dek.” cevabını vermiştir⁵³⁰.

Bu evlilikten sonra münasebetler artmıştır. Mufaddal, iki taraf arasındaki iyi ilişkiyi şu şekilde anlatmıştır: “Demirkapı (Balkan dağları üzerindeki)’dan Harezme, Sudak’tan Bulgar iline kadar bütün ülkelerdeki camilerin minberlerinde Özbek Han, Mısır Sultanı Melik Nasır ile Halife için dua edilmektedir”⁵³¹.

İlişkiler başta böyle iyi devam eder gibi görünse de Memlûk Sultanı’nın tavırları ile değişmeye başlamış, bu siyasi evlilik de uzun sürmemiş, Sultan birkaç gün sonra Tulunbiye Hatun’u boşamıştır. Hatta hatunu emirlerinden birisiyle evlendirmiştir. Özbek Han, Tulunbiye’nin ölümünü ve bu olayı ancak beş yıl sonra öğrenmiştir. Han, bu durumdan çok rencide olmuş ve Mısır’a açıklamada bulunmaları için birçok heyet göndermiştir. Daha sonra Memlûk Sultanı’nın kızlarından biri ile evlenmek istemiştir. Ancak kendisine, Sultan’ın kızlarının hiçbirinin evlenecek yaşta olmadığı bildirilmiştir⁵³².

Burada Berke Han dönemi ile Özbek Han dönemini karşılaştırmamız siyasi ve dini açıdan uygun olacaktır. Memlûk Sultanı o dönemde Moğol hanı ile siyasi ilişkiler kurmak için hevesli iken Özbek Han dönemde durumlar tersine dönmüştür. Berke Han da Müslüman olmuştur ancak Özbek Han kadar büyük İslâmî faaliyetler içerisine girmemiştir. Moğollar ile dini açıdan bir birliktelikten söz edilecekse Özbek Han döneminde bu ilişkilerin zirveye taşınması gerekir. Görüldüğü üzere Memlûklerin Moğollar ile ilişkisinin temeli dine değil İlhanlılara karşı siyasi bir birliğe dayanmıştır.

Özbek Han döneminde İlhanlılar ile ilişkiler Berke Han dönemindeki gibi dini boyutta değil Batu Han devrinden beri süregelen Azerbaycan meselesiyle devam etmiştir. Azerbaycan bölgesini talep etmek için elçiler gönderilmiş ancak olumsuz yanıt alınmıştır. Özbek Han, ikinci kez aradaki ilişkileri düzeltmek için elçilik heyeti göndermiş, Olcaytu Han da ılımlı davranarak barış yanlısı siyaset izlemiştir⁵³³.

⁵³⁰ F. Yiğit, “Siyasi Evlilikler”, s. 113.

⁵³¹ Kafalı, *Altın Orda Hanlığının Kuruluşu*, s. 82; Sürücü, *a.g.t.*, s. 100.

⁵³² Arslan, *a.g.e.*, s. 370.

⁵³³ Kamalov, *Kafkasya Politikası*, 87-88.

İlhanlılar ile iyi ilişkiler uzun süre devam etmemiştir. Olcaytu Han'ın ölümünden sonra yerine Ebû Said Bahadır Han geçmiştir. Onun küçük yaşta olması Özbek Han'a fırsat olarak görünmüş, bu durumdan faydalanmak için İlhanlı topraklarına saldırmıştır. İki taraf Kür Nehri'nde karşılaşmışlar ancak savaşmadan Özbek Han kuvvetleri geri çekilmiştir. Çünkü nehir taşmış, karşı tarafa geçememişler ve Ebû Said hileye başvurarak az olan askerlerini çok göstermiştir. Özbek Han'ın kuvvetleri geri çekilirken Müslümanların kutsal mekânlarına zarar vermişler ve halka zulmetmişlerdir. Hatta Azerbaycan bölgesinde bulunan Pir Hüseyin'in mezarını da soymuşlardır. Özbek Han bu durumdan sonradan haberdar olmuş ve bunları yapanları cezalandırmıştır. Halkın gördüğü zararı da kendisi karşılamıştır⁵³⁴. Bu durumun Özbek Han'ın ülke içindeki İslâm odaklı siyasetine zıt olduğu bir gerçektir. Bu tutum ve davranışlar İslâm'ın her alanda yayılmasına karşın İslâmî kimliğin her kişide yer edinmediğinin bir örneği olarak görülebilir.

Bu olaydan sonra Özbek Han, Mısır'dan İlhanlılara karşı yardım talebinde bulunmuştur. Ancak Sultan Nasır, bu talebi de geri çevirmiştir. Bunun nedeni ise Nasır Muhammed ile Ebû Said Han arasında sıkı dostluk bağları kurulmuştur. İki hükümdar birbirine “*kardeşim*” diyerek hitap etmişlerdir⁵³⁵.

Sıkı dostluk ilişkilerinden sonra iki ülke arasında on yıllık bir anlaşma imzalanmıştır. Özbek Han'ın çıkarlarına ters düştüğünden dolayı bu durumdan hoşlanmadığı bir gerçektir. Sultan Nasır bundan dolayı Özbek Han'a bir mektup göndermiştir: “*Ben, Ebû Sa'id ile onun ancak Müslüman olduğundan iyi ilişkiler kurdum. Onun Mekke'ye gitmesini de yasaklayamam, çünkü Mekke'yi ziyaret etme İslâm'ın şartlarından biridir*”⁵³⁶.

Daha öncesinde İlhanlı-Mısır ilişkilerinin çatışma ve düşmanlıkla devam ettiğini belirtmiştik. Ebû Said dönemine gelinceye kadar ileride de anlatacağımız üzere Ahmet Teküder ve Gazân Han Müslüman'dı. Ancak bu dönemlerde dostane ilişkiler kurulmamıştır. Kanaatimizce bu durum mezhep farklılıklarından

⁵³⁴ Kamalov, *Kafkasya Politikası*, s. 91-93; Ahmad Hesamipour Khelejani, *İlhanlılar İle Altın Orda Devleti'nin Siyasi ve Sosyal İlişkileri*, Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Doktora Tezi, İzmir 2013, s. 87.

⁵³⁵ Sürücü, *a.g.t.*, s. 101.

⁵³⁶ İ. Yiğit, *Memlûkler*, s. 80, 143-144; Khelejani, *a.g.t.*, s. 108-109.

kaynaklanmış olabilir⁵³⁷. Memlûklerin çıkara dayalı siyaset izlediği de açıkça görülmektedir. Artık İlhanlılar zayıfladığından dolayı tehlike arz etmemiş olacağından bu teklifi reddetmiş olabilir.

Birkaç yıl sessizlik olmuşsa da bir süre sonra bu çatışmalar devam etmiştir. Emir Çoban, Altın Orda'nın sınırlarına girmiştir. 1324-1325 yılında bölgeyi harap etmiştir. Ancak İlhanlıların hiçbir zaman Altın Orda topraklarında gözü olmadığı gibi İlhanlılar savaşı başlatan taraf da olmamışlardır. Rivayete göre Emir Çoban bunu yaparak Altın Orda'dan gelebilecek tehlikeyi önlemek ve Horasan işleriyle meşgul olmak istemiştir. Özbek Han ise bu harekete karşılık verebilecek güçteyken sessiz kalmayı tercih etmiştir. Çünkü Han, Cuci ulusu ile İlhanlı ulusunu birleştirme hayali kurmuştur. Nitekim Ebû Said Han ölünce eşi, Han ile yazışmalarda bulunmuş ve İlhanlı Devleti'nin sona erdiğini, tahtın boş kaldığını bildirerek İlhanlı tahtına davet etmiştir. Bu durumun duyulmasının ardından Hatun öldürülmüştür. Bunun üzerine Özbek Han, 1335 tarihinde yeni bir sefer daha düzenlemiştir. Harezm hâkimi Kutluk Timur'un vefat haberini alan Özbek Han, bu olaya üzüldüğünden dolayı askerleriyle geri dönmüştür⁵³⁸.

3.1.5.Canibek Han ve İslâmiyet

Özbek Han öldükten sonra Tinibek, Canibek ve Hızırbek adlarında üç tane oğlu kalmıştır. Timur adındaki oğlu Özbek Han hayattayken ölmüştür. Veliâht Tinibek olmuştur. Babasının ölümünden sonra tahta kısa süre kalmıştır. Kraliçe Taydula oğlu Canibek'in geçmesini istediğinden dolayı Tinibek, bir planla öldürülmüştür. Diğer kardeş Hızırbek ise Canibek tarafından öldürülmüştür. Böylece “*Büyük Sultan, Haşmetli Hakan, Celâleddin Ebû el-Muzaffer Han, Mahmûd Canibek Han, İbn Melik el-Muazzam Han*” adıyla Altın Orda tahtına geçmiş, 1342-1357 tarihleri arasında tahta kalmıştır⁵³⁹. İbn Battuta ise Tinibek'in gayriahlâkî davranışlar sergilediğinden dolayı öldürüldüğünü belirtmiştir⁵⁴⁰. İbn Battûta, Canibek'in daha erdemli ve faziletli olduğunu, ayrıca onun terbiyesinin Şerif İbni Abdülhamid tarafından verildiğini de bildirmiştir⁵⁴¹.

⁵³⁷ Grousset, *Bozkır*, 363; Sürücü, *a.g.t.*, s. 101; Doğan Kaplan, “Şiîliğin İran Topraklarında Egemenliği: Safevîler Öncesi Arka Plan ve Safevî Dönemi Şiîleştirme Politikaları”, *Marife Şîa Özel Sayısı*, S. 3, Konya 2008, s. 188.

⁵³⁸ Kamalov, *Kafkasya Politikası*, s. 95-97; Birol, *a.g.t.*, s. 28-29.

⁵³⁹ Roux; *Moğol İmparatorluğu*, s. 441; Arslan, *a.g.e.*, s. 372; Gökbilgin, *a.g.m.*, s. 29-30.

⁵⁴⁰ *İbn Battûta Seyahatnamesi*, s. 480; Fahreddin, *a.g.e.*, s. 57.

⁵⁴¹ Gökbilgin, *a.g.m.*, s. 30.

Canibek Han babası gibi iyi bir Müslüman olmuştur. Ebu'l-Gazi, onun hakkında: “Müslüman bir adamdı. Âlimlere ve zahidlere çok hürmet ederdi. Şeriata da riayet ederdi” demiştir⁵⁴². Bu dönemdeki İslâmlaştırma faaliyetleri babasının zamanından daha güçlü bir şekilde devam etmiştir⁵⁴³. Nitekim Muinüddin Natanzî, Han’ın medrese ve camiler yaptırdığını, dini ilimleri geliştirdiğini ve din adamlarını celbettiğini, kültür, adet, gelenekleri yaydığını ve birçok hayırlı faaliyetlerde bulunduğunu bildirmiştir⁵⁴⁴. Canibek Han’ın karısı Tuğluğ Hatun da kocası gibi ilim-sever bir kişilğe sahip olmuş. Ükek’te ismini verdiği bir medrese yaptırmıştır⁵⁴⁵.

Bu dönemde Altın Orda coğrafyasında yetişen âlimler ve eserlerinin varlığını da zikredilmiştir. Nitekim Kıpçak boylarından birisine mensup Yusuf el-Alani burada yetişmiş ve Şerifüddin Ebu Ali el- Harezmi’nin eserine yazdığı şerhte Canibek Han’a methiyeler düzmüştür⁵⁴⁶. Yine Canibek Han ile ilgili en geniş bilgi Sa’dettin el-Teftâzânî’nin eserinde yer almıştır. O, “*el-Muhtasar*” eserini Canibek’e ithaf etmiş ve mukaddimesinde Han’ın iyi vasıflarını belirtmektedir:

*“Parlak siyaseti ile gözleri nurlandıran, heyeti ile fitneyi tutuşturan, düşmanların yollarını kapayan, İslâmlığın yükselmesi için levhalar üzerine yazı yazan, büyük sultan ve milletin sahibi, Arapların ve Acemlerin Sultanlarının sığınağı, dünyanın büyük meliklerinin barınağı, Allah’ın yerdeki gölgesi, mahlûkatı üzerindeki halifesi, memleketlerin koruyucusu, kulların yardımcısı, zulüm ve inat karanlıklarını yok eden, şeriatın nurunu yükselten, dini ilimlerin bayraklarını dalgalandıran, yakın ve rahmet ehli üzerine kanatlarını indiren, apaçık fetih ve yüksek zaferlerle, emniyet perdelerini açan, Allah’ın gölgesi, hak ve dinin celaleti Ebu al-Muzaffer Sultan Canibek Han’dır”*⁵⁴⁷.

Canibek Han da ataları gibi diğer dinlere saygılı davranmış ve imtiyazlar vermiştir. Tahta çıkınca Rus Knezleri Metropolit Feagonist ile saraya gelince Canibek Han, knez Simeon’u bekletmeden yarlığını vermiş ve göndermiştir. Metropolit’in ise biraz beklemesini istemiştir. Daha sonra Metropolit’e kilise ve manastırlarda birçok değerli eşyaların toplandığını bundan dolayı vergi vermelerini

⁵⁴² Ebu'l-Gazi, *Türk’ün Soy Ağacı*, s. 185.

⁵⁴³ Deweese, *Islamization And Native Religion*, s. 95; Kurat, *Türk Kavimleri ve Devletleri*, s. 132.

⁵⁴⁴ Kitapçı, *a.g.e.*, s. 203-204; Birol, *a.g.t.*, s. 29; Cevat İzgi, “Canı Bek Han Devrinde (1342-1357) Altınordu Hanlığında Bilim Hayatı”, *Dîvan: Disiplinler Arası Çalışmalar Dergisi*, S. 2, İstanbul 1996, s. 163.

⁵⁴⁵ C. İzgi, *a.g.m.*, s. 165

⁵⁴⁶ C. İzgi, *a.g.m.*, s. 163.

⁵⁴⁷ Gökbilgin, *a.g.m.*, s. 30-31; İzgi, *a.g.m.*, s. 163.

istemiştir. Metropolit de Özbek Han tarafından verilen yarıklıkta buraların vergiden muaf tutulduğunu belirtmiştir. Aslında bunlar kilise malı olarak Rusya'daki hazinelere kaçırılmıştır. Canibek Han ise, kilise ve manastırlardan altı yüz ruble alınacağını ve babası zamanında verilen yarılığın devam edeceğini söylemiştir⁵⁴⁸.

Canibek Han, Altın Orda hanlarının İlhanlılara karşı güttüğü siyaseti devam ettirmiştir. O da Azerbaycan'ı kendi topraklarına ilhak etmek istemiştir. Bu iş artık kolaylaşmıştır. Çünkü 1335 tarihinde Ebû Said'in ölmesinden sonra Hülegü Devleti yıkılmıştır. Bu bölge Çoban ailesinin eline geçmiş, sülalenin kurucusu da Melik Eşref olmuştur. Bu şahıs Azerbaycan'da sağlam ancak zalim bir hâkimiyet kurmuştur. Halk, toprak sahipleri tacirler, ulema sınıfı Canibek Han'a müracaat etmişler ve hâkimiyeti kendi eline almasını istemişlerdir⁵⁴⁹.

Melik Eşref'in halkına yaptığı zulmü ayrıntısıyla ele almak konumuzun anlaşılması açısından uygun olacaktır. Ötemiş Hacı'nın naklettiğine göre gayriahlâkî hareketler sergileyen bu adam öz kızıyla evlenmek istemiştir. Ulemaya gidip: "*Bir kimse ağaç dikse ve (ağacın) meyvesi yetişse kendisi mi yesin, başkasına mı versin?*" diye sormuştur. Ulema da: "*Kendi yese de olur, başka kişiye de verse olur*" cevabını verince yaptığı işi caiz kılmak için ulemanın sözünü kendi kılıfına uydurmuş, kızıyla evlenmiştir. Bu olay üzerine Tebriz ulemaları Canibek Han'a giderek şikâyette bulunmuşlardır: "*Biz onun amacını bilmeden zahiren hüküm kıldık. Onun amacı ise kendi kızı imiş, şimdi (o) kızını aldı, bu kendi kâfir oldu. Bizler de kâfire köle olmaktayız. Bugün İslâm padişahısınız. Şimdi size vaciptir ki Müslümanların başından bu kâfiri defedesiniz*"⁵⁵⁰. Halka zulüm ettiği yetmeyen Melik Eşref bununla da yetinmemiş başka kadınlara da tasallut etmiştir⁵⁵¹.

Halkın ve ulemanın gelip Canibek Han'a şikâyette bulunması ve İslâm padişahı olduğunu belirtmeleri, Han'ın İslâm'ın ve Müslümanların hamiliğini üstlendiğini göstermektedir. Nitekim Canibek Han, Melik Eşref'in üzerine yürüyerek, kendisini öldürmüş, ordusunu ve hazinelerini dağıtmıştır. Oğlu

⁵⁴⁸ Fahreddin, *a.g.e.*, s. 59; Arslan, *a.g.e.*, s. 374; Roux, *Moğol İmparatorluğu*, s. 441.

⁵⁴⁹ Kamalov, *Kafkasya Politikası*, s. 98; Arslan, *a.g.e.*, s. 372; İzgi, *a.g.m.*, s. 164.

⁵⁵⁰ Ötemiş Hacı, *a.g.e.*, s. 55-56.

⁵⁵¹ Kamalov, *Kafkasya Politikası*, s. 98.

Berdibek’i, Melik Eşref’in kızı ile nikâhlanmış ve Azerbaycan’a vali tayin etmiştir. Böylece Azerbaycan, Altın Orda hâkimiyetine girmiştir⁵⁵².

Canibek Han’ın Azerbaycan hâkimiyeti uzun ömürlü olmamış, ölüm sebebi hakkında ihtilaflar bulunan Han 1357 yılında ölmüştür⁵⁵³. Berdi Bek Han, babasının ölümünden sonra tahta çıkmıştır. Ancak saltanatı uzun sürmemiştir. Babasının ölümüne sebep olan Kanglı Tulubay’ın tahriklerine uyarak bütün kardeşlerini öldürtmüştür⁵⁵⁴. Hayatta kalan tek oğlu da kendisinden önce ölmüştür. Bundan dolayı çok üzülen Berdi Bek Han, kendisine içkiye vermiş ve kısa zamanda ölmüştür⁵⁵⁵. Böylece Sayın Han sülalesi sona ermiştir. Kendi neslini tükettiğinden dolayı Berdi Bek’e “*kökünü kurutan han*” denmiştir⁵⁵⁶.

3.2. Çağatay Hanlığı ve İslâmî Faaliyetleri

Çağatay Hanlığı’nda Müslüman hanlara geçmeden önce bu hanlığın siyasi tarihi ve Müslüman olmayan hanlarına değineceğiz.

Cengiz Han, ölmeden önce Moğolistan dışındaki batı bölgelerindeki fethedilen ülkeleri oğullarına ederken Türkistan bölgesi ikinci oğlu Çağatay Han’ın hissesine düşmüştür. Doğu Türkistan bütünüyle, Batı Türkistan’ın Hârizm ve Türkmenistan bölümleri hariç Çağatay Hanlığı sahasında yer almıştır⁵⁵⁷.

Çağatay Han⁵⁵⁸, Cengiz Han’ın Börte Hatun’dan doğan ikinci oğludur. Çocukluk yılları hakkında kaynaklarda yeterli bilgiye yer verilmemiştir. Yetişmesinde Uygur Türkleri müşavirleri etkili olmuştur. Cengiz Han, çocuklarının müstakbel hükümdar olarak yetişmeleri için her birine kabiliyetlerine göre vazife vermiştir. Büyük oğlu Cuci’ye avcıbaşılığı, Ögedey’e vergi tanzimi, Tuluy’a asker işleri, Çağatay’a ise yasayı düzenleme ve uygulama görevi vermiştir. Bundan dolayı

⁵⁵² Kamalov, *Kafkasya Politikası*, s. 98-102; Arslan, *a.g.e.*, s. 372-373; Birol, *a.g.t.*, s. 29; Derin, *a.g.t.*, s. 44; İzgi, *a.g.m.*, s. 164.

⁵⁵³ Canibek’in ölümüne emirlerinden Kanglı Tulubay ve oğlu Berdi Bek’in sebep olduğu belirten kaynaklar olduğu gibi bu işle ilgisinin olmadığını belirten kaynaklar da mevcuttur. Ayrıntılı bilgi için bkz. Kafalı, *Altın Orda Hanlığının Kuruluşu*, 85; Vernadsky, *a.g.e.*, 253; Gökbilgin, *a.g.m.*, s. 37-38.

⁵⁵⁴ Ötemiş Hacı, *a.g.e.*, s. 57; Birol, *a.g.t.*, s. 31.

⁵⁵⁵ Kafalı, *Altın Orda Hanlığının Kuruluşu*, s. 86.

⁵⁵⁶ Ötemiş Hacı, *a.g.e.*, s. 57; Kafalı, *Altın Orda Hanlığının Kuruluşu*, s. 86.

⁵⁵⁷ Cüveynî, *Cihan Güşa*, s. 95; Kafalı, *Çağatay Hanlığı (1227-1345)*, s. 33-34; Orhan Çınar, *Çağatay Devleti Zamanında Türkistan’ın Siyasî, Askerî ve Sosyal Durumu*, Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi Sosyal Bilimler Üniversitesi Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul 2019, s. 36; Marandi, *a.g.t.*, s. 32; Mustafa Kafalı, “Çağatay Hanlığı”, *Türkler*, VIII, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, s. 345; Sabri Hizmetli, “Çağatay Devleti”, *Türkler*, VIII, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, s. 355.

⁵⁵⁸ Çağatay: uzun kulaklı anlamına gelmiştir. Ayrıca Moğollar yaban beygirlerine bu ismi vermişlerdir. D’hsson, *a.g.e.*, s. 182, dn. 8.

Çağatay, millî hukuku en iyi bilen, örf ve âdetler hususunda en yüksek yetkiye sahip kişi olmuştur⁵⁵⁹.

Cengiz Han, kendisinden sonra yasaları en iyi yerine getirecek olan halefinin Çağatay olduğunu bilmiştir ancak onun dik ve sert tabiatlı oluşunu beğenmemiştir. Bu yönünü telafi edebilmek için de emrine kumandanlar tercih ederken yaşı ve tecrübeli binbaşılardan Kokoços'u Çağatay'ın emrine vermiştir⁵⁶⁰

Han, kaynaklarda cesur, atılgan ve sert mizaçlı olarak tasvir edilmiştir. Bu mizacı ve yasaya bağlılığından dolayı herkes vereceği cezanın ağırlığından çekindiklerinden dolayı başkasının malına göz dikip onu almaya dahi cesaret edememiştir. Cüveynî, bir altın dolu tepsiyi başının üzerinde taşıyarak istediği yere gidebildiğini zikretmiştir⁵⁶¹.

Siyasi akıllı ve âlim bir hükümdar⁵⁶² olan Çağatay Han, bir gün kardeşi Ögedey ile at yarışına girmiş ve at yarışında Ögedey'i yenmiştir. Ancak büyük bir hakanın kağanı olan kardeşinin herkesin önünde başarısız olmasına yol açtığından dolayı üzüntü duymuştur. Yaşça büyük olmasına rağmen ertesi gün giderek kardeşinden özür dilemiştir⁵⁶³.

Çağatay Han, yasakları, âdet ve töreleri iyi bilmesine rağmen İslâm dinine ve Müslümanlara bakışı olumsuz olmuştur⁵⁶⁴. Orta Asya'daki Müslüman bölgelerin çoğuna hâkim olan Han, ailenin büyüğü olmasından dolayı büyük bir nüfuz da elde etmiştir. Kanunların uygulayıcısı olarak Çağatay, Ögedey'i fazla şaraba düşkünlüğünden dolayı sık sık ikaz etmiştir. Bu nüfuzundan dolayı kardeşi Ögedey, Müslümanlar arasında kanunları ihlal edenleri Çağatay'ın cezalandırmasından kendi otoritesiyle değil, hile ile kurtarmaya çalışmıştır. Kardeşinin saltanatında Çağatay Han'dan dolayı Müslümanlar namazlarını gizlice kılmışlar, yine saklıca şeriata

⁵⁵⁹ Cengiz Han, ölmeden önce oğullarına şöyle bir vasiyette bulunmuştur: “Her kim töreyi ve yasa bilgisini istiyorsa Çağatay'ın yanına gitsin; kime mal, ganimet ve kahramanlık gerekiyorsa Ögedey'in makamına varsın; kim edep, bilgi, yiğitlik ve huzur talep ederse o da Tuluy'a tutunsun.” Ayrıntılı bilgi için bkz. Cüveynî, *Cihan Güşa*, s. 94; Çınar, *a.g.t.*, s. 16; Birol, *a.g.t.*, s. 32; Yuvalı, “Çağatay Han”, s. 176; Gömeç, “Cengiz Han'ın Topraklarında Bölünme”, s. 205.

⁵⁶⁰ Duğlat, *a.g.e.*, s. 60; Kafalı, *Çağatay Hanlığı (1227-1345)*, s. 74-75.

⁵⁶¹ Cüveynî, *Cihan Güşa*, s. 248; Duğlat, *a.g.e.*, s. 61; D'hsson, *a.g.e.*, s. 182.

⁵⁶² Çınar, *a.g.t.*, s. 55.

⁵⁶³ Gömeç, “Cengiz Han'ın Topraklarında Bölünme”, s. 207.

⁵⁶⁴ Birol, *a.g.t.*, s. 32; Hizmetli, “Çağatay Devleti”, s. 355.

uygun kurban kesebilmişlerdir. İdaresi altındaki bölgelerde ise Müslümanların çoğu murdar kabul edilen eti yemeğe mecbur kalmışlardır⁵⁶⁵.

Kardeşi Ögedey'in idaresi altındaki Müslümanların rahat içerisinde olması, Çağatay'ın ise zorluklar içerisinde yaşaması Cengiz Han'ın iki oğlunun yasağı uygulamadaki tavırlarından dolayı olmuştur. Ancak Çağatay'ın Müslümanlara karşı şahsi bir kını olmamıştır⁵⁶⁶. Çağatay Han'ın bu tavır ve tutumları, Müslümanlara ve İslâm'a karşı olmaktan ziyade Moğol yasağının İslâm dini ile uyuşmamasından ileri gelmiştir. Barthold, Çağatay'ın Müslümanlara karşı duyduğu nefretin oldukça abartıldığını ve veziri Kutbettin Habeş Âmid'in mevkisine ve itibarına bakılması gerektiğini belirtmiştir⁵⁶⁷.

Kutbettin, Moğolların Maverâüneh'r'i işgali sırasında Moğol hizmetine girmiştir. Çağatay Han döneminde onun kâtibi ve iki vekilinden birisi olmuştur. Yine vezirin oğulları şehzadelerle aynı ortamda eğitim almışlar ve Çağatay Han, Muhammed Hârizmşah'ın esir edilen kızlarından birisini kendisine vermiştir. Moğolların kendi soylarından olmayanlara pek itibar etmedikleri göz önüne alındığında hem Türk hem de Müslüman olan Âmid'in oğullarının Çağatay'ın şehzadeleri ile birlikte yetiştirilmesi vezirlik makamının önemini ortaya koymuştur. Fakat Habeş Âmid, her ne kadar Moğolların saygınlığını kazansa da Müslüman din adamları tarafından saygı görmemiştir. Kendisi Müslüman olmasına rağmen İslâm dininin gereklerine uymamıştır. Bundan dolayı Müslüman din adamları onun idareciliğinden memnun kalmamışlardır⁵⁶⁸.

Meşhur Sûfi Seyfeddin Bâherzî'nin, Âmid'e gönderdiği mektupta bu durum açıkça dile getirilmiştir: “*Sen bu devlette hakkın zaferini gerçekleştirmekle vazifeli olduğundan bunu gerçekleştiremezsen Kıyamet gününde kendini mâzur göstermek için ne söyleyeceksin? Bizim dinî cemiyetimizde bilgi, ruhanî liderlik ve İslâm idareciliğinin esas şartlarıdır. Eğer başarısız bir genç âmir olmak istiyorsa zeki insanların gözünde eski hükümdarların idarecilik meziyetlerinden mahrum olmaları ayıp değildir. Çavuşkuşunun saltanat sürdüğü bir yerde tacı yok diye şahini*

⁵⁶⁵ Cûzcânî, *Tabakât-ı Nâsirî*, s. 124; Barthold, *Türkistan*, s. 498; Kafalı, *Çağatay Hanlığı (1227-1345)*, s. 45-46.

⁵⁶⁶ Duğlat, *a.g.e.*, s. 61; Arslan, *a.g.e.*, s.196-197.

⁵⁶⁷ Barthold, *Türkistan*, s. 499.

⁵⁶⁸ Tahtalı, *a.g.m.*, s. 181.

ayıplamamalı. Ahmakların hüküm sürdükleri yerde zeki insanların kenarda durmaları daha iyidir”⁵⁶⁹.

Kardeşi Ögedey’in etrafında bulunan Müslüman idarecilerin, Müslümanlar lehindeki olumlu etkileri, duyarlı ve hassas olmaları eğer Habeş Âmid’de de olsaydı belki de Çağatay’ın Müslümanlara karşı yasağı uygulama noktasındaki tavizsiz oluşu bir nebze de olsa bazı noktalarda hoşgörüyü dönüşebilir veya cezaların hafiflemesine olanak sağlayabilirdi. Ayrıca Çağatay’ın, Cengiz yasa ve törelerini sert şekilde uygulaması sosyal problemlerle birlikte zamanla siyasi problemleri de ortaya çıkarmış olabilir.

Cengiz Han zamanında Türkistan bölgesinin mali işleri ise Müslüman defterdarlara verilmiştir. Çağatay Han’a tahsis edilen bölgelerdeki şehirler kendisinden itibaren uzun yıllar Mahmud Yalavaç ve ardından oğlu Mesud Yalavaç tarafından büyük kağana bağlı idarecilerle yönetilmiştir. Müslümanlar tarafından yönetilmesinin sebebi ise bölge yerleşik bir düzen içerisindeydi ve Çağatay, göçebe bir kültürde yetiştiği için göçebe yasaların tatbikinden anlayabilecek bir pozisyondaydı. Bundan dolayı Çağatay ve halefleri kırsal bölgelerde daha etkili olmuşlardır. Valiler de doğrudan Çağatay yerine Ögedey’e bağlı konumdaydı⁵⁷⁰. Hatta Çağatay Han, kendisine verilen topraklarda sadece toplanan vergilerden yararlanabilmiş, onun vergi koyma ve toplama yetkisi bulunmamıştır⁵⁷¹.

Burada ayrıntılı olarak bir noktaya değinmek istiyoruz. Çağatay Han, Tarabî İsyanı bastırıldıktan sonra bu hadiseyi vesile olarak görmüş ve Mahmud Yalavaç’ı görevinden uzaklaştırmıştır. Durum Mahmud Yalavaç tarafından Ögedey’e bildirilince, abisine nezaket kaidelerini bozmadan babalarının tayin ettiği bu kimsenin vazifeden uzaklaştırma işinin kağanlık makamına ait olduğunu hatırlatmıştır. Ögedey Han, bu şekilde hareket ederek Çağatay’ın kanun yönünden hassas tarafına dokunarak olayı çözmeye çalışmıştır. Çünkü Çağatay Han, babasının yaptığı

⁵⁶⁹ Barthold, *Türkistan*, s. 500.

⁵⁷⁰ Kafalı, *Çağatay Hanlığı (1227-1345)*, s. 35, 76-77; Çınar, *a.g.t.*, s. 33, 39; Arzu Erdem, *Cengiz Han ve Türk-Moğol Devleti*, Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Elazığ 2016, s. 90; Gömeç, “Cengiz Han’ın Topraklarında Bölünme”, s. 207; Kafalı, “Çağatay Hanlığı”, s. 345.

⁵⁷¹ Abdulkadir Yuvalı, *Şingis Han XIII Orta Asya: Karakurumnan Tebrizge Deyin*, trc. R. Aşimoc- J. Akılbekki, Ahmet Yesevi Üniversitesi Yayınları, Kırgızistan 2004, s. 103.

hareketlerin doğru ya da yanlış olduğunu düşünmeden bunların da yasa gibi olduğunu kabul etmiştir⁵⁷².

Babasının vefatından sonra Çağatay Han seferlere iştirak etmemiş, zamanın çoğunu ya Karakurum'da kardeşinin yanında ya da kendi topraklarındaki yaylak ve kışlaklarda eğlence, içki ve kadınlarla geçirmiştir. 1242 tarihinde ise hastalanarak ölmüştür. Tahta torunu Kara Hülegü'ye geçmiştir. Cengiz'in oğullarından sadece Çağatay'ın ismi sülalesinde ve bu kurdukları devlette yaşamıştır⁵⁷³.

Kara Hülegü Han, Mu-Tekin'in en küçük oğlu idi⁵⁷⁴. Kara Hülegü tahta geçince Güyük Han, büyük oğul dururken torunun geçmesini olumlu bulmamış, onu tahttan indirerek Çağatay'ın beşinci oğlu Yisun-Müngge'yi hanlığın başına geçirmiştir. Ancak Müngge devamlı sarhoş gezdiği için devlet işleriyle ilgilenmemiştir. Devlet işlerini ise hanımı Tayşi Hatun ve veziri Bahaddin Merginani yürütmüştür. 1251 yılında başa Menggü Han geçince Çağatay evladından pek çok kişi Menggü Han'a düzenlenen suikast nedeniyle idam edilmişlerdir. Bu sebeple Müngge de görevden alınmış, tahta tekrar Kara Hülegü geçirilmiştir. O da yolda ölünce Kara Hülegü'nün hanımı Organa Hatun oğlu büyüyünceye kadar nâib tayin edilmiştir⁵⁷⁵.

Organa Hatun, devlet adamlarıyla istişarede bulunarak Mesut Yalavaç'ı Maliye Bakanı olarak atamıştır. Çağatay Hanlığı'nın maliyesini düzenleme ve vergi gelirlerinin artmasında Türk asıllı bu devlet adamının büyük hizmetleri olmuştur⁵⁷⁶.

3.2.1. Mübarek Şah ve İslâmiyet

Organa Hatun, Cengiz Han'ın kızı Çiçakin Hatun ile Oryat emirlerinden Turalçi Küregen'in kızıdır. Organa Hatun'un İl-Çıkmış Hatun adındaki kız kardeşi de Arık-Buka ile evlenmiştir. Anne tarafından Cengiz Han'ın kızının torunu olan Organa Hatun, Çağatay Han'ın torunu ve halefi Kara-Hülegü'nün de hanımı olduğu için Moğol aristokrasisinde itibar görmüştür. Vassaf, bu hatun hakkında İslâmiyet'e

⁵⁷² Kafalı, *Çağatay Hanlığı (1227-1345)*, s. 76-77.

⁵⁷³ Çınar, *a.g.t.*, s. 54; Gömeç, "Cengiz Han'ın Topraklarında Bölünme", s. 207; Yuvalı, "Çağatay Han", s. 177.

⁵⁷⁴ Kafalı, "Çağatay Hanlığı", s. 348.

⁵⁷⁵ Cûzcânî, *Tabakât-ı Nâsirî*, s. 249; Grousset, *Bozkır*, s. 316; Birol, *a.g.t.*, s. 33; Çınar, *a.g.t.*, s. 56-61; Yuvalı, "Çağatay Hanlığı", s. 177; Kafalı, "Çağatay Hanlığı", s. 348.

⁵⁷⁶ Kitapçı, *a.g.e.*, s. 84.

teveccühkârdı derken, Cemal Karşî, Müslüman olduğunu bildirmiştir⁵⁷⁷. Aynı zamanda Organa Hatun, son derece akıllı, hoşgörülü ve Müslümanların işlerine karışmayan, onları koruyup kollayan bir hanım olarak nitelendirilmiştir⁵⁷⁸.

1259 yılında Mengü Han ölünce Arık-Buka kağanlığını idare etmiş ve Çağatay'ın torunu, Baydar'ın oğlu Algu'yu⁵⁷⁹ Çağatay ulusuna göndermiştir. Algu, Organa Hatun ile evlenmiş ve 1260 yılında Çağatay Han'ı olmuştur. 1266 yılında ölmesinden sonra da Hatun'un oğlu Mübarek Şah Çağatay Han'ı ilan edilmiştir⁵⁸⁰.

Mübarek Şah, Çağatay oğulları arasında Müslüman olan İlk hükümdar olmuştur⁵⁸¹. Ancak Çağataylı olan Mütügen'in torunu Barak⁵⁸², Kubilay Han'dan aldığı yarlığ ile yeğeni Mübarek'in yanında ortak hükümdar seçilmiştir. Kubilay Han da Mübarek Şah'ın tahta oturmasını uygun bulmamıştır. Çünkü Mübarek Şah, İslâm'a girmiş ve kendisinden yarlığ almamıştır. Budist bir hükümdar olan Kubilay, Barak isimli şehzadeyi göndererek bir bakıma Müslümanlığın önünü kesmek istemiştir. Emirlerinin birçoğu Barak'ın safına katılınca oğlu da teslim olmuştur. Emirlerin de taraf değiştirmesinde Cengiz geleneklerine aykırı hareket eden Mübarek Şah'ın Müslüman olması etkili olmuştur. Mübarek Şah, Barak'ın üzerine Hocend yakınlarında yürüdüyse de o da boyun eğmeye mecbur kalmıştır. Daha sonra amcazadesinin maiyetine girmiş ve hizmet etmiştir. Bu sebepten hükümdarlığı altı ay kadar sürmüştür⁵⁸³.

⁵⁷⁷ Duğlat, *a.g.e.*, s. 63; Barthold, *Orta Asya*, s. 160; V. V. Barthold, "Çağatay", *İA*, III, MEB Yayınları, s. 268-269; Orhan Çınar, "Moğol Dünyasında Türkistan'ın Güçlü Kadınları: Töregene Hatun ve Organa Hatun", *Social Sciences Studies Journal*, V/40, y.y. 2019, s. 3926; Kafalı, *Çağatay Hanlığı (1227-1345)*, s. 94; aynı mlf., "Çağatay Hanlığı", s. 348.

⁵⁷⁸ Çınar, *a.g.t.*, s. 62.

⁵⁷⁹ Algu Han, Çağatay'ın çocuklarından Baydar'ın oğlu idi. Mungge Han'ın, Çağataylıların yetişmiş şehzadelerini katletmesinin ardından geride kalan çocuk şehzadelerden birisi olmuştur. Karakurum'da yetişmiş olan Algu, Arık Buka'nın kağan olmasıyla kendisine yarlığ verilmiş ve Çağatay Ulusu'na han olmuştur. Başa geçince Organa Hatun'dan yönetimi almıştır. Arık Buka'nın Kubilay ile mücadelesinde erzak ve askeri malzeme toplama görevini üstlenmiştir. Ancak Algu Han, bu erzak ve malzemeleri Çağataylıları bağımsız bir devlet haline getirmek için kendi payına toplamıştır. Bu durum Arık-Buka ile arasını açmış ve savaş ortamının doğmasına neden olmuştur. Ayrıca bu dönemde ilk kez şehirlerin gelirleri Çağataylılar tarafından tasarruf edilmeye başlanmıştır. Bundan dolayı bu dönemde Çağatay Hanlığı hukuki değilse bile fiili vesayetinden kurtulmuştur. Ayrıntılı bilgi için bkz. Kafalı, *Çağatay Hanlığı (1227-1345)*, s. 98-101; Çınar, *a.g.t.*, s. 65-66.

⁵⁸⁰ Barthold, *Orta Asya*, s. 150; Birol, *a.g.t.*, s. 34; Yuvalı, "Çağatay Hanlığı", s. 177.

⁵⁸¹ Grousset, *Bozkır*, s. 319; Akkuş, *a.g.t.*, s. 81; Yuvalı, "Çağatay Hanlığı", s. 177.

⁵⁸² Barak Han, ölümünden bir yıl önce İslâmiyet'i kabul etmiştir. Müslüman olunca da "Sultan Gıyâseddin" unvanını kullanmaya başlamıştır. Ayrıntılı bilgi için bkz. Mustafa Kafalı, "Barak Han", *DİA*, V, TDV Yayınları, İstanbul 1992, s. 64.

⁵⁸³ Duğlat, *a.g.e.*, s. 64; Samet Durmaz, "Çağatay Hanı Barak ile İlhan Abaka Arasındaki Mücadeleler", *Genel Türk Tarihi Araştırmaları Dergisi*, I/2, Temmuz 2019, s. 210-211.

Mübarek Şah, yumuşak huylu bir kişiliğe sahip olmuştur. Onun beş tane oğlu olmuştur. Bunlar; Olcay-Buka, Buralgay, Hür-Kaday, İsen-Fulad, Kadak'tır⁵⁸⁴.

3.2.2. Barak ve Duva Han Döneminde İslâmiyet

Barak Han, Çağatay'ın oğullarından Mutekin'in torunu ve Yisun-Tuva'nın oğludur⁵⁸⁵. Babası Yisun-Tuva 1251 yılında Mengü Kağan'ın muhalefet ve suikast hareketinden dolayı idam edildiğini belirtmişti. Bu olaydan sonra katledilen şehzadelerin çocukları Karakurum'da terbiye edilmek üzere bırakılmışlardır. Barak ve kardeşleri de bunlar arasında yer almıştır⁵⁸⁶.

Barak Han, tahta çıktıktan iki yıl sonra Müslüman olmuştur. Müslüman olunca “*Gıyâseddin*” unvanını almış, Çağatay evladından Müslüman olan ilk kişi olmuştur⁵⁸⁷. Mevlana Şeyh, Barak Han'ın İslâmî faaliyetlerini şu şekilde zikretmiştir: “*O, hayatı boyunca İslâm'ın yayılışı için gayretle çalıştı. Moğolların çoğunu İslâm yoluna getirdi. Fakat onun ölümünden sonra bu iş devam etmedi. Neticede Sultan Gıyâseddin Barak Han'ın Müslüman etmiş bulunduğu Moğolların çoğu, onun vefatından sonra tekrar eski dinlerine döndüler ev irtidat yoluna saptılar.*” Nitekim aynı bilgiye Ebu'l-Gazi de eserinde yer vermiştir⁵⁸⁸.

Barak Han, 1270 yılında Abaka ile yapılan muharebede mağlup edilmesi ve Kaydu Han'ın⁵⁸⁹ yardım bahanesiyle Çağatay ülkesine girmesi üzerine kederinden ölmüştür⁵⁹⁰. Vassaf, Kaydu Han'ın kendisine ikram ettiği şarabı içtikten sonra öldüğünü belirtirken, Ahmed Gaffâr-ı Kazvînî ise felç olarak öldüğünü belirtmiştir. Yine Vassaf'a göre Müslüman olarak ölmüştür. Ancak Moğol adetleri üzere gömülmüştür. Barak Han'ın zehirlenmesi Müslüman oluşunun Moğollara hoş

⁵⁸⁴ Kafalı, *Çağatay Hanlığı (1227-1345)*, s. 104; aynı mlf., “Çağatay Hanlığı”, s. 349.

Durmaz, *a.g.m.*, s. 211.

⁵⁸⁵ Kafalı, *Çağatay Hanlığı (1227-1345)*, s. 105; aynı mlf., “Barak Han”, s. 63.

⁵⁸⁶ Kafalı, *Çağatay Hanlığı (1227-1345)*, s.105.

⁵⁸⁷ Ebu'l-Gazi, *Türk'ün Soyağacı*, s. 155.

⁵⁸⁸ Ebu'l-Gazi, *Türk'ün Soyağacı*, s.130; Arslan, *a.g.e.*, s. 390.

⁵⁸⁹ Ögedey Kağan'ın torunu Kaydu, Müslüman olmamasına ve gerçekte iyi bir komutan, Moğol geleneklerine sıkı sıkıya bağlı bir insan olmasına rağmen İslâmiyet ve Müslümanlara karşı hiçbir düşmanlık göstermemiştir. Katıldığı kırk bir muharebe onu gerçek bir komutan yapmıştır. Tek başına kudretinin zirvesinde bulunan Kaydu, onu hiçbir zaman yenememiş olan Kubilay'ın hükümdarlığını tehlikeye sokmuştur. Bununla birlikte Hristiyanlığa karşı sempati besleyen Kaydu Han, Nesturi elçiler Rabban Sauma ve Markus'u güzelce karşılamış ve Papa IV. Nikolas, 13 Temmuz 1289 yılında gönderdiği mektupla kendisini Katolik olmaya davet etmiştir. Ayrıntılı bilgi için bkz. Grousset, *Bozkır*, s. 323; Barthold, *Orta Asya*, s. 170; Kitapçı, *a.g.e.*, s. 88.

⁵⁹⁰ Kafalı, “Barak Han”, s. 64.

gelmediği ihtimalini akla getirmektedir⁵⁹¹. Barak Han, öldüğü zaman arkasında beş tane erkek evlat bırakmıştır. Bunlar: Bek-Timur, Duva, Tokta, Uluday ve Bozma'dır⁵⁹².

Duva Han, Buri'nin torunu Buka Timur'un⁵⁹³ ölmesi üzerine Kaydu Han'ın yarlığı ile 1277 yılında Müslüman olarak Çağatay Hanlığı'nın başına geçmiştir⁵⁹⁴. Han, Barak Han'ın beşinci oğlundan ikincisidir. Otuz yıllık saltanatı süresince Çağatay Hanlığı, üst üste gelen tahribat, yağma ve katliamların meydana getirdiği yaraların tedavi gördüğü dönem olmuştur. Nitekim bu dönemde harap şehirler imar edilmiş ve Andican adında bir şehir kurulmuştur. Buhara'nın tahribindeki yıkılan yerler tekrar canlanmış, Mesudiye Medresesi imar edilmiştir. Ayrıca Duva döneminde imar işleri her ne kadar Kaydu'ya bağlı olsa da yine Mesud Yalavaç'a verilmiştir. Mesud Yalavaç 1289 yılında vefat edince de yerine oğlu Ebubekir Yalavaç göreve getirilmiştir. Onun da ardından sırayla 1298 yılında Satılmış Yalavaç, 1303'te Kaydu Han'dan sonra başa geçen Çapar Han'ın yarlığı ile diğer kardeşleri Sevinç Yalavaç göreve tayin edilmiştir⁵⁹⁵.

Duva Han, otuz yıl süren saltanatından sonra 1307 yılında ölmüştür. Kendisi öldükten sonra geriye birçok şehzade bırakmıştır. Bunların bir kısmı han olmuştur. Duva'dan sonra oğlu Küçük Han hanlığın başına geçmiş ancak bir buçuk yıllık saltanat sonunda katledilerek öldürülmüştür. 1308 yılında Börü'nün torunu Kadakçı'nın oğlu Taligu Han başa geçmiştir. Taligu Han, Müslüman olmamasına rağmen böyle görünmeyi tercih etmiştir. Taligu Han ise Duva Han'ın oğullarından Kebek Han'ın baskısıyla katledilerek 1309 yılında öldürülmüştür. Bu olaydan sonra

---

⁵⁹¹ Grousset, *Bozkır*, s. 321; Roux, *Moğol imparatorluğu*, s. 370; Kafalı, *Çağatay Hanlığı (1227-1345)*, s. 113-114.

⁵⁹² Durmaz, *a.g.m.*, s. 218.

⁵⁹³ 1271-1274 yılları arasında Çağatay Han'ın dördüncü oğlu Sarban'ın oğlu Nikbay Han hükümdarlığa geçmiştir. Barak'ın vefatından sonra çıkan karışıklıklar sırasında İlhanlı ordusunun Buhara'dan başlayarak Ceyhun'un ötesine atılmasında önemli rol oynamıştır. Nitekim Vassaf, Abaka'nın Buhara'ya girdikten sonra elli bin kişiyi katlettiğini ve şehrin abidelerini tahrip ettirdiğini zikretmiştir. 671 yılında Nikbay, Abaka'nın kuvvetlerini mağlup ederek Çağatay topraklarından çıkarmıştır. Ancak hanlığı üç yıl kadar sürmüştür. Nikbay Han'dan sonra hükümdarlığa Buka-Timur geçmiştir. Buka-Timur ise Çağatay Han'ın yedinci oğlu Kadatı'nın oğlu idi. Kaydu Han'ın yarlığı ile han olmuştur. 1272-1277 yılları arasında hükümdarlık yapan Buka, saçkıran hastalığından ölmüştür. Ayrıntılı bilgi için bkz. Kafalı, "Çağatay Hanlığı", s. 350-351.

⁵⁹⁴ Duğlat, *a.g.e.*, s. 65; Grousset, *Bozkır*, s. 321; Birol, *a.g.t.*, s. 36.

⁵⁹⁵ Kafalı, *Çağatay Hanlığı (1227-1345)*, s. 117-120; Grousset, *Bozkır*, s. 322.

da Kebek, ağabeyi İsen-Buka'yı tahta çıkarmıştır. Ancak onun da 1319 yılında vefat etmesiyle Kebek, kurultay tarafından han ilan edilmiştir⁵⁹⁶.

3.2.3. Kebek ve Alâeddin Tarmaşirin Han Döneminde İslâmiyet

1319 yılında ağabeyinin ölümü üzerine kurultay tarafından han ilan edilen Kebek Han, 1319-1326 yılları arasında Çağatay Hanlığı'nın başında bulunmuştur. Ağabeyleri Küçük Han ve İsen Buka'nın zamanında şahsiyeti, dirayeti ve kumandanlık vasıfları ile temayüz etmiştir. Kebek Han, Çağatay Sülalesi'nde ilk defa kendi adına para bastıran hükümdar olması sebebiyle Çağataylılar tarihinde önemli bir yeri olmuştur. Bu sayede kağanlık hukuki vesayetten kurtulmuştur. Sonradan bu paralara da Kebek Han'a nispetle "kebeki" denmiştir⁵⁹⁷.

Babası Duva Han, Müslüman olmasına rağmen Kebek Han Müslüman olmamıştır. Nitekim Barthold bu konu hakkında şunları belirtmiştir: "*Anlaşıldığına göre bunun saltanatının Orta Asya Moğol hanlarının İslâm medeniyet çerçevesine yavaş yavaş girişleri tarihinde büyük önemi vardır. Kendisinden öncekiler gibi Kebek de Müslüman olmadı*"⁵⁹⁸. Ancak Müslüman olmamasına rağmen babasının ve diğer Moğol prenslerinin etkisinde kalmış olmalı ki Müslümanlara karşı daima olumlu yaklaşmıştır. İbn Battuta, kâfir olduğu ve Müslümanlara ikramlarda bulunup, saygı gösterdiğini belirtmiş ve Bedreddin el-Meydânî ile arasında geçen şu konuşmayı nakletmiştir: "*Kebek Han: 'Sen Allah'ın aziz olan kitabında her şeyi zikrettiğini mi söylüyorsun?' Bedreddin el-Meydânî: 'Evet.'* Kebek Han: '*O halde benim ismim nerede?' Bedreddin el-Meydânî: 'Allah sana dilediği şekilde biçim verdi.'* ayetini okudu. Bu cevap karşısında oldukça şaşırarak Kebek Han: '*Yahşi' yani çok güzel anlamına gelen kelimeyle karşılık verdi. Bunun üzerine Kebek Han ona çok ikramda bulundu ve Müslümanlara duyduğu saygı ve hürmet arttı*"⁵⁹⁹.

Bu dönemde yapılan diğer bir yenilik Kaşga Irmağı havzasında Nesef şehrinde iki buçuk fersah mesafede Moğolca saray anlamına gelen "Karşı" adında bir han sarayının yapılmasıdır. Onun zamanına kadar Çağatay Han'ın otağına nispetle hanların hepsi yaz kış Han Orda'sı adı verilen çadırlarda ikamet etmişlerdir. Daha sonraları bu saray etrafında şehir meydana gelmiş ve Karşı bu şehrin adı

⁵⁹⁶ Duğlat, *a.g.e.*, s. 67; Barthold, *Orta Asya*, s. 173-175; Kafalı, *Çağatay Hanlığı (1227-1345)*, s. 123-128.

⁵⁹⁷ Kafalı, *Çağatay Hanlığı (1227-1345)*, s. 129-130; Barthold, *Orta Asya*, s. 175.

⁵⁹⁸ Barthold, *Orta Asya*, s. 175.

⁵⁹⁹ Arslan, *a.g.e.*, s. 392; Kafalı, *Çağatay Hanlığı (1227-1345)*, s. 131.

olmuştur. Şehrin kurulmasıyla birlikte bu dönem Moğolların Türkleşmesi yanında İslâmiyet'i kabul ederek kaynaştıkları bir devir olmuştur. Hatta Çağatay Hanlığı bu dönemde en mesut zamanını yaşamıştır⁶⁰⁰.

Netice itibariyle hanlığın bulunduğu coğrafi konumda Müslüman unsurların bulunması ve Müslüman Çağatay Hanlarının olması İslâm'ın yayılması ve gelişmesi açısından önem arz etmiştir. Kebek Han dönemi açısından baktığımızda her ne kadar Müslüman olmasa da onun Müslümanlara ve İslâm'a engel olmaması, saygı duyması, hürmet göstermesi ve en önemlisi Türk şehirlerine özenerek saray inşa ettirmesi İslâm kültür ve medeniyetinin Moğolların yavaş yavaş benliğinde yer almasını ve geniş sahalara yayılmasını sağlamıştır.

Çağatay Hanlığı'nın başına 1326 yılında geçen Tarmaşirin⁶⁰¹ Han, Duva Han'ın çocuklarından birisi ve Çağataylılar tarihinde üçüncü Müslüman hükümdar olmuştur⁶⁰². Barak Han, Müslüman olmuşsa da o ölünce Müslüman olanlar eski dinlerine dönmüşlerdi. Ancak Tarmaşirin Han ile beraber Müslüman olanlar bir daha eski dinlerine dönmemişlerdir. Bu nedenle Çağatay Hanlığı'nın İslâm'a dönüştüğü bir dönemdir⁶⁰³. Nitekim Han, diğer Müslüman hükümdarlara kıyasla İslâm kültürünü ve medeniyetini en çok benimseyen hükümdardır. Ancak bu durum Tarmaşirin'e sorun oluşturmuş, yasaya bağlı Moğol hükümdarları, Moğol geleneğinden uzaklaştığı gerekçesiyle onu İslâm kültürü ve medeniyetini benimsemesine ve bunu toplumuna aşılmasına tepki göstermişlerdir⁶⁰⁴.

Tarmaşirin'in Müslüman olmasında etkin kişilerin başında Şeyh Yahyâ Ebû el-Mefâhir Bâherzî gelmiştir. Son beş yılını Buhara'da geçirmiş olan şeyh, Kübreviyye ekolünün önemli sufilerinden olmuştur. Buhara'da zengin vakfin başında bulunan Baherzî, Çağataylı hükümdarlar tarafından hürmet görmüştür. Tarmaşirin Han'a yakın diğer kişiler; Han'a evlilik bağı ile akraba olan Şeyh Hasan ve fakihlik mevkiinde bulunan, han üzerinde önemli nüfuzu olan Otrarlı Şeyh Hüsâmeddin Yağı

⁶⁰⁰ Kafalı, *Çağatay Hanlığı (1227-1345)*, s. 130-131; Barthold, *Orta Asya*, s. 175.

⁶⁰¹ Tarmaşirin: Budizm ilkelerine hürmet gösteren kişi demektir. Ayrıntılı bilgi için bkz. Uyar, "Türk Din Anlayışının Rolü Üzerine", s. 226.

⁶⁰² Orhan Çinar, "Tarmaşirin Han ve Döneminin Değerlendirilmesi", *Social Mentality and Researcher Thinkers Journal*, VI/32, Haziran 2020, s. 903.

⁶⁰³ Arslan, *a.g.e.*, s. 394.

⁶⁰⁴ Grousset, *Bozkır*, s. 326-327; Yunus Emre Tansü, Baran Güvenç, "A Brief Overview Of The Era Chagatai Khan Tarmashirin", *Social Sciences Studies Journal*, V/49, Kasım 2019, s. 6170.

olmuştur. Bu şeyh, Tarmaşirin'i dini vaazları ile etkilemiş ve derin düşüncelere dalıp ağlamasına dahi sebep olmuştur⁶⁰⁵.

Orta Çağ'ın ünlü gezgini İbn Battuta, Tarmaşirin Han'ı ziyaret etmiş ve Han da seyyahı kendi köşkünde ağırlamıştır. Tarmaşirin Han, İbn Battuta'yı Türkçe karşılamış ve: “*Hoş mîsen, yahşî mîsen? Kutlû, eyû sen! (İyi hissediyor musun, iyilik mi yapıyorsun? Kutsanmış ve adil adam!)*” demiştir. Battuta daha sonra halkının şikâyetlerini dinlemek için meclise gittiğini, yaşlı, kadın, genç, fakir olsun yönetimindeki herkesin şikâyetine kulak verdiğini, sert ve soğuk kış olmasına rağmen Tarmaşirin Han'ın cemaati ve sabah-akşam namazlarından hiç ayrılmadığını, sabah namazından gün doğumuna kadar camide kaldığını, Türkçe namaz kıldığını belirtmiştir. Ayrıca camide herkesi selamlayarak, herkese samimi ve nazik davrandığını, kendisine sunulan kuru üzümü, hurmaları elleriyle başkalarına ikram ettiğini zikretmiştir⁶⁰⁶.

Tarmaşirin Han'ın İslâmiyet'i kabulü, Çağatay Ulusu ve İslâm ülkeleri arasındaki bağlantının kurulmasını da sağlamıştır. Ticaret de bu dönemde canlanmıştır. Bu durum hem hanlığın ekonomik açıdan büyümesine hem de halkın refahının artmasına yol açmıştır⁶⁰⁷. Fakat aynı durum Maverâünnehir ile Çağatay ülkesinin doğu eyaletleri arasındaki yabancılığı arttırmıştır. Çünkü Han'ın yılda bir defa doğuya, Çin ile hudud komşusu olan Almalık şehrinin bulunduğu eyalete gitmesi bir âdet olarak görülmüştür. Ancak Tarmaşirin Han, dört yıl sıra ile Horasan'a komşu eyaletlerde kalmıştır. Yine her ne kadar İslâmiyet'e bağlı da olsa Müslüman hükümetleriyle savaşmaktan da çekinmemiştir. Saltanatının başlarında Horasan'a başarısız sefer yapmış, daha sonra İran Moğolları Gazne'yi ele geçirmiş ve tahrip etmişlerdir. Her şeye rağmen yasaya hiçbir zaman bağlı kalmamıştır⁶⁰⁸.

Sankritçe'den alınmış Budist menşeli ismine rağmen Müslüman olduktan sonra Alâaddin ismini almıştır. Bu durum, Maverâünnehir halkının hoşuna gitmiş ancak Cengiz yasaının açık bir ihlali olarak bakan Isık-kul ve İli göçebelerinin kızgınlığına sebep olmuştur⁶⁰⁹. Moğol yasaları yerine İslâmî kuralları benimsemesi, göçebe geleneği terk ederek Buhara'ya yerleşmesi de kızgınlıklarını arttırmıştır. Bu

⁶⁰⁵ Uyar, “Türk Din Anlayışının Rolü Üzerine”, s. 226-227.

⁶⁰⁶ Tansü, Güvenç, *a.g.m.*, s. 6170-6171; Kafalı, *Çağatay Hanlığı (1227-1345)*, s. 135-136.

⁶⁰⁷ Kafalı, *Çağatay Hanlığı (1227-1345)*, s. 136; Tansü, Güvenç, *a.g.m.*, s. 6170.

⁶⁰⁸ Barthold, *Orta Asya*, s. 176.

⁶⁰⁹ Grousset, *Bozkır*, s. 327; Tansü, Güvenç, *a.g.m.*, s. 6171.

durum Moğol boyları arasında bölünmelere yol açmış, belli bir grubun devletten kopmasına neden olmuştur. Ardından muhalif gruplar Almalık bölgesinde amcazade Buzan Oğul'a itaat etmiş ve isyan hareketini başlatmışlardır. Han, isyanın şiddetlenmesinin ardından Gazne'ye hareket ettiği sırada hanedan üyelerinden Yankı tarafından yakalanmış ve Buzan Oğul'a teslim edilmiştir. Almalık'ta toplanan kurultayda hükümdarlıktan azledilmiştir. İbn Battuta'nın aktarımıyla ise Neseף şehrinde boğularak öldürülmüş ve Boynu Kesik Şeyh Şemseddin'in türbedarlığını yaptığı mezarlığa defnedilmiştir⁶¹⁰.

Alaaddin Tarmaşirin'in öldürülmesinden sonra yerine geçen Duva'nın torunu Cenkşi Han (1336-1337) onun tam tersi uygulamalar getirmiş ve İslâmiyet'e karşı şiddetli bir tavır takınmıştır. Hristiyan ve Budist mabedlerin inşasını canlandırmış, Müslümanların ibadethanelerini görmezden gelmiştir. Hatta yedi yaşındaki oğlunun ismini değiştirmiş ve Jean ismini vermiştir⁶¹¹. Yaklaşık iki yıllık saltanatından sonra öldürülmüştür⁶¹².

Netice itibariyle Tarmaşirin Han döneminde İslâmiyet Moğollar arasında kökleşmiştir. Önceki dönemlerde her ne kadar İslâmiyet ve diğer dinler arasında gelgitler yaşansa da Tarmaşirin Han döneminde bu duruma rastlanılmamıştır. Tarmaşirin Han'ın samimi Müslüman olması İslâm toplumlarını elbette kendisine yaklaştırmıştır. Ancak onun Moğol geleneklerinden tamamen uzaklaşması Moğol geleneğine bağlı grupların ve diğer din mensuplarının kendisine karşı cephe almasına neden olmuştur. Bu durum hanlık tahtının elinden alınmasına ve öldürülmesine sebebiyet vermiştir.

3.2.4. Tuğluk Timur ve İslâmiyet

1338-1340 yılları arasında hüküm süren Yisun Timur'un ölümünün ardından hanlık parçalanmış ve ikiye bölünmüştür. Böylece Maverâünnehir Çağataylıları ve Doğu Türkistan Çağataylıları olmak üzere iki ayrı siyasi oluşum ortaya çıkmıştır. Maverâünnehir Çağataylıları bölgenin aristokrat güçlü Türk ailelerinin kontrolünde kalmış, hanlar ise kabilelerin etkisinde kukla birer hükümdar pozisyonunda tahta çıkmışlardır. Doğu Çağatay Hanlığı için de vaziyet aynı devam etmiştir. İlk

⁶¹⁰ Kafalı, *Çağatay Hanlığı (1227-1345)*, s. 137; Arslan, *a.g.e.*, s. 396; Çinar, *a.g.t.*, s. 99; Çinar, "Tarmaşirin Han", s. 904.

⁶¹¹ Çinar, "Tarmaşirin Han", s. 904.

⁶¹² Orhan Çinar, "Doğu Çağatay Hanlığı'nın İlk Hükümdarı: Tuğluk Timur Han ve Dönemi Hakkında Bir İnceleme", *Akademik Sosyal Araştırmalar Dergisi*, VIII/106, Temmuz 2020, s. 203.

hükümdar Tuğluk Timur'dan itibaren Türk soylu Duğlat kabilesinin nüfuzu etkin olmuştur⁶¹³.

Bu bölgede Mansur Han zamanında yeni bir siyasi oluşum olan Saidiyye Hanlığı ortaya çıkmış ve Doğu Çağataylıların hâkimiyet alanı daralmıştır. Daha sonra Saidiyye Hanlığı'na bağlı hale gelmişlerdir. Doğu sahası zamanla Buhara'dan gelen tasavvufcu hocaların etkin kontrolüne girmiş, Hocalar Devri başlamıştır. Bu süreç XVIII. yüzyılın ikinci yarısında Çin istilasına kadar devam etmiştir⁶¹⁴. Nitekim 1347 yılında Doğu Çağatay Hanlığı'nın ilk hükümdarı olan Tuğluk Timur Han, Duva'nın torunu, II. İsen Buka ve Alanku Hatun'un oğlu idi. On altı yaşında Hocalar⁶¹⁵ Tarikatı'na mensup Şeyh Cemaleddin tarafından Müslüman yapılmış ve Tuğluk Timur bu hocaları memnun etmek için çocuklarının adını İlyas ve Hızır koymuştur⁶¹⁶.

Tuğluk Timur, Tarih-i Raşidî'de zikredildiğine göre ise sıkıntılı bir anında bir dilekte bulunması üzerine İslâm'a girmiştir. Müslüman olduktan sonra da sünnet olmuş ve aynı günde yüz altmış bin kişi saçlarını kazıtarak ihtida etmişlerdir. Muhammed Haydar Duğlat'ın hatıralarından öğrenildiğine göre de Tuğluk Timur gayretli ve mahir bir önder olmuştur⁶¹⁷.

Tuğluk Timur, İslâm dinini halkı arasında yaymak için kendisinin Müslüman olmasına vesile olan Reşîdüddin ile birlikte emirlerle birebir görüşmüş ve onlara İslâm'ı tanıtmıştır. Müslüman olanlara iyi muamele edileceğini, İslâmiyet'i kabul etmeyenlere ise putperestler gibi boğazlanacaklarını belirtmiştir⁶¹⁸.

Tuğluk Timur'un Müslüman olması ve daha sonra elinde bulunan bütün imkânları İslâm dininin lehine kullanması, Moğolların Müslüman olmalarında büyük bir etken olmuştur. Orta Asya'ya ilk geldiklerinde bu toprakları kasıp kavuran Moğollar, bu dönemde mağlup ettikleri, kılıçtan geçirdikleri insanların dinlerini kabul etmişlerdir. Nitekim Tuğluk Timur zamanında gelinen son durumu Rasonyi şu

⁶¹³ Çinar, "Tarmaşirin Han", s. 905.

⁶¹⁴ Çinar, "Tarmaşirin Han", s. 905.

⁶¹⁵ Ünlü bir Nakşibendî şeyhi olan Mahdûm-ı Âzam Hoca Ahmed Kâsânî'nin soyundan gelen hocalar, aynı zamanda Nakşibendî silsilesinin Türkistan coğrafyasındaki kolu olarak dini faaliyetlerini zamanla genişletmişler ve etki alanlarını arttırmışlardır. Özellikle Türk kültür ve medeniyetinin önemli sahalarından biri olan Doğu Türkistan coğrafyasında İslâm dinin kökleşip derinleşmesinde hocaların rolleri dikkate değerdir. Detaylı bilgi için bkz. Coşkun Kumru, "Tezkire-i Hâcegân'a Göre Doğu Türkistan'da Hocalar Dönemi", *Ulakbilge Dergisi*, V/14, Ankara 2017, s. 1247-1267.

⁶¹⁶ Duğlat, *a.g.e.*, s. 165, 170; Barthold, *Orta Asya*, s. 181; Çinar, "Tuğluk Timur Han", s. 204-205.

⁶¹⁷ Duğlat, *a.g.e.*, s. 173-174; Grousset, *Bozkır*, s. 330.

⁶¹⁸ Arslan, *a.g.e.*, s. 397-398.

şekilde dile getirmiştir: “Enerjik Tuğlak Timur, birçok çetin mücadeleler sonucu en sonunda Moğolistan Hanı oldu. Onun zamanında Müslümanlık bu geniş topraklarda nihâi olarak zafer kazandı ve Çağatay ulusunun devlet birliği bir müddet için tekrar sağlandı. Ancak bu sülale iktidardan düşürüldü. Artık bundan sonra Aksak Timur’un yıldızı parlamaya başladı. Onun zamanında Orta Asya’da Türk Müslüman milliyetçiliği nihâi zafere ulaşmış oldu”⁶¹⁹.

Netice itibariyle Tuğluk Timur Çağatay Hanlığı’nın dağıldığı bir zamanda idareye gelerek Çağatay Ulusu’nu bir çatı altında toplamayı başarmıştır. Müslüman bir idareci olan Tuğluk Timur, devletin kendisine sağladığı imkânlardan istifade ederek İslâmî faaliyetlere yeni bir dinamizm kazandırmıştır. Tarmaşirin Han ile Çağatay Ulusu’nda hâkim olan İslâm kültür ve medeniyeti Tuğluk Timur ile devamlılık kazanmıştır⁶²⁰. On altı yaşında Müslüman olan ve on dokuz yaşında Emir Bulacı tarafından han ilan edilen Tuğluk Timur, 1363 yılında henüz otuz dört yaşında iken ölmüştür⁶²¹.

3.3. İlhanlılar Dönemi ve İslâmî Faaliyetleri

İlhanlılar Devleti’nin kurucusu Cengiz Han’ın torunu Hülegü idi. Moğol Büyük Hanı Mengü 1253 yılında kurultay kararı ile kardeşi Hülegü’yü İran, Irak, Suriye, Mısır, Kafkasya ve Anadolu’yu ele geçirip buraları kendisine tâbi bir “İlhan” (il+han: bölge hükümdarı) olarak idare etmek üzere görevlendirmiştir. Bu sayede başşehri Tebriz olmak üzere 1256 yılında İran’da kurulan ve 1295 yılından sonra da tam bağımsız hale gelen devlet, Hülegü’nün taşıdığı İlhan unvanına nispeten İlhanlılar adıyla anılmıştır⁶²².

Hülegü Han, Tuluy Han’ın dördüncü oğlu idi. Annesi ise Kerayit kabilelerinden Urık Han’ın kardeşi Cagembu’nun kızı Sorgaktani Beki idi. Bununla birlikte Han’ın birçok hatunu⁶²³ ve cariyesi olmuştur. Bunlardan en meşhuru önceki

⁶¹⁹ Kitapçı, *a.g.e.*, s. 93.

⁶²⁰ Duğlat, *a.g.e.*, s. 174; Grousset, *Bozkır*, s. 329-331; Arslan, *a.g.e.*, s. 398-399.

⁶²¹ Çinar, “Tuğluk Timur Han”, s. 206.

⁶²² Erdoğan Merçil, *Müslüman Türk Devletleri Tarihi*, TTK Yayınları, Ankara 1991, s.155; İ. Erdem, *a.g.t.*, s. 152; Canan Soylu Verap, *İlhanlı Devleti’nin Mezhep Politikası*, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara 2018, s. 8; Abdulkadir Yuvalı, “İlhanlılar”, *DİA*, XXII, TDV Yayınları, İstanbul 2000, s. 102; aynı mlf., “İlhanlılar”, *Türkler*, VIII, Ankara 2002, s. 359.

⁶²³ Hülegü Han’ın hanımları; Uyrat kavmi soyundan gelen Cengiz Han’ın kızı Çiçgan’dan olan Turalci Gürekan’ın kızı Küyik, Konkurat kabileleri soyundan gelen Kutuy Hatun, yine Uyrat kabilesinden Olcay Hatun, Suldus kabilesinden Yisuncin Hatun idi. Ayrıntılı bilgi için bkz. Reşidüddin Fazlullâh, *Câmiu’t-Tevârih*, s. 5.

bölümde belirtildiği üzere Kerayit soyundan Unk Han'ın oğlu İku'nun kızı Dokuz Hatun olmuştur. Bu hatun babasının hatunu olduğundan için onun mertebesi diğerlerinden daha yüksek olmuştur. Ayrıca Han'ın on dört oğlu ve yedi kızı olmuştur⁶²⁴.

Hülegü Han, Mengü Han gibi annesinden dolayı Nestûrîliğe, eğitimcileri aracılığıyla da Budizm'e karşı sempati duymuştur. Ancak ölümü ve defini Şaman inancına göre yapılmıştır⁶²⁵. Hanımı Dokuz Hatun'un tesiriyle de Hristiyanlığa hürmet ederek, onlara ayrıcalıklar tanımıştır⁶²⁶. Bu sebeple Hülegü Han, Müslüman bir anne ve hocalar elinde yetişmiş olsaydı büyük bir ihtimalle İslâm'a ve Müslümanlara sempati duyabilir, ayrıcalık tanıyabilirdi.

İbnu's-Serrâc, Hülegü'nün İslâm karşıtı davranışlarda bulunduğunu, mescidleri yıkıp, ezanları kaldırmaya çalıştığını, İslâmî hükümleri yok etmek için âlimleri öldürdüğünü, Hristiyan dostu, zalim bir melik olarak zikretmiştir. Bazı eserlerde ise akıllı, hayırsever, cömert, kanun ve nizama riayet eden, geleneklerine bağlı, cesur, kararlı, ulema ve filozofları koruyan birisi olarak tasvir edilmiştir⁶²⁷.

Mengü Han, kardeşini görevlendirdikten sonra İran'da hüküm süren İsmailî Devleti ile ellerinde bulunan kaleleri ve Bağdat'taki Abbasi Halifeliği'ne de yönelmesini istemiştir. Daha önce de belirtildiği üzere Ögedey ile başlayan mücadele sonucunda Hârizmşah Celâlüddin'in hâkim olduğu İran ele geçirilmişti. Köseadağ Savaşı'ndan sonra ise Selçuklu Devleti, Moğol tahakkümü altına girmiştir. Ancak merkez Karakurum'daki taht kavgaları Asya'nın batısının tamamen hâkimiyet altına alınmasını geciktirmiştir. Moğollara göre buradaki Müslümanların itaat altına alınması ve denize doğru yayılmanın gerçekleşebilmesi için hem Abbasi Halifeliği'nin hem de İsmailîlerin ortadan kaldırılması gerekmiştir⁶²⁸.

Böylece Hülegü Han'ın, Ketboğa Noyan idaresindeki öncü birlikleri 24 Ağustos 1252 tarihinde, kendisi 24 Nisan 1253 tarihinde Karakurum'dan hareket etmiştir. Birlikler Mayıs 1253'te İsmailîlere karşı harekete geçmiş ve Han gelmeden

⁶²⁴ Oğulları; Abaka, Cumkur, Yoşmut, Tuşşin, Turgay, Tubsin, Ahmed Teküdar, Acay, Kongurtay, Yisudar, Mönge Timur, Hülacü, Şibavçi, Togay Timur, kızları; Bulukan Aka, Camay, Mönkelü Kan, Tudukaç, Tarakay, Kutluk Han, Baba idi. Ayrıntılı bilgi için bkz. Reşîdüddin Fazlullâh, *Câmiu't-Tevârih*, s. 4-12.

⁶²⁵ Barthold, "Hülegü", *İA*, II, MEB Yayınları, İstanbul 1979, s. 353.

⁶²⁶ Reşîdüddin Fazlullâh, *Câmiu't-Tevârih*, s. 4; Kiragos, *a.g.e.*, s. 149.

⁶²⁷ Akkuş, *a.g.e.*, s. 121; Yuvalı, "Hülâgü", s. 475.

⁶²⁸ Kiragos, *a.g.e.*, s. 131; Reşîdüddin Fazlullâh, *Câmiu't-Tevârih*, s. 15; Spuler, *a.g.e.*, s. 59; Roux, *Tarih ve Uygarlık*, s. 305; İ. Erdem, *a.g.t.*, s. 153; Işık, *a.g.t.*, s. 14; Kuşçu, *a.g.m.*, s. 365.

birçok kaleyi teslim almışlardır. İsmailîler, Moğollar karşısında tutunamamışlardır. Merkezleri Alamut'ta oturan reisleri Rükneddin Hürşah da, 19 Kasım 1256'da Hülegü'ye teslim olmuştur. Hülegü Han, kaleyi yerle bir etmiş, halkını kılıçtan geçirmiş ancak Rükneddin'e iyi davranarak onu Moğol prensesiyle evlendirmiş, ardından Mengü Han'a göndermiştir. Ancak Mengü Han, kıymetli hediyeler ile Karakorum'a giden Rükneddin'i kabul etmemiş, henüz Moğolların eline geçmeyen İsmailî kalelerin tesliminden sonra gelmesi için geri göndermiştir. Ardından fikrini değiştirerek dönüş yolunda öldürülmesini emretmiştir. Bunun üzerine Hülegü Han, Suriye'de bulunan kalelerin zaptı işini Otçigin Noyan'a vermiştir. Kısa zamanda kalelerin hepsi alınmıştır⁶²⁹. Daha sonra Rükneddin Hürşah ile başlayan idam birkaç yıl devam etmiş ve sonunda bir insan avı niteliğinde büyük bir katliama dönüşmüş, İsmailî Devleti de son bulmuştur⁶³⁰.

Bâtınî mezhebine mensup olan ve yıllardır işledikleri cinayetler ile Müslümanlara zulmeden İsmailîlerin ortadan kaldırılması İslâm âlemini bir nebze de olsa rahatlatmıştır⁶³¹. Nitekim bu konuda Cüveynî şu sözleri zikretmektedir: “*Başta iman sahipleri olmak üzere bütün insanlar, onların hilelerinin şerrinden ve inançlarının sapıklığından kurtulup rahata kavuştular. Şüphesiz, büyükler, küçükler, ileri gelenler ve sıradan insanlar bu sevince ortak oldular. Âlemlerin Rabbi Allah'a hamdolsun ki zulmeden milletin kökü böylece kesildi*”⁶³².

Birinci görevi yerine getiren Hülegü Han, ikinci emri yerine getirmek için hazırlıklara başlamıştır. 1242 yılından itibaren Abbasi Halifeliği'nde Halife el-Mutasım Billâh hüküm sürüyor idi. O güne kadar hiçbir önemli icraatı bulunmayan ve olaylar karşısında kayıtsızlığı ile bilinen halife, böyle büyük bir tehlike karşısında çevresindekilerin de tesiri ile hiçbir önlem ve tedbir almamıştır. Zira halifenin etrafi

⁶²⁹ Cüveynî, *Cihan Güşa*, s. 505-523; Kiragos, *a.g.e.*, s. 129; Reşidüddin Fazlullâh, *Câmiu't-Tevârih*, s. 18-26; Yuvalı, “İlhanlılar”, s. 102; Kuşçu, *a.g.m.*, s. 366; Mustafa Akkuş, Büşra Bağcı, “Hülegü Han Döneminde Anadolu'da Görev Yapan Moğol Komutanları”, *USAD*, IX, Güz 2018, s. 158; Abdülkerim Özaydın, “Alamut”, *DİA*, II, TDV Yayınları, İstanbul 1989, s. 336-337.

⁶³⁰ Grousset, *Bozkır*, s. 337; Danuu, *a.g.t.*, s. 109; İ. Erdem, *a.g.t.*, s. 157.

⁶³¹ Cüveynî, *Cihan Güşa*, s. 522; Tuğba Eroğlu, *İlhanlılar Döneminde Doğu Anadolu Şehirleri*, İnönü Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Malatya 2017, s. 22; Boyle, “Dynastic and Political History of the Il-Khâns”, s. 345-346; Kuşçu, *a.g.m.*, s. 366; H. Ahmet Özdemir, “Moğol İstilâsıyla İlgili Çin Kaynakları ve Sı Shi Kı'ye Göre Hülagu'nun Batı Seferi”, *Marife*, S. 1, Bahar 2005, s. 100-103.

⁶³² Cüveynî, *Cihan Güşa*, s. 523.

yalnız beceriksiz müşavirlerle değil hainlerle de çevrilmiştir. Örneğin vezir el-Alkami Muhammed b. Ali halifeye ihanet edip Hülegü ile işbirliği yapmıştır⁶³³.

Burada Alkami'nin Moğollara yönelik tutumunun altında yatan incelemek konunun anlaşılması açısından uygun olacaktır. Alkami, halifenin yanında Şifliği benimsemiş bir vezir olarak görev yapmıştır. Onun böyle önemli bir göreve gelmesinde şahsi özellikleri, tecrübesi ve aldığı eğitimle kabiliyetli kâtipliği etkili olmuştur⁶³⁴.

Sunnî kaynaklara göre Alkami, ehli-sünnete kin duyduğundan dolayı yönetici yapılması yönünde Hülegü Han'dan söz aldıktan sonra Bağdat'ın kuşatılmasında adeta Moğol işçisi gibi çalışmıştır. Abbasi hilafetinin kaldırılmasını ve yerine Alevî hilafetinin kurulmasını istemiştir. Bu amacına ulaşmak için de Moğolları Bağdat'ın işgali konusunda teşvik etmiş ve asker sayısının azaltılması konusunda da halifeyi ikna etmiştir. Bağdat'ın düşmesinden sonra da İlhanlı Devleti adına İran'da vezir olarak görev almıştır. Ancak Alkami'nin çabaları İlhanlılar tarafından olumlu karşılık bulmamış, Hülegü, siyasi geleceği açısından onu tehlikeli bulduğu için isteğini reddetmiştir. Şiflere göre ise Alkami'yi ihanetle suçlamak tarihi gerçekleri görmemek olarak belirtilmiştir. Onlara göre Bağdat'ın düşüşünde kusur, halifenin kendi zaafı, oğlu Ebû Bekir'in zulmü ve emirlerin-komutanların aşırı vergi yüklemeleri olmuştur⁶³⁵.

Şifilerin Moğollara bakış açısını incelediğimizde ise olumlu tavır takındıklarını görmekteyiz. Nasıl ki Hristiyanlar Moğolları Tanrı'nın kendilerine bir vaadi ve düşmanlarından intikam aracı olarak görmüşlerse, Şifler de Moğolları beklenen Mehdi'nin çıkışını hızlandıran kavim olarak görmüşlerdir. Diğer yandan Şifilerin, İlhanlılara yönelik olumlu bakış açılarına Hz. Ali'ye nispet edilmiş rivayetler de katkı sağlamıştır. Bu rivayete göre Bağdat, mutlaka Moğolların eline

⁶³³ Spuler, *a.g.e.*, s. 61; Kuşçu, *a.g.m.*, s. 366; Hanifi Şahin, "Abbasilerin Son Dönemlerinden İlhanlıların Yıkılışına Kadarki Süreçte Şif-Sunnî İlişkileri", *e-Makâlât*, VI/2, Güz 2013, s. 21.

⁶³⁴ İbnü'l-Alkami, çocuk sayılabilecek yaşta nahiv ve edebiyatla ilgilenmiştir. Hille'de ikamet ettiği sırada fakih ve dil âlimi Amîdürrüesâ Ebû Mansûr Hibetullah b. Hâmid el-Hilli'nin öğrencisi olmuş, daha sonra Bağdat'a gelerek Ebu'l-Bekâ Muhibbüddîn Abdullah b. el-Huseyn el-Ukberî ve Radiyüddîn Alî b. Musâ b. Tâvûs'tan ders almıştır. Ayrıca hadis ilmiyle de ilgilenmiş ve es-Sâgânî'den hadis rivayetinde icazet almıştır. Daha sonra Bağdat'ta dayısı ve dönemin üstâdarı el-Mübârek b. ed-Dahhâk'ın himayesine girerek yazı sanatının inceliklerini öğrenmiş ve kâtiplik mesleğinde kendisini geliştirmiştir. Divânü'l-ebniyye'de dayısının vefatına kadar ona vekâleten kâtiplik yapmıştır. Dayısı öldükten sonra İbnü'n Nâkîd tarafından Dârü'tteşrîfât'ın başına getirilmiştir. Ayrıntılı bilgi için bkz. Halil İbrahim Hançabay, "Abbâsiler'in Son Veziri İbnü'l-Alkamî (ö. 656/1258) ve Moğollar'la İlişkisi", *Tarih Dergisi*, S. 72, Şubat 2020, s. 51-53.

⁶³⁵ Cüzcani, *a.g.e.*, s. 155-156; Şahin, "Şif-Sunnî İlişkileri", s. 21-22.

gececektir. Nitekim Bağdat'a girdiğinde Hille ve diğer beldelerdeki Şîî âlimler Hülegü'den aman dilemiştir. Han, neden direnmediklerini sorduklarında Hz. Ali'den gelen rivayeti öne sürmüşlerdir⁶³⁶.

Hülegü Han ve onun halefleri ise hükmettikleri coğrafyada hâkim inanç Sünniliğe karşı yerel unsurları desteklemişlerdir. Devlet yönetiminde de İranî unsurları görevlendirmiştir. Böylece dini yönden büyük düşmanı olan Sünnî Devletlere karşı Şîîleri destekleyen bir politika yürütmüştür⁶³⁷. Bunda en önemli etken olarak Abbasilerin ve en büyük düşmanları Memlûklerin Sünni olmaları görülmelidir.

Yine Hülegü Han, ünlü bilgin Nasırüddin Tusi⁶³⁸ aracılığıyla Şîîlerle ittifak yapmıştır. Onun Şîî grupları grupları desteklemesi ve himaye etmesi Şîîliğin Anadolu'da yayılmasına neden olmuştur⁶³⁹.

Bir rivayete göre Hülegü Han, Alamut Kalesi'ne saldırmadan önce 1255 yılında Abbasi Halifesi'nden harekât için asker göndermesini istemiştir. Ancak halife, bunun Bağdat'ın müdafaasını zayıflatmak için bir taktik olduğu düşünmüş ve elçiye olumlu cevap vermemiştir. Alamut'un zaptından sonra ise ikinci bir mektup göndermiş ve şehrin surlarını yıkmasını, hendekleri doldurması, idareyi oğluna bırakıp yanına gelmesini istemiştir. Mektubun özeti şu şekildedir: “*Biz daha önce mektup yazarak sizden asker beklemiştik, siz ise göndermediniz. Bunun için özür dilemelisiniz. Cengiz Han'dan beri Moğolların gitmediği neresi kalmıştır? Bize itaat et. Kendin gelmezsen, adamlarından birini gönder. Eğer fermanımızı dinlemezsen orduyu tertip eder ve sizinle savaşırız. Öyle ki askerinin öfkesinden Bağdad yok olur. Soyunu sürdürmek istiyorsan öğüdümü dinlersin*”. Halife bu tehdit dolu mektuba aynı tavırla cevap vermiş ve şunları söylemiştir: “*Ey kendini âlemin üstünde görmüş yeni yetme. Takdir olan şey neyse o olur. Bizler çocuktan yaşlıya herkes Allah'a inanırız. Benim gücüm İran'dan Turan'a kadar uzanır. Ben bölgenin lideriyim. Bir*

⁶³⁶ Şahin, “Şîî-Sünnî İlişkileri”, s. 20-21; Bausani, *a.g.m.*, s. 225.

⁶³⁷ Akkuş, *a.g.e.*, s. 127; Hanifi Şahin, “Ehl-i Beyt Siyaset İlişkisi (İlhanlılar Dönemi)”, *EKEV Akademi Dergisi*, S. 41, Güz 2009, s. 94-95.

⁶³⁸ Nasırüddin Tusi, Alamut'un düşmesinden sonra Hülegü tarafından özel danışman olarak görevlendirilmiştir. Bağdat'ın İlhanlıların eline geçme sürecinde Han'ın yanında bulunmuştur. Daha sonra Hülegü'yü tesiri altına almış ve Şîîlerin İlhanlılar nezdinde güçlenmesine katkı sağlamıştır. Ayrıntılı bilgi için bkz. Marandi, *a.g.t.*, s. 87-88; Şahin, “Şîî-Sünnî İlişkileri”, s. 23.

⁶³⁹ Akkuş, *a.g.e.*, s. 127-128; İ. Erdem, *a.g.t.*, s. 160; Şahin, “Şîî-Sünnî İlişkileri”, s. 23-24; Bausani, *a.g.m.*, s. 224.

işaret verdiğim zaman her yerden ordular hareket eder ve düşmana haddini bildirir. Eğer dostluk istiyorsan benim beldelerimde ne işin var. Horasan'la iktifa et”⁶⁴⁰.

Halifenin bu teklifi de reddetmesi ve üzerine mektubu göndermesi sonucunda savaş hâsıl olmuştur. Han, otuz bine yakın ordu ile 18 Ocak 1258 tarihinde Bağdat’a girmiştir. Beş gün beş gece şiddetli savaş yapılmıştır. Hülegü Han, kâtiplerine halife ailesinden olanların, Hristiyan keşişlerin, bilginlerin, şeyhlerin ve sivillerin hayatlarına dokunulmayacağına dair ferman yazdırmış ve okun ucuna takılarak şehrin içine atılmıştır. Kimse teslim olmayınca savaş şiddetlenmiştir. 7 Şubat 1258 tarihinde Moğollar kale duvarlarını aşarak şehre girmişler ve Hülegü yazdırdığı fermanın aksine aralarında âlimler, amirler, büyük şahsiyetlerin bulunduğu pek çok kişiyi katlettirmiştir. Bu katliam kırk gün sürmüş, binlerce kişinin katledildiği bu savaşta kuyu ve kanallara saklananlardan başka kurtulan kimse olmamıştır. Halife ise çuvala konulmuş ve tekmelenerek öldürülmüştür⁶⁴¹.

Moğolların Bağdat’da yaptıkları yıkım, İslâm karşıtlığının değil, politik üstünlük sağlama düşüncesinin bir tezahürü olmuştur. Moğollardaki inanç özgürlüğü sadece Moğolların siyasi hâkimiyetine ve onların dini temayüllerine bir meydan okuma sezildiğinde kısıtlanmıştır⁶⁴².

Abbasi Devleti’nin yıkılması, Bağdat’ın yağmalanması Moğolların, Nestûrî, Yakubi ve Ermenilerin gözünde zulmedilmiş Hristiyanların intikamcılar ve İslâm’ın temellerini sarsan ilahi kurtarıcılar olarak görünmelerini sağlamıştır⁶⁴³. Bu konuda Kiragos şunları zikretmiştir: “*Dicle nehrinin üstünde inşa edilmiş olan bu şehir, hâkimiyetini muhafaza ettiği müddetçe doymak bilmez bir sülük gibi bütün dünyanın*

⁶⁴⁰ Reşîdüddin Fazlullâh, *Câmiu't-Tevârih*, s. 31-33; Aknerli Grigor, *Moğol Tarihi*, çev. Hrand D. Andreasyan, Osman Yalçın Matbaası, İstanbul 1954, s. 28-29; Cüveynî, *Cihan Güşa*, s. 592-594; Danuu, *a.g.t.*, s. 109.

⁶⁴¹ *Abû'l-Farac Tarihi*, s. 568-579; Reşîdüddin Fazlullâh, *Câmiu't-Tevârih*, s. 41-47; Cüzcânî, *Tabakât-ı Nâsrî*, s. 157-161; Kiragos, *a.g.e.*, s. 130-135; Marandi, *a.g.t.*, s. 92-94; Kuşçu, *a.g.m.*, s. 366-367; Boyle, “*Dynastic and Political History of the Il-Khâns*”, s. 349. Halifenin elçileri Hülegü’yu taarruzdan vazgeçirmek için; halife ölürse tüm dünyanın düzeninin bozulacağını, yağmur yağmayacağını, bitkilerin yeşermeyeceğini söylemişlerdir. Hâkimiyetin kutsallığı konusunda benzer fikirlere sahip olan Moğollar, elçilerin bu sözlerine kısmen katılmışlardır. Nitekim Mutasım hapsedildiğinde Moğol hizmetindeki Sünniler ise; halifenin kanı dökülürse Hülegü ve Moğolların yer tarafından yutulacaklarını, bu nedenle öldürülmemesi gerektiğini söylemişlerdir. Ayrıca onlar Hülegü’nün, halifeyi öldürmezse Müslümanların ayaklanacağından, kılıçla öldürür ve kanını yere dökerse de deprem olacağından korktuğunu dile getirmişlerdir. Ayrıntılı bilgi için bkz. Cüzcânî, *Tabakât-ı Nâsrî*, s. 162; Grousset, *Bozkır*, s. 339; Bausani, *a.g.m.*, s. 224.

⁶⁴² Kahzanov, *a.g.m.*, s. 488.

⁶⁴³ Grousset, *Bozkır*, s. 340.

kanını emdi. Fakat Ermeni takvimine göre 707 yılında, bütün yuttuklarını iade etti. Yaptığı fenalıkların, döktüğü kanların cezasını vermekte Cenab-ı Hak gecikmedi”⁶⁴⁴.

Ceyhun ve Bağdat’a kadar olan bölge Moğol hâkimiyetine girdikten sonra Hülegü, Suriye ve Mısır’a yönelmiştir. Bağdat Seferi’nin sonlanmasına doğru Hülegü Han, Mengü Han’a mektup yazmış, Mısır ve Suriye’ye nasıl saldırıda bulunacağını ayrıntılı şekilde anlatmıştır⁶⁴⁵. Bu sefer için kurulan ordunun çekirdeği Moğollardan oluşmuşsa da Gürcü, Ermeni ve Türkiye Selçuklu askerleri de takviye olarak katılmışlardır. 25 Ocak 1260 tarihinde Halep düşmüştür⁶⁴⁶. Ancak Kitbuka başkanlığındaki Mısır’a gönderilen öncü kuvvetler 2 Eylül 1260 tarihinde Ayn-ı Calut’ta Sultan Kutuz tarafından hezimete uğratılmıştır. Kitbuka ise öldürülmüştür⁶⁴⁷. Haleb’e kadar ilerleyerek buralara kadar hükmünü geçiren ve topraklarını genişleten Hülegü, Mısırlılar tarafından durdurulmuştur. Hülegü’yü durdurabilen tek Müslüman devlet olma açısından mühim bir yeri olmuştur.

Sonuç olarak Hülegü döneminde, eşinden ve annesinden dolayı Hristiyanlara iyi davranılırken, Müslümanlara aynı muameleler gösterilmemiştir. Ancak Hülegü Han, hâkim olduğu Müslüman topraklarda halkın inançlarına müdahale etmemiştir. Ayrıca ilmî faaliyetlere önem vermiş, bilginlere bu faaliyetlerini sürdürecekleri yerler hazırlatmıştır. Hazineden verilen 20 bin dinar değerinde astronomik aletler ile Şam, Bağdat ve el-Cezire’den 400 bin cilt kitap rasathaneye getirtilmiştir. Aslında bu rasathane Tusi tarafından Hülegü’ye tavsiyesiyle, her işin geleceğini öğrenmek için kurulmaya başlanmışsa⁶⁴⁸ da dönemin ilim ve kültür hayatında önemli bir paya sahip olmuştur⁶⁴⁹.

Hülegü’nün dini bakımdan tehlikesini önceden gördüğü halife ile mücadelesi ve Budizm’e, Hristiyanlığa teveccühü, Moğol yüksek tabakasını İslâm düşmanlığına itmiştir. Hülegü’nün siyaseti de bu düşmanlık esasına dayanmıştır⁶⁵⁰. Nitekim önceki bölümlerde belirtildiği üzere Müslüman olan Berke ve Nogay’ın, Hülegü ile olan savaşları kazanmaları, ona karşı İslâm dünyasında Memlûkler ve (Hülegü’nün

⁶⁴⁴ Kiragos, *a.g.e.*, s. 135; Grousset, *Bozkır*, s. 340.

⁶⁴⁵ Reuwen Amitai-Preiss, *Mongolçuud ba Mamlukuud*, Orçuulsan Samandaşın Oyunsüren, Ulanbaatar 2006, s. 17.

⁶⁴⁶ Reuwen, *Mongolçuud ba Mamlukuud*, s. 27.

⁶⁴⁷ Reuwen, *a.g.e.*, s. 40-48.

⁶⁴⁸ Arslan, *a.g.e.*, s. 405; Danuu, *a.g.t.*, s. 130-13; Fuad Köprülü, “XIII. Asırda Maraga Rasathanesi Hakkında Bazı Notlar”, *Belleten*, IV, S. 21, Ankara 1942, s. 212, 222-223.

⁶⁴⁹ Danuu, *a.g.t.*, s. 132.

⁶⁵⁰ Spuler, *a.g.e.*, s. 262.

kuzenlerinden olan) Altın Orda Devleti ile müttefik oluşturmaları bu düşmanlığın belirtileri arasında gösterilebilir.

Bunlara ek olarak Hülegü Han'ı Budist veya Hristiyan olarak nitelemek mümkün değildir. Onun Hristiyanlara karşı hoşgörüsü ise sadece eşi ve annesi üzerinden de yorumlanmamalıdır. Ailenin ve çevrenin din seçiminde elbette etkisi olur ancak Hülegü'nün Memlûkler ve Cuci Ulusu'na karşı dengeli bir siyaset izleyerek Hristiyanlara ihtiyaç duyabileceğini de göz ardı etmemek gerekir. Daha önceden de belirtildiği üzere İslâm'a düşmanlığının altında “*siyaset*” birincil faktörü oynamıştır.

Abbasi Devleti'nin yok edilmesi meselesini incelediğimizde; Abbasi Halifeliği, Irak ve Huzistan bölgelerini içine alan başta Bağdat olmak üzere mamûr bir durumda idi. Hint ticaretinin eskiden olduğu gibi halifeliğin en zengin gelir kaynağı olmasıyla, Bağdat nüfusunun çokluğu, kalabalık pazarlarıyla, ilim müesseseleri ile İslâm âleminin en zengin şehri vasfını taşımıştır⁶⁵¹. Böyle bir yer Müslüman toprakları değil, Hristiyan toprakları da olsa Moğolların yine buraları ele geçirmek isteyeceği aşikârdır. Ancak bütün bunlar Moğolların küçük-büyük, yaşlı-geç, kadın-erkek demeden binlerce insanı acımasızca katletmeleri gerçeğini değiştiremez.

Hülegü Han, Maraga yakınlarında 8 Şubat 1265 yılında ölmüş, ardından Dokuz Hatun da ölmüştür. Hristiyanlardan Yakubi Kilisesi adına Bar Hebraeus ve Ermeni kilisesi adına Kantzaglı Kiragos gözyaşı dökmüşlerdir⁶⁵².

Hülegü'nün ölümünden sonra Abaka Han seçilmiştir. Hülegü'nün on dört oğlunun en büyüğü olan Abaka Han, 1234 yılında Moğolistan'da doğmuştur. 1256 yılında babası ile İran'a gelmiş, önce Horasan valiliğine tayin edilmiştir. Hülegü Han'ın ölümü üzerine 1265 yılında kurultayca babasının yerine getirilmiştir⁶⁵³.

Abaka Han'ın annesi Yesuncin Hatun olmasına rağmen babası oğlunun eğitimini Nestûrî eşi Dokuz Hatun'a bırakmıştır. Böylece dini kültürü baş hatun üvey

---

⁶⁵¹ Kuşçu, *a.g.m.*, s. 366.

⁶⁵² Grousset, *Bozkır*, s. 349; Marandi, *a.g.t.*, s. 109;

⁶⁵³ *Abû'l-Farac Tarihi*, s. 585; Kiragos, *a.g.e.*, s. 149; Roux, *Moğol İmparatorluğu*, s. 361; Spuler, *a.g.e.*, s. 78; Marandi, *a.g.t.*, s. 113; İ. Erdem, *a.g.t.*, s. 184-185; Faruk Sümer, “Abaka”, *DİA*, I, TDV Yayınları, İstanbul 1988, s. 8; Sümer, “Abaka, Argun Hanlar ve Ahmed-i Celayir”, s. 177; Durmuşoğlu, *a.g.m.*, s. 224.

annesinden almış ve Hristiyanlık taassubu içerisinde yetiştirilmiştir⁶⁵⁴. Önceden de belirtildiği üzere babanesi Sorgaktani Hatun, babası ve amcalarının eğitimlerini tamamlaması için Budist hocalara vermesi sonucunda da babası Budizm'e meyletmişti. Abaka'nın da atasından dolayı Budizm'e meyli olmuştur⁶⁵⁵. Ancak Abaka Han babası gibi ölünceye kadar atalarının dini üzere kalmıştır. Hayatının her anını da Şaman inancının adet ve geleneği üzerine yaşamıştır⁶⁵⁶.

Abaka Han, diğer dinlere karşı hoşgörü politikası güderken en büyük düşmanları Memlûklerin Sünni olmasından dolayı İslâm karşıtı tavır almıştır. Hatta Sünni Müslümanlara karşı büyük bir kin beslemiştir. Müslümanlara olan öfkesini açığa vurmaktan çekinmemiştir. Abaka ve amcası Kubilay, Buda dinini benimsediklerinden dolayı müşrik olarak görülmüşlerdir. Hatta Abaka, amcası Kubilay'a mektup göndererek: "*Kur'an'da bütün müşrikleri öldürün diye bir ayet bulunuyor diyerek.*" diyerek Müslümanları yok etmesi için amcasını kışkırtmıştır. Müslümanlara karşı olan tutumunu ülkenin her tarafında göstermiş, Ocak 1273 yılında Buhara şehrine girdiğinde Müslümanları öldürmekten ve yağmadan geri durmamıştır. Sünnilerin en güzel medresesi Mesudiye Medresesi ateşe verilmiştir. Önemli kitapları yakmışlar, öldürme ve soygunlara bir hafta devam etmişlerdir⁶⁵⁷. Abaka Han'ın Vezir Cüveynî'ye zorla domuz eti yedirmesi İslâm'a ve Müslümanlara olan düşmalığının bir örneği olarak gösterilebilir⁶⁵⁸. Abaka, Müslümanların hoşuna gitmeyecek uygulamalarda da bulunmuş, bazı camii ve medreseleri kapattırıştır. Ardından Müslüman vakıflarının gelirlerini Hristiyan ve Yahudi doktorların ücretlerinin ödenmesine sarf etmiştir⁶⁵⁹.

Abaka Han, Sünni Müslüman çoğunluğa sahip İlhanlı topraklarının güney bölgesini kuvvetlendirmek istemiş, bunun için siyasi evlilik yapmıştır. Kendisi Budist olmasına rağmen Kirman hâkimi Kudbeddin Muhammed'in kızı Türkan Hatun ile evlenmiştir. Kardeşi Mengü Timur'u da Hristiyan olmasına rağmen Fars

⁶⁵⁴ Akkuş, *a.g.e.*, s. 131; Akkuş, "Âbâkâ Han'ın Dinî Şahsiyeti", s. 75.

⁶⁵⁵ Spuler, *a.g.e.*, s. 201; Barthold, "Hülegü", s. 353; Akkuş, "Âbâkâ Han'ın Dinî Şahsiyeti", s. 76; Sümer, "Abaka", s. 8.

⁶⁵⁶ Zeki Velidi Togan, *Umumi Türk Tarihine Giriş*, I, İsmail Akgün Matbaası, İstanbul 1946, s. 215; Spuler, *a.g.e.*, s. 191; Akkuş, *a.g.e.*, s. 133.

⁶⁵⁷ Akkuş, *a.g.e.*, s. 140-141.

⁶⁵⁸ Spuler, *a.g.e.*, s. 263; Akkuş, *a.g.e.*, s. 141; aynı mlf., "Âbâkâ Han'ın Dinî Şahsiyeti", s. 80.

⁶⁵⁹ Spuler, *a.g.e.*, s. 263; Kitapçı, *a.g.e.*, s. 111.

Atabeyi Müslüman Abeş Hatun ile aynı maksat için evlendirmiştir. Bu evlilikten amacı vassalı durumundaki toprakları doğrudan kendisine bağlamak olmuştur⁶⁶⁰.

Abaka Han, Memlûklere karşı birlikte hareket etmek için de Haçlılar ile yakın münasebetlerde bulunmuş, Memlûklere saldırmak için onlarla yazışmıştır⁶⁶¹. Bizans İmparatoru Mikhail Paleologos ise İlhanlı hükümdarları ile iyi ilişkiler kurabilmek için kızı Despina (Meryem)'yi⁶⁶² 1265 yılında Abaka'ya göndermiştir. Ancak Dokuz Hatun kadar devletin siyasi kararlarında etkili olamamış, Abaka'nın kadınları arasında sonda yer almıştır. Hatta Despina Hatun evlenmeden önce Abaka'dan vaftiz edilmesini istemiştir. Bu olay gerçekleşikten sonra evliliğin gerçekleştiği söylenirse de Hetum; Abaka'nın hiçbir zaman Hristiyan olmadığını, puta taptığını belirtmiştir⁶⁶³.

Abaka Han, Müslümanlara yönelik dini siyasetinde Müslüman gruplar arasındaki Şîî-Sünnî çatışmasından da istifade etmiş, Şîîler onun döneminde ayrıcalıklı konuma sahip olmuşlardır. Örneğin Moğol hanımla evlenerek İlhanlı hanedanıyla yakınlık kuran müfrit Şîî Tusi, İlhanlıların, Sünnî Müslümanlara karşı yürüttüğü mücadelede önemli rol oynamıştır. Bu süreçte İmamiye mezhebinin fakihleri, inanç eserleri ve fikhî konularda Ahmed b. Tavus el-Husnî, Necmeddin Cafer el-Hillî ve Nasreddin et-Tusî gibi Şîî âlimler Abaka'nın himayesinde pek çok eserler vermişlerdir⁶⁶⁴.

Müslüman yazarlar da ondan övgü ile bahsetmiştir. El-Futi, Abaka Han'ın Müslüman olmamasına rağmen onu, faziletli, olgun hükümdarlar arasında zikretmiştir. Aksarayi ise onun hakkında şunları söylemiştir:

“Abaka, âdil bir padişah idi, memleketinde hiçbir fitne ve serkeşlik unsuru bırakmadı. Bu âdalet eseri, o yaşadıkça güneş gibi parladı. Onun zamanında serçe kuşu atmacanın yanı başında yuva kurdu, güvercin doğan kuşunun yanında istirahat

⁶⁶⁰ Akkuş, *a.g.e.*, s. 141;

⁶⁶¹ Fatih Yahya Ayaz, “Memlûk-İlhanlı İlişkilerinde Bir Dönüm Noktası: Şakhâb Savaşı (702-1303)”, *Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, S. 15, Sakarya 2007, s. 4; Ahmet Sağlam, “Memlûk-İlhanlı Diplomatik İlişkileri”, *Belleten*, LXXXII/293, Ankara 2018, s. 92.

⁶⁶² Maria isimli bu prensese Moğollar Despina Hatun demişlerdir. Akıllı ve iyi kalpli olması Moğollar arasında sevilmesini sağlamıştır. Ancak prenses, Mikhail'in gayri meşru kızı idi. Hatun aslında Hülegü Han'a gönderilmiş ancak ölmesi üzerine geri dönmeyince, Abaka'ya eş olmuştur. Bkz. *Abû'l-Farac Tarihi*, s. 585; Erol Keleş, “Avrupa ile Yapılan İttifakın İlhanlı Hükümdarlarının Dini Tercihleri ve Dâhili Siyaseti Üzerindeki Tesiri” *Türk Dünyası Araştırmaları*, CXXI/239, Mart-Nisan 2019, s. 353, dn. 65.

⁶⁶³ Spuler, *a.g.e.*, s. 78; Keleş, *a.g.m.*, s. 352.

⁶⁶⁴ Akkuş, “Abâkâ Han'ın Dinî Şahsiyeti”, s. 80.

*etti, koyun kurtlara komşu oldu. Böylece onun zamanında hiç kimse kanun dışında hareket etmeyi tasavvur edemedi*⁶⁶⁵.

Abaka Han'ın adaletli olduğuyla ilgili Aksarayi bir olayı örnek göstererek: *“Arran'da bir Moğol ağabeyinin köylüden bir koyunu gasp yoluyla aldığını öğrenir öğrenmez, hükümdarın bu kumandanı parça parça ettiğini”* nakletmiştir⁶⁶⁶. Yine İranlı tarihçi Kâşânî, Târîh-i Olcayto adlı eserinde Abaka Han'dan *“Abaka Han-ı 'Adil'”* olarak söz etmiş, dönemin şairlerinden biri ise vefatı üzerine şunları zikretmiştir: *“Abaka Han'ın insaf ve adaletinden kötü cihan, mutlu 'adn cenneti gibi oldu’*⁶⁶⁷.

Abaka'nın yönetiminde Müslüman idareciler bulunmuştur. Fars vilayetinin valisi Şamanist Engiyanu'nun veziri Doğu Türkistanlı Celâleddin Hotanî, çok dindar bir Müslüman idi⁶⁶⁸. Hotanî'den başka Şemseddin Cüveynî ve kardeşi Ata Melik Cüveynî, Abaka döneminin ünlü vezirleri arasında yerlerini almışlardır⁶⁶⁹. Muhtemelen bu vezirler Abaka Han'ın İslâm'a ve Müslümanlara karşı daha fazla olumsuz hareketlerde bulunmasına mani olmuşlardır⁶⁷⁰.

Bu Müslüman yöneticiler haricinde Abaka Han'ın, Şeyh Sâdi ile yakın münasebeti bulunmuştur. Kendisi külliyyatında şunları zikretmektedir:

“Aramızdaki pek çok hukuka binaen iki kardeş olan vezir Alâeddin ve hoca Şemseddin'i ziyarete gittiğim gün kendilerini yeryüzünün padişahu Abaka'nın yanında buldum. O gün oradan çekilmek üzere iken bunların ikisi de gelip beni birçok iltifatlara mazhar ettiler ve el ayaklarımı öptüler. Hükümdar onların bu hareketlerini görerek taaccüp etmiş ve: 'Bunca yıldır Şemseddin benim hizmetimdedir. Ve benim yeryüzünün padişahu olduğumu bilir. Bununla beraber bu zata yaptığını gördüğüm bu iltifat ve hürmeti benim hakkımda yapmış değildir.' demiş idi... Bunlar; benim kendilerinin şeyhleri olduğumu ve marûf Şeyh Sâdi bulunduğumu söylemişler ve birkaç gün sonra Abaka'nın emriyle beni, arzu etmediğim halde onun huzuruna götürmüş idiler. Kendisiyle sohbetten sonra huzurundan çıkacağım vakit benden nasihat istemiş ben de kendisine şu: 'Sevap ve akabten başka dünyadan ahrete bir nesne götürmek mümkün değildir.' suretiyle bir

⁶⁶⁵ Togan, *Türk Tarihine Giriş*, s. 216.

⁶⁶⁶ Togan, *aynı yer*.

⁶⁶⁷ Durmuşoğlu, *a.g.m.*, s. 224.

⁶⁶⁸ Togan, *Türk Tarihine Giriş*, s. 215.

⁶⁶⁹ Spuler, *a.g.e.*, s. 78, 87.

⁶⁷⁰ Arslan, *a.g.e.*, s. 407.

nasihatte bulundum. Abaka bunu nazmetmemi emretti, ben de derhal şu: 'Raiyeti görüp gözeten hükümdara almakta olduğu haraç helâl olsun, çünkü bu; onun çobanlığına karşı aldığı hakkıdır. Eğer o hükümdar halka iyi bakmazsa aldığı haraç ona yılanın zehri olsun suretinde nâzmettim. Ve ayrılırken kendisine şu beyti okudum: 'Padişah Tanrı'nın gölgesidir. Gölge de gölge sahibi zattan ayrı değildir. Padişahın kılıcı olmasa ahali hayrı kabul etmez. Ve eğer padişahın rey ve hareketleri hatalı olursa memleket selâha yüz tutmaz...' bunlardan Abaka pek memnun oldu"⁶⁷¹.

Abaka Han her ne kadar adil bir hükümdar olmuş, şeyhler ile görüşmüş, etrafında Müslüman idareciler olmuş olsa da Müslümanlara karşı olan olumsuz hareketleri, binlerce Müslüman'ı katletmesi gerçeğini değiştirmez.

3.3.1. Ahmed Teküder ve İslâmiyet

Moğolistan'da 1247 yılında doğduğu tahmin edilen Ahmed Teküder, Hülegü Han'ın yedinci oğludur ve Kongirat Bey'in kızı Nestûrî Hristiyan Kutuy Hatun'dan doğmuştur⁶⁷². Dindar bir Hristiyan olan Kutuy Hatun, oğlunu bu din üzere yetiştirmiş ve çocukluğunda vaftiz ettirmiş, ona Nikola adını vermiştir⁶⁷³.

Ahmed Teküder, çocukluk ve gençlik yıllarını 1265 yılına kadar Moğolistan'da geçirmiştir. Babasının ölümünden sonra amcası Kubilay tarafından Abaka Han'ın yanına gönderilmiştir. Bu dönemde Nihâvend ve Dinâver taraflarında kendi emirlerine verilen yerleri idare etmiştir. On yedi sene kaldığı İran'da Mısır ve Şam melikleriyle görüşmüştür. Bu dönemde İran'da Müslümanlar, Budist, Hristiyanlar arasındaki çekişmelere şahit olmuş olan Teküder, burada Müslümanlarla ilişkileri ve onlar içerisinde bulunması dolayısıyla İslâm'a meyli artmıştır. Daha sonra Ahmedî dervişlerinden Şeyh Kemâleddin Abdurrahman el-Kevâşî'nin etkisiyle Müslüman olmuştur. İslâm'a girince "Ahmed" ismini almıştır⁶⁷⁴.

⁶⁷¹ Şerefeddin Yaltkaya, "Şeyh Sâdi'nin Abaka ile Görüşmesi", *Ülkü Halk Evleri Dergisi*, XIII/74, Nisan 1939, s. 167-168.

⁶⁷² *Abû'l-Farac Tarihi*, s. 610; Reşîdüddin Fazlullâh, *Câmiu't-Tevârih*, s. 127; Grousset, *Bozkır*, s. 353; Korykoslu Hayton, *Doğu Ülkeleri Tarihinin Altın Çağı*, çev. Altay Tayfun Özcan, Selenge Yayınları, İstanbul 2015, s. 139; Sürücü, *a.g.t.*, s. 31; Hamid Algar, "Ahmed Teküder", *İA*, II, İstanbul 1989, s. 139; Faruk Sümer, "Teküder", *İA*, XII/1, MEB Yayınları, İstanbul 1979, s. 144.

⁶⁷³ Roux, *Moğol imparatorluğu*, s. 398; Grousset, *Bozkır*, s. 353; Akkuş, *a.g.e.*, s. 148-149; Bausani, *a.g.m.*, s. 226; A. Mesut Ağır, *Memlûk Tarihçilerine Göre Sultan Kalavun Dönemi Siyasî Olayları*, Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İzmir 2004, s. 40.

⁶⁷⁴ Ebül Ferec, *Muhtasarüddüvel*, s. 53-54; İbn Tagrıberdi, *a.g.e.*, s. 68, dn. 61; Grousset, *Bozkır*, s. 353; Akkuş, *a.g.e.*, s. 149-150; Ağır, *a.g.t.*, s. 40; Abdullah Kaya, "İlhanlıların Anadolu Türkmen Beylerine Karşı Politikası", *Erzincan Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, VI, Erzincan 2013, s. 312; Boyle, "Dynastic and Political History of the Il-Khâns", s. 364-365; Uyar, "Türk Din

Teküder, 1282 yılında İlhanlı tahtına oturduğu vakit hazineleri açıp hediyeleri dağıttıktan sonra etrafındaki herkes içki, raks ve eğlenceye başlamışlardır. Ancak Teküder, Müslüman olduğu ve Ahmed ismini aldığından dolayı içki içmemiş, ara sıra kıymız içmiş⁶⁷⁵, yarlık yerine ferman ve elçi yerine de Resul kelimelerini kullanmıştır⁶⁷⁶.

Bir ferman çıkartmış, İslâm emirlerine göre vakıf iratlarının vakfiye şartlarına uygun olarak sarf edilmesini emretmiştir. Yahudi-Hristiyan tabiplerin ve müneccimlerin evkaf defterlerine yazılı maaşlarının hazineden ödenmesini, Hristiyan mabed ve putların camiye çevrilmesini, buraların âlim, şeyh ve dervişlere verilmesini bildirmiştir⁶⁷⁷. Bu olaylardan dolayı Hayton eserinde Ahmed Teküder'i “şeytanın oğlu” olarak nitelendirmiştir⁶⁷⁸.

Ayrıca Abaka döneminde Hristiyanlığa meylinden dolayı saraya alınmış Hristiyan memurları görevden almış, yerine Müslüman görevliler tayin etmiştir⁶⁷⁹. Kardeşi Abaka'nın Müslümanlara yaptığı kötülükleri de nispeten ortadan kaldırmaya çalışmıştır. Örneğin müsadere edilen mal ve mülkleri sahiplerine iade etmiştir. Hac seferlerini desteklemiş, Mekke ve Medine'deki mukaddes yerlere vakıflar tahsis etmiştir⁶⁸⁰.

Ahmed Teküder, Abaka döneminde Müslümanlara karşı uygulanan olumsuz politikaları da kaldırmıştır. Böylece Müslümanların rahat bir nefes almasını sağlamıştır. Kendisi Moğolların, Müslüman olmaları için bütün nüfuz ve kudretini de kullanmıştır. Hatta Moğollar bu hususta çok direndiklerinden dolayı onları

Anlayışının Rolü Üzerine” s. 217; Bausani, *a.g.m.*, s. 226; İlhan Erdem, “İlhanlılar'da Ahmed Teküder Dönemi ve Selçuklular”, *Tarih Araştırmaları Dergisi*, XXII/35, Ankara 2004, s. 104; aynı mlf., “Olcaytu Han'ın Ölümüne Kadar İlhanlılar'da Yaşanan Siyasal-Kültürel Gelişmeler ve Yakın-Doğu'ya Etkileri”, *Tarih Araştırmaları Dergisi*, 20/31, Ankara 2002, s. 17.

⁶⁷⁵ Kıymız, içerisinde %3 oranında alkol bulunan bir içecek olması nedeniyle vücutta hoşluk ve sarhoşluk etkisi yaratan bir içecektir. Bundan dolayı İslâm dinine göre haram düşüncesi hâkimdir. Ancak bu durum o dönemde dini muhit için sorun oluşturmamıştır. Çünkü dine yeni ısınanları yıldırma prensibi Moğollara karşı benimsenen bir tutum olmuştur. Ayrıntılı bilgi için bkz. Merve Yalınel, “Kıymızın Türk Tarihi ve Kültüründeki yeri” *Genel Türk Tarihi Araştırmaları Dergisi*, III/5, Ocak 2021, s. 1-12; Uyar, “Türk Unsurların ve Türk Din Anlayışının”, s. 225, dn. 91.

⁶⁷⁶ Galstyan, *a.g.e.*, s. 74; Akkuş, *a.g.e.*, s. 150-151; Uyar, “Türk Din Anlayışının Rolü Üzerine”, s. 225.

⁶⁷⁷ Turan, *Türkiye*, s. 576; Spuler, *a.g.e.*, s. 263.

⁶⁷⁸ Hayton, *a.g.e.*, s. 139-146.

⁶⁷⁹ Spuler, *a.g.e.*, s. 239.

⁶⁸⁰ Hanifi Şahin, *İlhanlılar Döneminde Şiilik*, Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Doktora Tezi, Erzurum 2008, s. 91.

zorlamamak için hediyeler ve rütbeler vererek İslâm'a meylettirmeye çalışmıştır. Bu sayede pek çok Moğol'un Müslüman olmasına vesile olmuştur⁶⁸¹.

Ahmed Teküder'in Müslüman olması Müslümanları sevindirirken Moğol ileri gelenlerini ve diğer din mensuplarını endişeye sokmuştur⁶⁸². Her şeyden önce İlhanlıların kendisi Cengiz Han'dan beri var olan ve uygulanan yasayı yavaş yavaş bir kenara bırakacak ve hükümdarlarının kabul ettiği yeni dinin kurallarını dikkate almaya başlayacaktır. Bu elbette kolay olmamıştır. Çünkü Sultan Ahmed'in etrafında bulunan âlimler, din adamları grubunun dışındaki devlet adamları ve komutanlar Moğol geleneğine sıkı sıkıya bağlı bulunmuşlardır. Bu sebeple de bu yeni durumdan hoşnut olmamışlardır⁶⁸³. Ahmed Teküder'i Moğol geleneklerinden uzaklaştığı gerekçesiyle ve yaptığı faaliyetlerden duydukları rahatsızlığı belirtmek için Çin'de bulunan Büyük Moğol Han'ı Kubilay'a şikâyet etmişlerdir. Kubilay, memnuniyetsizliğini göstererek kendisine müdahale etmekle tehdit etmiştir. Daha sonra Abaka'nın oğlu Argun'a bir berat vermiş ve yanında Suriyeli Hristiyan İsa'yı yollamıştır. Teküder ise, Kubilay'a yapılan şikâyet başvurusuna Nestûrîlerin destek verdiğini düşünmüş, Patrik III. Mar Yaballah'ı ve yardımcısı Rabban Sauma'yı sorumlu tutarak hapse attırmıştır. Sonradan Patrik, Kutuy Hatun'un müdahalesi ile kurtulabilmiştir⁶⁸⁴.

Ahmed Teküder'e karşı yapılan baskılar sonuç getirmiş, Teküder'in Müslüman olması hayatına mal olmuştur. Yeğeni Argun, atalarının geleneklerini terk ettiği, Arap geleneğini kabul ettiği gerekçesiyle amcasını öldürmüştür⁶⁸⁵.

Samimi bir Müslüman olan Ahmed Teküder'in, yumuşak tabiatı ve merhametli bir kişiliği olmuştur. Şeyhlere içten bağlılığı ile bilinen Teküder, bütün gayretini Müslümanların işlerini düzene koymaya, onların güven ve huzur içinde yaşamalarına sarfetmiştir⁶⁸⁶. Nitekim İbn Tagrıberdi onun kişiliği ve Müslümanlık'taki samimiyetini şu sözlerle dile getirmiştir: "*O kudretli, ileri görüşlü ve halkına çok iyi davranan bir hükümdar idi. Müslüman olduktan sonra câmîler ve*

⁶⁸¹ Arslan, *a.g.e.*, s. 413-414.

⁶⁸² Şahin, *a.g.t.*, s. 21; Arnold, *a.g.e.*, s. 237.

⁶⁸³ Cüneyt Kanat, "İlhanlı Hükümdarı Teküder'in Müslümanlığı Kabulü ve Bunun Memlûk Devleti'ndeki Yankıları", *Türklük Araştırmaları Dergisi*, S. 12, Eylül 2002, s. 234.

⁶⁸⁴ Roux, *Moğol İmparatorluğu*, s. 400.

⁶⁸⁵ Roux, *Moğol İmparatorluğu*, s. 400; Arslan, *a.g.e.*, s. 416; Şahin, *a.g.t.*, s. 21; Uyar, "Türk Din Anlayışının Rolü Üzerine" s. 222.

⁶⁸⁶ Akkuş, *a.g.e.*, s. 151; Sümer, "Anadolu'da Moğollar", s. 56.

*mescidler bina etmişti. O dinin kuralları dışına asla çıkmamış ve yaptığı her iş şeriata uygun olmuştur*⁶⁸⁷.

Moğollar, keramet ehli evliyalara karşı da yoğun bir ilgi duymuştur. Özellikle Moğol eliti ve yerel halk arasında arabuluculuk yapma noktasında önemli roller üstlenmişlerdir⁶⁸⁸. Şeyhlere bağlı olan Ahmed Teküder'in Müslüman olmasında kendisine baba diye hitap ettiği Şeyh Abdurrahman, bunlar arasında zikredilmiştir.

Şeyh Abdurrahman, Abbasi Halifesi Mustasın Billah'a ait Karaca adlı bir Memlûk'ün oğlu idi. Kendisi İlhanlıların hizmetine ferrâş olarak girmiştir. El-Nüveyri ve el-Aynî ise dülger (ağaç ustası) olduğunu belirtmişlerdir. Şeyh, Musul'un önemli mistiklerinden Şeyhülİslâm Muvaffaküddin Ahmed b. Yûsuf el-Kevâşi'den eğitim aldığı için Kevâşi nisbesiyle anılmıştır⁶⁸⁹. Finans konularında yeterli deneyime sahip Şeyh Abdurrahman, Hülegü dönemindeki Tusî gibi Ahmed Teküder döneminde İlhanlılardaki tüm dini vakıfların yöneticisi olmuştur. Teküder'in Memlûk sultanına gönderdiği ikinci elçilik heyetine de liderlik etmiştir. Şeyhin yanında götürdüğü mektupta Ahmed Teküder onu "*sağ ve sol el*" olarak nitelendirmiştir⁶⁹⁰. Ayrıca Teküder'e dini danışmanlık yapmış, Şeyh el-İslâm payesini almıştır⁶⁹¹.

Teküder, çocukluğunda Hülegü'nün huzurunda Rifailerin⁶⁹² tarikatı mensubu şeyhlerin ateşe girerek yaptıkları gösteride bulunmuştur. Rifai şeyhi ateşe girerken beraberinde Ahmed Teküder'i de ateşe sokmuştur. Bu şeyh ona "*Ahmed*" ismini verdiği gibi onu Rifailere katmıştır⁶⁹³. Böylece han olmadan önce bu şeyhin talebesi olmuş, İslâmiyet konusunda ondan çok etkilenmiştir⁶⁹⁴. Sıklıkla şeyhin Arran'da bulunan dergâhına gidip gelmeye başlamış, semahlarına katılmıştır. Kendisini şeyhe çok kaptırdığından dolayı devlet işleri aksamaya başlamış ve emirler bu durumdan hoşnutsuzluk duymuşlardır. Hatta bazıları Müslüman olmasından ve Moğol

⁶⁸⁷ Kanat, *a.g.m.*, s. 247.

⁶⁸⁸ Pfeiffer, *a.g.m.*, s. 650.

⁶⁸⁹ Uyar, "Türk Din Anlayışının Rolü Üzerine" s. 217-218.

⁶⁹⁰ Pfeiffer, *a.g.m.*, s. 653.

⁶⁹¹ Uyar, "Türk Din Anlayışının Rolü Üzerine" s. 219; Hanifi Şahin, "İlhanlıların Sosyo-Politik İlişkilerinde Dinî-Mezhebî Kabullerin Rolü", *İLTED*, I/45, Erzurum 2016, s. 126.

⁶⁹² Rifailerin Moğollar nezdinde itibar görmelerini onların burhân ayini vasıtası ile gösterdikleri olağanüstü durumlara bağlayabiliriz. Burhan adı verilen bu ayinler onların karakteristik özelliklerini sergiledikleri gösteriler olmuştur. Ateşe hâkimiyetleri, canlı yılanları yemeleri, kızgın fırınlara girmeleri, ateşler yakıp üzerinde sönene kadar sema ve raks etmeleri, aslanların üzerine binip dolaşmaları bu ayinin kapsamında değerlendirilmiştir. Ancak ayinlerle kurumsal tasavvuf açısından çok eleştirilmişlerdir. Ayrıntılı bilgi için bkz. Hanifi Şahin, "Dinî-Mezhebî Kabullerin Rolü", s.118.

⁶⁹³ Şahin, *a.g.t.*, s. 135.

⁶⁹⁴ Kanat, *a.g.m.*, s. 234.

kültüründen uzaklaşmasından dolayı kendisine kin besleyen şehzade Argun ile gizli ittifak yapmışlardır. Ancak Ahmed Teküder, bunları görmezden gelerek şeyhle günlerini geçirmeye devam etmiştir⁶⁹⁵.

Şeyh, klasik medrese âlimi değil idi. Kaynaklar onun Rifâî şeyhi olduğunu belirtmişlerdir ancak ilmî simyaya ve sihir/muska konusuna hâkim olması, el çabukluğu ile bazı hileler ortaya koyması gibi ritüellerine bakılarak muvelleh⁶⁹⁶ devişlere ait tavırlar sergilemiştir⁶⁹⁷.

Ahmed Teküder'in, Şeyh Abdurrahman'dan başka "kardeşim" dediği Baba müridi İştân⁶⁹⁸ Mengli adında Kalender Derviş ile de sıkı bir muhabbeti olmuş, çadırı Teküder'in karargâhında kurulmuştur. Teküder, Mengli'nin ikametgâhına sıklıkla uğrayarak orada yapılan semalara katılmıştır⁶⁹⁹.

Bu dönemde Ahmed Teküder'e yaklaşmak isteyen Safevî-Kalenderi gruplar arasında kıskançlıklar ve çekişmeler ortaya çıkmıştır. Bu muhalif gruplar birbirini bertaraf etmek için Moğol idari gücünü lehlerinde kullanmışlardır. Kalenderi Hasan Mengli, Sünni tarikat Erdebil Tekkesi onu zındıklık ile itham ettiği için Ahmed Teküder'i, Şeyh Zahid'e karşı kışkırtmıştır⁷⁰⁰. Bu duruma karşın Safevî şeyleri de

⁶⁹⁵ Verep, *a.g.t.*, s. 14-15; İ. Erdem, "Ahmed Teküder Dönemi", s. 104-105; Faruk Sümer, "Anadolu'da Moğollar", *Selçuklu Araştırmaları Dergisi*, I, Ankara 1970, s. 56.

⁶⁹⁶ Muvelleh; hüzn, şiddetli vecd, üzüntü, sevinç, korkudan dolayı aklın gitmesi, hayrete düşmek, çılgına dönmek, kendini kaybetmek gibi anlamlara gelmektedir. Muvelleh olarak nitelenen dervişler ise, tasavvufun yerleşik inanç ve uygulamalarına muhalif tavırlar sergileyenlerdir. Muvelleh terimi genellikle Kalenderî, Haydarî, Rifâî tarikatına mensup sufiler için kullanılmıştır. Ayrıntılı bilgi için bkz. Eyüp Öztürk, "Muvelleh Kavramı Üzerine", *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 53/1, Ankara 2012, s. 35-53.

⁶⁹⁷ Şahin, "Dinî-Mezhebî Kabullerin Rolü", s. 116.

⁶⁹⁸ Bu terim özellikle Orta Asya'da kutsî insanlara işaret etmiştir. Ayrıntılı bilgi için bkz. Pfeiffer, *a.g.m.*, s. 650, dn. 61.

⁶⁹⁹ Pfeiffer, *a.g.m.*, s. 650-651.

⁷⁰⁰ İbn-i Bezzâz, Hasan Mengli'nin dini yönünü ve Safevî şeyhini, onun tarikatını yok etmeyi planladığını şu şekilde nakletmiştir: "Yakubîlerin naibi ve halifesi olan Hasan Mengli adında birisi vardı ve o Sultan Ahmed'e çok yakındı. Zira Hasan Mengli 'serbestiyet' yolunu takip ettiği ve insanı kendinden geçiren (uyuşturucular) aldığı için, Sultan Ahmed onunla olmaktan zevk alıyordu ve ikisi birlikte ahlaksızlığın müptelası olmuşlardı ve pek çok Kalenderî (derviş), terk edilmiş canlar, basiretsiz insanlar arasından çıkıp gelen pek çok dervişler Hasan Mengli'nin etrafında toplanmışlardı. Şeyh Zahid'in Tanrı onun ruhunu kutsasın, hak rehberliğinin alametleri gökyüzü gibi dünyayı fethettiği zaman, Hasan Mengli kıskançlığın ateşinde yandı, sorun çıkarması ve düşmanca savaşması yüzünden o, Sultan Ahmed'in gazabının alevlerine gark oldu. O, 'Zahidler ve Şeyh Zahid'in oğlu- Cemaleddin Ali- bu grubun üyelerinin kırkına suikast düzenledi ve onları suya attılar. Habercilerin gönderilmesi ve bunun karşılığının (kisas) Cemaleddin'den alınması gerekiyor şeklinde bir yalan uydurdu." Bu gıybet ve iftira onun kendisi tarafından uydurulmuş ve Sultan Ahmed'in kanaatini kökünden değiştirmiştir. Daha sonrasında Argun, Teküder'e karşı taht iddiasında bulunmuş ve ayaklanmıştı. Ahmed Teküder de ona karşı Erdebil'e yönelmiştir. Bir sonraki olaylar şu şekilde zikredilmiştir: "Sultan Ahmed, şehrin dini liderleri tarafından iyi karşılandığı Erdebil taraflarında kaldı. İlhan'ın etrafında bu insanları görmek Hasan Mengli'yi daha da sinirlendirdi ve o, İlhan'ın kulağına ulaşmasını sağlayacak bir yol bularak dedikodular yaymaya başladı, İlhan ise, kendisinin

Müslüman olmayan Şehzade Argun'u desteklemişlerdir⁷⁰¹. Anlaşılacağı üzere Mengli düşmanlarına karşı Ahmed Teküder'in siyasi gücünden faydalanırken, Sünni Tarikat Erdebil Tekkesi şeyhleri de Argun'dan faydalanmaktan geri durmamışlardır.

3.3.1.1. Ahmed Teküder Döneminde Memlûklerle İlişkiler

Ahmed Teküder, han olduktan sonra ilk iş olarak Bağdat'taki görevliler ile ulemaya mektup göndermiştir. Teküder bu mektupta Müslüman olduğunu, İslâm dininin koruyucusu olup ona ona hizmet ettiğini bildirmiş ardından Bağdat'ta İslâmî kuralların uygulanmasına devam edilmesini, medreselerin, vakıfların aynen Abbasi halifeleri zamanında olduğu gibi korunup yerine getirilmesini istemiştir⁷⁰². İkinci iş olarakta Memlûklere yönelmiştir.

1260 yılındaki Ayn Calut savaşından beri Moğol-Memlûk mücadelesi devam etmiş, aradaki düşmanlık her geçen gün daha da artmıştır. Özellikle İlhanlı Devleti'nin ve hükümdarlarının değişmez siyaseti haline gelmiştir. Böylece devletin başına geçen Han, Memlûkler ile ilgili olarak bir önceki dönemin intikamını almayı en önemli görev olarak atfetmiştir. Ahmed Teküder döneminde ise -yani 1282 yılına gelindiğinde- ilk kez İran Moğollarından bir hükümdar Müslüman olmuş, artık Memlûk Devleti karşısındaki kemikleşmiş düşmanlık siyasetinin işe yaramadığı görülmüştür. Ahmed Teküder, Müslüman olması sebebiyle iki devlet arasındaki ilişkileri düzenlemek istemiş, barışı tesis etmek için mektupla beraber bir elçilik heyeti göndermiştir⁷⁰³.

Ahmed Teküder, sözünden çıkmadığı şeyhi Abdurrahman ve Şemseddin Cüveynî'nin telkinleriyle de Sivas Kadısı Kutbeddin Muhammed eş-Şirazî, Anadolu Selçuklu Sultanı Mesud'un atabeği Bahâeddîn, Mardin veziri Şemseddin Muhammed'i 25 Ağustos 1282'de sulh teklif eden mektupla Mısır'a göndermiştir⁷⁰⁴.

Argun ile olan meselelerini halledene kadar sabırlı olmasını isteyerek, onun elçi göndermeye yönelik defaten yinelenen önerisini reddetti. Bunun ardından İlhan Ahmed, bizzat intikam almaya gideceğine, Zahidlerin ev ve ailelerini yok edeceğine geri kalanlarının da kökünü kurutacağına dair söz verdi... Şeyh Zahid ve onun neslinden olanlara karşı Sultan Ahmed'in gazabının ateşini tutuşturan Hasan Mengli yakalandı ve insanlar bir kazan içerisinde iyice pişinceye kadar onu kaynatıldılar.” Ayrıntılı bilgi için bkz. Pfeiffer, *a.g.m.*, s. 651-652.

⁷⁰¹ Pfeiffer, *a.g.m.*, s. 650-651.

⁷⁰² Akkuş, *a.g.e.*, s. 156.

⁷⁰³ Ağır, *a.g.t.*, s. 41; Kanat, *a.g.m.*, s. 236; Erdem, “Siyasal-Kültürel Gelişmeler”, s. 17; Uyar, “Türk Din Anlayışının Rolü Üzerine”, s. 97-98.

⁷⁰⁴ Osman Turan, *Doğu Anadolu Türk Devletleri Tarihi*, Nakışlar Yayınevi, İstanbul 1980, s. 187; Erdem, “Ahmed Teküder Dönemi”, s. 106. Modern araştırmacılardan P. M. Holt ve Adel Allouche bu mektuplar üzerinde incelemeler yapmışlar ve bazı tespitlerde bulunmuşlardır. Adel, yaptığı analizler çerçevesinde mektuplaşmanın iyi niyet göstergesi olmadığını, aslında Kalavun'un itaat altına

Mektubun muhtevasında Müslüman olduğunu ve iki ülke arasındaki ilişkilerin düzelmesini istediğini belirtmiş ve şunları söylemiştir:

“Cenab-ı Hakk’ın inayetin hamd ve senâlar olsun. Hidayet nuru ile bizi korudu. Daha gençlik çağımızda iken bize rehber oldu. Onun Rasûlü’nün nübüvvetine şehadet ederim ve büyük velileri tazimle anarım. Allah, her kimi doğruya erdirmek isterse, onun göğsünü İslâm’a açar. Pederimin ve biraderimin ülkesinin iadresini üzerime aldığım günden beri İslâm dininin itibarının artması ve yükselmesi ile Müslümanların durumlarının düzeltilmesi için kalbimizden gelen gayrette bir eksilme olmadı. Yüce Allah merhamet dünyasından üzerimize şan ve şeref yağdırmak hususunda inayetini esirgemedi. Onun lutuflarının bereketiyle ümitlerimiz tahakkuk etti ve yine onun inayetiyle hükümetin kapıları bize açıldı. Kurultay yani dîvan toplanarak bunda kardeşlerimiz, çocuklarımız, ileri gelen büyüklerimiz ve askerî kumandanlarımız hazır bulundu. Bunların hepsi de büyük biraderimizin vasiyetini yerine getirme kararına muvafakat ettiler: Yani burada büyük bir ordu meydana getirmek hususuna; öyle bir ordu ki, yeryüzü bile –bütün genişliğe rağmen- onu barındırmaya dar gelsin ve onun dehşet saçan coşkun hucumları insanların kalplerine korku versin. Cesareti karşısında dağların en uç noktaları ayaklarına kapansın ve azmi en sert kıyıları bile yumuşatsın. Umûmî arzuyu ifade eden bu karar üzerine düşündük ve fikrimizde tuttuğumuz maksada uyduğu neticesini çıkardık; öyle bir maksat ki, İslâmî hükümlerin takviyesine matuftur. Biz, kan dökmeyi önlemeyen, insanlardan kötülüğü kaldırmaya vasıta olmayan; sulh ve refah havasının, memleketin her tarafında esmesine yaramayan bir kanun çıkarmadık. Allah’ın bütün kulları ile iyi münasebetlerde bulunmak istedik. Baş Kadı Kutbuddin ve Atabey Bahaeddin gibi Mesud saltanatının iki itimat edilir zatını iyi niyetimizi ve takip edeceğimiz yolu açıklamak üzere yanınıza memur olarak gönderdik.” Daha sonrasında ittifakı isteme sebebini ve kendisinin asıl niyetini şu sözlerle açıklamıştır: *“Ta ki, bu memleketler, bu şehirler yine oturacak halkı bulsunlar; müthiş felaketlerin artık önüne geçilsin, kılıç kınına tekrar sokulsun, bütün insanlar sulh ve sukûnet içinde yaşasın ve Müslümanların omuzları, zillet ve sefalet altında ezilmekten kurtulsun”⁷⁰⁵.*

---

girmesini talep eden, İslâmî kılıfa uygun yapılmış bir tehdit, uyarı mektubu olduğunu vurgulamıştır. Ayrıntılı bilgi için bkz. Uyar, “Türk Din Anlayışının Rolü Üzerine”, s. 99.

⁷⁰⁵ Arslan, *a.g.e.*, s. 410-411; Verep, *a.g.t.*, s. 15; Ağır, *a.g.t.*, s. 41; Uyar, “Türk Din Anlayışının Rolü Üzerine”, s. 98-100; Erdem, “Ahmed Teküder Dönemi”, s. 106; Kanat, *a.g.m.*, s. 238-239.

Ahmed Teküder'in mektubu gerçekten önem arz etmektedir. Kan döken İlhanlılardan, samimi olarak Müslümanlığı benimsemiş Ahmed Teküder döneminin önemini açıkça ortaya koymaktadır. İki ülke arasındaki gerginliği İslâmiyet sayesinde bitirmek istediğini, inanç sayesinde iki ülkenin birbirine yaklaşabileceğini dile getirmesi artık İlhanlı politikasının değiştiğini de ortaya koymaktadır. İslâm'a girişini Allah'ın bir inayeti olarak görmesi de İslâm'ı benimseme derecesi açısından önemlidir. Aslında mektubun içeriğine genel olarak baktığımızda Ahmed Teküder'in asıl amacının Müslümanlara ve İslâm'a zarar gelmemesi olduğunu görmek mümkündür.

Aksarayı, mektubun Memlûk Sultanı Kalavun tarafından, Ahmed'in Müslümanlığının tereddütle karşılandığını⁷⁰⁶ belirtirken, Abû'l-Farac da aynı şekilde Moğolların Müslüman olduğuna pek inanmadığını, zira Kongurtay'ın Anadolu'da Müslüman halka zulmettiğini ve şu sözleri söylediğini belirtmiştir: *“Eğer siz barış için samimi iseniz işgal ettiğiniz yerlerden geri çekilmeniz gerekir; ondan sonra sulh görüşmelerine başlarız”*⁷⁰⁷.

Aksarayı ve Abû'l-Farac barış teklifini geri çevirdiğini belirtirken, İbni Tagrıberdi ise Memlûkler açısından Ahmed Teküder'in Müslüman olmasının nasıl karşılandığını şu sözlerle zikretmiştir: *“681 yılının başlarında Sultan Kalavun'a Tatar ülkesinde Abaga-han'ın yerine kardeşi Ahmed'i geçtiği haberi geldi. O iyi bir Müslüman'dı ve o sırada otuz yaşlarındaydı... Söylendiğine göre henüz babası Hülagu'nun sağlığında Müslüman olmuştu. Sultan bu habere çok sevindi”*⁷⁰⁸. Ahmed Teküder'in Müslüman olmasına sevinen Kalavun'un barış teklifini geri çevirdiği düşünülemez. Çünkü İlhanlılar ile iyi münasebetlerde bulunmak elbette Memlûklerin de işine gelen durum olacaktır. Nitekim Makrîzî, Kalavun'un, Ahmed Teküder'in isteğine olumlu cevap verdiğini, elçilik heyetinin Kalavun tarafından iyi şekilde ağırlandığını, kendilerine değerli eşyalar ve hilatler verildiğini, geldikleri gibi hiç kimsenin haberi olmadan 4 Aralık'ta Kalavun'un cevabî mektubuyla döndüğünü belirtmiştir. Kalkaşandî ise eserinde Memlûk Sultanı'nın gönderdiği mektupta şunları belirttiğini söylemiştir: *“Ben barış yapmaya hazırım ancak bu konuda Şeyh*

⁷⁰⁶ Aksarayı, *a.g.e.*, s. 108

⁷⁰⁷ Erdem, “Ahmed Teküder Dönemi”, s. 106.

⁷⁰⁸ *Abû'l-Farac Tarihi*, s. 611-613; Tagrıberdi, *a.g.e.*, s. 68.

*Abdurrahman'dan başka kimseye güvenmem ve barış görüşmelerini onunla yapmak isterim*⁷⁰⁹.

Her iki iddia incelendiğinde şunları söylemek mümkündür: Aksarayi ve Abû'l-Farac'ın belirttiği redettme durumu gerçek olabilir. Çünkü Hülegü ve Abaka dönemlerinde Müslümanlara karşı olan tutum, davranış ve zulümler elbette Müslüman tebaanın Moğollara karşı kinlenmesine sebep olmuştur. Büyük bir ihtimalle bu nedenle elçilerin geliş ve gidişleri gizli tutulmuştur. Yine Ahmed Teküder'in Müslümanlığı seçimi siyasi olarak algılanmış olabilir. Bununla birlikte Abû'l-Farac'ta geçtiği üzere Kongurtay'ın Müslüman halka zulmünün kaldırılması için Ahmed Teküder'e ilk başta red cevabı vererek, bu zulmün İlhanlılar tarafından durdurulmasını da düşünmüş olabilirler. Nitekim Kongurtay, Argun ile ittifakından dolayı Ahmed Teküder tarafından ortadan kaldırılmıştır⁷¹⁰.

Teküder'in ilişkileri düzeltmek için üç defa elçi göndermesi⁷¹¹ dikkate alındığında ilk elçilerin olumsuz cevapla dönme iddiasının doğruluğunu ortaya koymaktadır. Yine daha sonraki elçilikte önceden belirtildiği üzere Şeyh Abdurrahman görevlendirilmiştir. Bu durum Makrîzî ve Kalkaşandî'nin iddialarını doğrulamaktadır. Çünkü Kalavun, Şeyh Abdurrahman'a güvendiğini belirtmiştir.

Ahmed Teküder, hazırladığı ikinci elçilik heyetinin başına Kalavun'un isteğini dikkate alarak Şeyh Abdurrahman'ı elçilik heyetinin başına geçirmiş ve barışın şartlarını görüşmek üzere Memlûklere göndermiştir⁷¹². Barışı sağlamlaştırmak için gönderilen bu elçilik heyeti Kalavun'un huzuruna çıkmak üzereyken İlhanlı hükümdarı Ahmed Teküder'in katledilmesiyle yerine Argun geçtiğinden dolayı bu girişim başarısızlıkla sonuçlanmıştır⁷¹³.

Ahmed Teküder'in tahtan indirilmesinden sonra 11 Ağustos 1284 yılında Argun İlhanlı tahtına çıkmıştır. Argun Han, Abaka'nın büyük oğlu ve Kıymış İğaci'den doğmuştur⁷¹⁴. Beylakan yöresinde 1261 yılında dünyaya gelen Argun'un çocukluğu hakkında bigiye yer verilmemiştir. Babası Abaka'nın ve amcası Ahmed'in hanlıkları döneminde Horasan'da bulunmuştur. Abaka'nın oğlu olmasından dolayı

⁷⁰⁹ Akkuş, *a.g.e.*, s. 158; Kanat, *a.g.m.*, s. 240.

⁷¹⁰ Erdem, "Ahmed Teküder Dönemi", s. 107-108.

⁷¹¹ Şahin, "Dinî-Mezhebî Kabullerin Rolü", s. 127.

⁷¹² *Abû'l-Farac Tarihi*, s. 611; Akkuş, *a.g.e.*, s. 159; Kanat, *a.g.m.*, s. 242.

⁷¹³ *Abû'l-Farac Tarihi*, s. 616; Akkuş, *a.g.e.*, s. 159-160; Kanat, *a.g.m.*, s. 244.

⁷¹⁴ Reşîdüddin Fazlullâh, *Câmiu't-Tevârih*, s. 149.

Ahmed Teküder'in hükümdarlığına itiraz etse de başarı kazanamamıştır. Ancak iki yıl sonra Teküder'i bertaraf ederek kurultayda han seçilmiştir⁷¹⁵.

Selefleri gibi daha çok Budizm'e eğilimli olan Argun Han, koyu bir Şamanist idi. Şamanistlerin güçlerine ve bilimine büyük bir inanç beslemiştir. Eski ayinleri ise büyük bir titizlikle uygulamaya devam etmiştir⁷¹⁶.

Argun, İlhanlı tahtına geçtikten sonra bütün memleklere bir yarlık göndermiş, şunları bildirmiştir: “*Ahmed atalarımızın kanunlarından ayrıldığı ve atalarımızın atalarımızın tanımadığı İslâmiyet yolunu tuttuğu için bütün prensler anlaşarak onu saltanattan attılar ve büyük atamız olan Han tarafından muhakeme edilmek üzere onun yanına gönderdiler. Beni de Ceyhun nehrinden başlayarak Frengistan'a kadar uzanan saltanatın tahtına oturttular. Bu yüzden sevininiz ve herkes kendi işi ile meşgul olsun. Her yerdeki valiler ve hâkimler bir kimseye zulmetmeyecekler. Zulmederlerse, akabetlerinden korksunlar. Yoksa parça parça edilirler*”⁷¹⁷.

Argun tahta geçince İran Hanlığı'nın İslâmlaşması durmuştur. Abaka ve Hülegü gibi Budistliğe meyiletmesine rağmen birçok sivil makamı, özellikle mali işleri Hristiyanlara ve Yahudilere vermiştir. Maliye nazırı ve baş danışman olarak Yahudi hekim Sa'dü'd-Devle'yi geçirmiştir⁷¹⁸. Böylece Argun Han döneminde Yahudiler ve Hristiyanlar nüfuz kazanmışlar, Müslümanlar ise çeşitli baskılara maruz kalmışlar ve hükümetin idari makamlarından çıkarılmışlardır⁷¹⁹. Ancak Argun Han her ne kadar İlhanlı hükümdarları içerisinde İslâm düşmanlığıyla ileride olmuş olsa da onun döneminde Moğol emirlerinden dokuz tanesi İslâm'a ihtida etmiştir. Emirlerinden Şahinci Baytmış ise bir vakıf kurmuş ve bir köyün gelirlerini de derviş tekkesine bağışlamıştır⁷²⁰. Argun Han da amcası Ahmed Teküder'e karşı siyasi hedeflerine ulaşabilmek için sufi çevrenin desteğinden istifade etmiş, amcası destekleyen Kalenderilere karşı Sunni derviş ve âlimlerin desteğini almıştır. Bunlar

⁷¹⁵ *Abû'l-Farac Tarihi*, s. 615-616; Sümer, “Abaka, Argun Hanlar ve Ahmed-i Celayir”, s. 185.

⁷¹⁶ Roux, *Moğol İmparatorluğu*, s. 400-401; Grousset, *Bozkır*, s. 353; Reuven, “Ghazan, İslâm and Mongol Tradition”, s. 3.

⁷¹⁷ *Abû'l-Farac Tarihi*, s. 618-619; Erdem, “Siyasal-Kültürel Gelişmeler”, s. 18.

⁷¹⁸ Grousset, *Bozkır*, s. 353; Boyle, “Dynastic and Political History of the Il-Khâns”, s. 369-370; Sümer, “Argun”, s. 356.

⁷¹⁹ Spuler, *a.g.e.*, s. 264; Gamze Karaosman, *Olcaytu Han Dönemi İlhanlı Siyasi ve Sosyal Yapısı*, Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Erzurum 2019, s. 31.

⁷²⁰ Pfeiffer, *a.g.m.*, s. 643, 646.

arasında en meşhuru Şeyh Simnâni olmuştur. Nitekim Argun Han, bu şeyhe neredeyse servest bahşetmiştir⁷²¹.

Argun Han'ın iktidarı döneminde İslâm dünyası açısından önemli bir olay gerçekleşmiştir: bu dönemde Şîlik hareketi başlamıştır. Moğol istilası ile ağır darbe alan Sünni İslâm'a karşı Argun Han döneminde de 1284 yılında Ebu Salih adıyla bilinen Şîî tarafından siyasi hareket başlatılmıştır. Moğol istilası sırasında darbe alan Ehlisünnet bu hareket ile Hille ve Vasıt bölgesinde önemli bir darbe daha almıştır. Argun Han, Sünni Müslümanlara karşı düşmanca siyaset güderken diğer taraftan da Şîîler güçlenmiş ve siyasi bir mezhep haline gelmiştir⁷²². Ayrıca Argun Han'ın Müslüman aleyhtarı bir tavır içinde olması bölgede büyük karışıklıklara sebebiyet vermiştir. Moğolların yakında ülkelerine saldıracağını düşünen Suriye halkı topraklarını terk etmiş, iç bölgelere kaçmıştır. Bunun üzerine bölgede hayat pahalılaşmıştır⁷²³.

Argun Han, dış politikada Altın Orda ile sürtüşmeler devam etmiş, Altın Orda'nın düşmanları olan Cenevizliler ile müttefik olmuşlardır. Argun Han, bu Cenevizlileri sarayında ikamet ettirmiş ve Katolik dünyası ile ilişkilerinde bunları kullanmıştır⁷²⁴. Memlûklere karşı Hristiyan dünyası başta olmak üzere Papa ile ittifak kurma girişimlerinde de bulunmuştur. Bu amaçla 1285 yılında Papa IV. Honourous'a bir mektup göndermiş⁷²⁵ ve mektubunda “*İran Hanı*”, “*Tatarların Atası Cengiz Han*”, “*Çin İmparatoru Kubilay Han'ın*” isimleri zikredilmiş, Hristiyan dünyasına Cengiz soyunun ihtişamı hatırlatılmıştır. Mektubunun sonunda ise Suriye'yi istila edeceği sırada Haçlı çıkartmasını yapmasını istemiştir⁷²⁶. Nitekim mektubunda şu sözlere yerlere vermiştir: “*Müslümanların toprağı sizinle bizim aramızda olduğundan, onu kuşatacak ve boğacağız... Müslümanları Tanrı'nın, Papa'nın ve Kağan'ın yardımıyla kovacağız*”⁷²⁷. Bunlarla birlikte Argun Han aynı

⁷²¹ Pfeiffer, *a.g.m.*, s. 648-649.

⁷²² Akkuş, *a.g.e.*, s. 178-179.

⁷²³ Erdem, “Siyasal-Kültürel Gelişmeler”, s. 17.

⁷²⁴ Roux, *Moğol İmparatorluğu*, s. 404,429; Akkuş, *a.g.e.*, s. 168.

⁷²⁵ Abdulkadir Yuvalı, *İlhanlı Tarihi*, Bilge Kültür Sanat Yayınları, İstanbul 2017, s. 245; Grousset, *Bozkır*, s. 354; Roux, *Moğol İmparatorluğu*, s. 401; Sümer, “Abaka, Argun Hanlar ve Ahmed-i Celayir”, s. 190.

⁷²⁶ Yuvalı, *İlhanlı Tarihi*, s. 247; Uyar, “Türk Din Anlayışının Rolü Üzerine”, s. 107.

⁷²⁷ Grousset, *Bozkır*, s. 354-355; Uyar, “Türk Din Anlayışının Rolü Üzerine”, s. 107.

amaçla 1287 yılında Nestûrî din adamı Rabban Sauma⁷²⁸ başkanlığında elçi heyetini tekrar Papa'ya göndermiştir. Rabban Sauma Roma'ya vardığında Papa IV. Honorious öldüğünden dolayı kendisini kardinaller karşılamıştır. Rabban Sauma onlara Moğol Hristiyanlığının önemini anlatmış ve ve şunları söylemiştir: “*Biliniz ki rahipler pek çoğu Türklerin, Moğolların ve Çinlilerin ülkelerine gelmişler ve onları eğitmişlerdir. Bugün çok sayıda Moğol Hristiyan'dır; aralarında vaftiz olan ve İsa'ya inanan Han ve Hatun çocukları vardır. Ordularında kendi kiliseleri vardır. Argun han Patrik ile dostluk bağlarıyla kaynaşmıştır. Suriye'yi ele geçirmek istemektedir ve Kudüs'ü kurtarmak için sizin yardımınızı talep etmektedir*”⁷²⁹. Rabban Sauma daha sonra İngiltere'ye gitmiş, Kral I. Edward ve ardından Paris'te Fransa Kralı Philippe le Bel ile görüşmüştür. Sauma, İngiltere ve Fransa görüşmelerinde Memlûklere karşı ortak ittifak sağlayamamıştır. 1288 yılında ise tekrar Roma'ya giden Rabban Sauma, Vatikan'da yeni seçilen Papa IV. Nikolas ile görüşmüş ancak o da İngiltere ve Fransa Kralları gibi Suriye Seferi'ne yanaşmamıştır⁷³⁰.

Argun Han, İlhanlıların temel politikası haline gelen Memlûk mücadelesi ve onun sonucunda oluşan İslâm düşmanlığı siyasetini babası ve dedesinden daha ileri noktaya taşımak istemiştir. Atalarının yapamadığı Müslüman ve Sünni Memlûk Devleti'ne büyük bir darbe indirebilmek için Hristiyan dünyasına pek çok tavizler vermiştir. Örneğin, Papa'nın isteği doğrultusunda Hristiyanlık propagandası yapılmasına ve yüksek paralar harcayarak saraya büyük Katolik kilisenin inşa edilmesine izin vermiştir. Hatta hanımı Uruk Hatun ile birlikte hem açılışta hem de haç bayramında törenlere katılmıştır. Ancak Argun Han, bütün çabalarına rağmen askeri bir harekât düzenlemeye muktedir olamamıştır⁷³¹.

Anadolu'da ise Moğol tahakkümü devam etmiş ancak Türkmenler de boş durmamıştır. Sultan Ahmed döneminde yaşanan yumuşamadan sonra Türkmenler ülkede etkinliğini arttırmışlar, kendilerine bağlı Selçuklu şehzadesini tahta çıkarmışlardır. Ancak Argun bu duruma müdahale etmiş, Türkmenleri yönetimden

---

⁷²⁸ Özgür Türker, Rakkuş Karaduman, “XIII. Yüzyılda Moğol-Avrupa Diplomatik İlişkilerinde Yaşanan Dönüşümler ve Rabban Savma'nun Elçilik Misyonu”, *Türk Tarihine Dair Yazılar III*, Gece Kitaplığı, Ankara 2018, s. 734-741.

⁷²⁹ Grousset, *Bozkır*, s. 355; Karaosman, *a.g.t.*, s. 31.

⁷³⁰ Yuvalı, *İlhanlı Tarihi*, s. 247; Karaosman, *a.g.t.*, s. 31-32; Esra Sarioğlu, *Moğol elçisi Rabban Bar Savma'nın Seyahat Notlarının Çevirisi ve Değerlendirilmesi*, Çanakkale On Sekiz Mart Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Çanakkale 2017, s. 13.

⁷³¹ Akkuş, *a.g.e.*, s. 174-175.

uzaklaştırmış ve ilk defa olmak üzere hanedan mensubu Şehzade Keyhatu'yu Anadolu'ya göndermiştir. Keyhatu, Türkmenleri uzaklaştırmış ve Konya'da kendi rejimini kurmuş, başa da II. Mesut'u geçirmiştir. Türkmenler bu yeni rejimi tanımamışlar ve ayaklanmışlardır. Ancak hedeflerine ulaşamamışlar, Moğollar tarafından durdulmuşlardır. Türkiye Selçuklu Devleti'nin veziri Fahreddin Ali 1288 yılında vefat edince de Selçuklu bürokrasisi tarihe karışmış, iktidar İranlı memurların eline geçmiştir. Bundan sonra vezir ve müstevfiler İran'dan atanmaya başlayınca Türkmenler tekrar ayaklanmışlardır. İki yıl süren kanlı mücadeleden sonra Konya'daki hükümet baskılara boyun eğmek zorunda kalmıştır. Hatta bu mücadelede ilk defa Ahiler aktif şekilde rol almışlardır. Anadolu'da İranlı memurların yaptıklarını duyan Argun, zulme seyirci kalmamış, memurları en ağır şekilde cezalandırmıştır. Yerlerine ise Farsi görevliler göndermiştir.⁷³²

Argun dönemi İlhanlı Devleti'nde Fars kültürünün terk edilip İranlıların tavsiyesine devam edildiği, bürokraside Yahudilerin gücünün arttığı, hanedan üyeleri arasında Türk kültürünün gittikçe yaygınlaştığı, Moğollar arasında da İslâmiyet'in hızla kabul görmeye başladığı, Türkmen şeyhlerinin ise itibarının arttığı bir dönem niteliği taşımıştır⁷³³.

Budist bahşılara değer verip onları himaye eden Argun Han, otuzlu yaşlarına geldiğinde uzun yaşamak için Hindistanlı bahşının hazırladığı ilacı sekiz ay içmiştir. Sonra Tebriz Kalesi'nde çilehâneye girmiştir. Ancak oradan hasta çıkmıştır. Bu hastalığından sonra Argun Han, ansızın rahatsızlanmış ve felç geçirmiştir. Bir süre sonra 10 Mart 1291 tarihinde Arran'da ölmüştür. Sultaniye'nin batısındaki Sucas Dağı'nda gömülmüştür. Onun ölümünden sorumlu tutulan ve hekim olan başvezir Sa'dü'd-Devle de idam edilmiştir⁷³⁴. Niğdeli Kadı Ahmed, Argun Han'ı güzel suretli, cömert tabiatlı, mazlumların dostu gibi vasıflarla överken, Aksarayı, padişahlık için gerekli bütün şartlara haiz olduğunu, güven ve huzur sağlayan, zorbalığın kökünü kazıyan, halka iyi davrana, adaleti han olarak nitelendirmiştir⁷³⁵.

Netice itibariyle Argun Han dönemi, Müslümanlar için sıkıntılı bir dönem olmuştur. Müslümanlar, Ahmed Teküder döneminde elde ettikleri konumlarını ve

⁷³² Ahmed Bin Mahmud, *Selçuk-Name*, II, 1001 Temel Eser, İstanbul 1977, s. 156; Erdem, "Siyasal-Kültürel Gelişmeler", s. 20.

⁷³³ Karaköse, *a.g.t.*, s. 45; Erdem, "Siyasal-Kültürel Gelişmeler", s. 20-21.

⁷³⁴ Reşidüddin Fazlullah, *Câmiu't-Tevârih*, s. 170-171; *Abû'l-Farac Tarihi*, s. 637; Grousset, *Bozkır*, s. 357; Sümer, "Argun", s. 357; aynı mlf., "Anadolu'da Moğollar", s. 62.

⁷³⁵ Akkuş, *a.g.e.*, s. 180.

itibarlarını kaybetmişlerdir. Argun Han'ın Hristiyanlara ve Yahudilere öncelik vermesi, yetkili makamlara onları getirmesi Müslümanların yönetime karşı kinlenmesine neden olmuştur diyebiliriz. Ayrıca her ne kadar bu dönemde İslâmî faaliyetler durdurulmuş gibi görünse de bu duruma tezat olarak İslâmiyet, Moğollar arasında hızla yayılmaya devam etmiştir.

Argun Han, yerine veliaht bırakmadan ölmüştür. Bu nedenle toplanan kurultayda oğlu Gazân değil, şehzadeliği zamanında Anadolu'da vali olarak bulunan kardeşi Geyhatu 22 Temmuz 1291 yılında hüküdar ilan edilmiştir⁷³⁶. Geyhatu, Abaka'nın ikinci oğlu idi ve Tatar kabilesinden olan Nuktan Hatun'dan dünyaya gelmiştir⁷³⁷.

Geyhatu, Anadolu'da valilik yaptığı sıralarda Aişe Hatun bnt. Toğu Noyn b. İlkay, İl Tüzmüş Hatun ve Paşa Hatun bnt. Kutbuddin gibi Müslüman hanımlarla evlilik yapmıştır. Geyhatu'nun kardeşi Argun'un aksine Müslümanlara karşı iyimser olmasında, âlimlere, şeyhlere saygılı davranmasında bu hatunlar etkili olmuşlardır⁷³⁸. Ailesi içerisinde Müslüman hanımlar ve Moğol beylerinin de çabalarıyla vakıflar ve sufi dergâhlarına her türlü yardım da yapılmıştır. Kızı Kutluğ Melik, Erdebil Şeyhi İbrahim Zahid Gilanî'nin müridi olmuş, kendisine ait petrol kuyusu gelirlerinden tekkeye hediyeler göndermiştir. Kendisi ise Moğol emirleri Şiktür Noyan, Ak-Buka ve Togaçar'ın desteğiyle 1293 tarihli fermanla Erdebil'deki Mandaşın köyündeki derviş tekkesi lehine vergi muafiyeti hükmü vermiştir⁷³⁹.

Geyhatu, hayatının sonuna kadar Budist olarak kalmış ve Budizm'e ayrı bir önem vermiştir. Budist rahipler tarafından kendisine "kıymetli inci" unvanı verilmiş, bu unvanı sikkelere bastırmıştır⁷⁴⁰. Bununla birlikte Geyhatu Han, Nestûrî Rahipler III. Mar Yahballah'a ve Rabban Sauma'ya büyük bir yakınlık göstermiş, bu rahipler tarafından Meraga'da inşa edilen Nestûrî Kilisesi'ni ziyaret etmiştir⁷⁴¹. Budizm'e meyilli ve Şamanist olmasına rağmen 1292 yılında Sadruddin Ahmed el-Halidi'yi "sadr-ı cihan" unvanıyla vezir tayin etmiş, ayrıca tümen kumandanlığı askeri

⁷³⁶ *Abû'l-Farac Tarihi*, s. 637; V. V. Barthold, "Geyhatu", *İA*, IV, MEB Yayınları, İstanbul 1993, s. 770; Abdulkadir, "Geyhatu Han", *DİA*, XIV, İstanbul 1996, s. 44.

⁷³⁷ Reşidüddin Fazlullah, *Câmiu't-Tevârih*, s. 176.

⁷³⁸ Yılmaz Öztuna, *İslâm Devletleri*, I, TTK Yayınları, Ankara 1996, s. 561; Pfeiffer, *a.g.m.*, s. 645.

⁷³⁹ Akkuş, *a.g.e.*, s. 184; Pfeiffer, *a.g.m.*, s. 640; Uyar, "Türk Din Anlayışının Rolü Üzerine", s. 222-223.

⁷⁴⁰ Togan, *Umumi Türk Tarihine Giriş*, I, s. 218; Karaköse, *a.g.t.*, s. 46; Yuvalı, "Geyhatu", s. 45.

⁷⁴¹ Grousset, *Bozkır*, s. 357; Arslan, *a.g.e.*, s. 421-422; Sarıoğlu, *a.g.t.*, s. 14.

rütbesini vermiştir⁷⁴². Müslüman âlimleri ve onların soyundan gelenleri vergiden muaf tutmuş, bastırıldığı maliye evraklarında ise Müslüman görüntüsünü ortaya koymuştur. Her evrağın üzerinde: “*Allah’tan başka ilah olmadığına ve Muhammed’in onun Rasûlü olduğuna şahitlik ederim*” ibaresi bulunmuştur⁷⁴³.

Geyhatu’nun devlet idaresine uzaklığı, ilgisiz ve eğlenceye düşkün halleri, İlhanlı devlet adamlarının ülke yönetimine doğrudan yön vermesine yol açmış ve müsrif, dirayetsiz olması nedeniyle devletin mali durumundaki bozukluk giderek artmıştır. Bu durumu telafi etmek isteyen Moğol memurları Anadolu’da halka baskı uygulamışlardır. Mali durumun iyileşmesi için vezir Sadreddin Halidi, Çin’deki kâğıt para uygulamasının hayata geçirilmesi yönünde Geyhatu’yu ikna etmiştir. Ancak Çince’de “çav” olarak geçen, İlhanlılar tarafından “çav-ı mübarek” olarak adlandırılan paranın basımı halk ve tacirler tarafından tepkiyle karşılanmış ve iç-dış ticarete bozulmalara yol açmıştır. Bundan dolayı kâğıt para uygulamasından vazgeçilmiştir⁷⁴⁴.

Geyhatu sapık eğilimlerinden⁷⁴⁵, olumsuz uygulamalarından ve dirayetsiz yöneticiliğinden dolayı Moğol beyleri ve halk tarafından sevilmemiştir. Bu durumdan faydalanan Baydu, Moğol beylerinin ve askerlerin de desteğini alarak Tebriz’e yürümüş, Hamedan civarında vuku bulan savaşta yenilen Geyhatu Han, 21 Mart 1295 yılında idam edilmiştir⁷⁴⁶.

1295 yılında Baydu, İlhanlılar tahtına oturtulmuştur. Kendisi Hülegü’nün torunu, Tarağay’ın oğlu idi. İlhanlı hükümdarları içerisinde en az tahtta kalan hükümdar olmuştur. Yaklaşık olarak beş ay hükümdarlık yapmıştır⁷⁴⁷. Ancak hükümranlılığı ümera elinde kendisinden memnun kalınmadığı takdirde değiştirilecek bir oyuncak konumunda olmuştur. Diğer taraftan hazine boşalmış, toplumdaki ahlaki bozukluklar da had safhaya ulaşmıştır. Hükümranlılık çekişmesi de başlamış, Gazân Han, tahtın kendisine ait olduğu iddiasıyla ortaya çıkmıştır. Baydu Han ise bu olumsuz durumlar karşısında işe önce ekonomiyi ele alarak başlamıştır. Devletin

⁷⁴² Barthold, “Geyhatu”, s. 770.

⁷⁴³ Arslan, *a.g.e.*, s. 422.

⁷⁴⁴ Reşîdüddin Fazlullah, *Câmiu’t-Tevârih*, s. 182-184; Grousset, *Bozkır*, s. 357; Karl Jahn, “İran’da Kâğıt Para”, çev. Mehmet Altay Köymen, *Bulleten*, VI, Ankara 1942, s. 23-34; Yuvalı, “İlhanlı Devleti”, s. 363.

⁷⁴⁵ Spuler, ayyaş ve oğlancısı olduğunu belirtmiştir. Ayrıntılı bilgi için bkz. Spuler, *a.g.e.*, s. 99.

⁷⁴⁶ *Abû'l-Farac Tarihi*, s. 646-648; Sürücü, *a.g.t.*, s. 35; Barthold, “Baydu”, s. 367; Yuvalı, “İlhanlılar”, s. 102.

⁷⁴⁷ Mehmet Özer, *Büyük Moğol İmparatorluğu ve İlhanlılar’da Taht Mücadeleleri*, Necmettin Erbakan Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Konya 2019, s. 103-104.

masraflarını karşılayabilmek için reayanın üzerine ağır vergiler yüklemiştir. Fakat iyice yoksullaşmış olan reayanın gücünü aştığından dolayı istenilen gelir elde edilememiştir. Diğer taraftan koyu bir Budist ve Hristiyan sempatzanı olan Baydu, Müslümanlar üzerine ağır baskı uygulamıştır. Özellikle Hristiyanların baskıları had safhaya ulaşmış, camii ve medreseleri tahrip etmeye başlamışlardır. İlhanlıların geleneksel politikalarına yani hoşgörüyü karşı ters bir tutum içerisine girmiş olan Baydu'nun itibarı azalmıştır. Bu olumsuz gelişmeler yeni bir hükümdarlık yarışını başlatmıştır⁷⁴⁸.

Bu dönemde Moğol asıllı Müslüman emirler ve Müslüman halkın artmasıyla Baydu Han'ın başlangıçta Müslümanlara yönelik düşmanca siyasetinde esnemeler olmuş, tavizsiz İslâm düşmanı olan Baydu, şehzade Gazân'ın taht iddiası ile ortaya çıkmasıyla, sayıları hayli artış göstermiş olan Müslüman Moğolları yanına çekmek için Müslüman olduğunu belirtmiştir. Ancak gizli de olsa Moğol inancını sürdürmüştür⁷⁴⁹.

Geyhatu'nun öcünü almak bahanesiyle ortaya çıkmış olan Gazân, Geyhatu'nun öldürülmesine yardım eden bütün emirlerin teslimini şart olarak ileri sürmüştür. Moğol emirlerinin yüz çevirdiği Baydu, Azerbaycan'a doğru kaçmak zorunda kalmış ve daha sonra Nahçıvan'da yakalanarak 5 Ekim 1295 yılında idam edilmiştir. Geyhatu'nun ölümüne sebep olan birçok emir de aynı akıbete uğramıştır⁷⁵⁰.

3.3.2. Gazân Han ve İslâmiyet

Gazân, Argun Han ile Durban Kabilesi'nden Kultak Egeci Hatun'un oğlu idi. 4 Kasım 1271 yılında Mazenderan bölgesinde dünyaya gelmiştir. Annesi hakkında kaynaklarda pek fazla bilgi bulunmamaktadır. Gazân, dedesi Abaka Han'ın isteğiyle Bulugan Hatun⁷⁵¹ tarafından büyütülmüştür. Çocukluğunu dedesinin yanında geçiren Gazân, beş yaşına gelince dedesi tarafından Uygurca eğitim ve ilim öğrenmesi için Barak Bahşi'nin eğitimine verilmiştir. Bahşi, Budist bir rahip olduğu için kendisinden dini eğitim de almıştır. Çocukluk döneminde dedesinin Hristiyan hanımı

⁷⁴⁸ Karaköse, *a.g.t.*, s. 48; Boyle, "Dynastic and Political History of the Il-Khâns", s. 379; Erdem, "Siyasal-Kültürel Gelişmeler", s. 22-23.

⁷⁴⁹ Akkuş, *a.g.e.*, s. 188; Karaköse, *a.g.t.*, s. 48.

⁷⁵⁰ Spuler, *a.g.e.*, s. 103; Sarıoğlu, *a.g.t.*, s. 14, 100; Erdem, "Siyasal-Kültürel Gelişmeler", s. 23.

⁷⁵¹ Hatun'un erkek çocuğu olmadığından dolayı Bulugan Hatun'a veriliyor. Bkz. Reşîdüddin Fazlullah, *Câmiu't-Tevârih*, s. 192.

Despina Hatun'un ordusunda da bulunduğundan dolayı Hristiyanlık inancını da burada benimsemiştir. Abaka Han 1282 yılında vefat ettiği zaman on yaşlarında olan Gazân, Teküder döneminde Bulugan Hatun'un yanında kalmış ve babası Argun'un han olmasıyla da Horasan bölgesine tayin edilmiştir. Burada Horasan, Kumis, Rey ve Mazenderan'ın idaresi ile görevlendirilmiş, bu görevi on yıl başarıyla yürüttükten sonra Geyhatu'nun öldürülmesiyle Baydu'nun hanlığını tanımamış ve mücadeleye girişmiştir⁷⁵².

Gazân Han; kısa boylu, çirkin yüzlü, müthiş gayretli, kurnaz, içten pazarlıklı, sabırlı, düşmanlarına karşı ise acımasız, siyasetini gerçekleştirmek söz konusu olduğunda insan hayatını hiçe sayan, ancak iyi duygularla dolu bir yönetici ve insansever bir kimse olarak zikredilmiştir⁷⁵³.

İlhanlı şehzadeleri gibi Budist eğitim görmüş olan Gazân, Horasan'da sayısız Buda heykeli diktirmiş, İran'a göçen Budist rahipler ile görüşmüş, çeşitli mezhep ve dinin ilim adamlarıyla akaid tartışmalarında bulunmuş⁷⁵⁴ olmasına rağmen İlhanlı tahtına çıktıktan sonra (695/1295) ihtida ederek İslâmiyet'i benimsemiştir. Gazân Han, kumandanlarından halasının kocası Nevruz Bey'in⁷⁵⁵ teşvikiyle Elburz'da Müslüman olmuş ve "Mahmud" adını almıştır. 17 Haziran 1295 tarihi Cuma gününde İslâm dininin Moğolların ve İlhanlıların yeni dini olduğunu ilan etmiş ve kendisiyle birlikte yaklaşık olarak 100.000 Moğol askeri de Müslüman olmuştur. Bu sırada yirmi üç yaşında olan Gazân'ın İslâmiyet'i kabul etmesinde Kübreviyye ekolünde yetişen Şeyh Sa'deddin İbrahim b. Sa'deddin Hammûye el-Cüveynî'ni de önemli rol oynamıştır. Gusül abdesti alıp şeyhinin huzurunda hazır bulunmuş, şeyhinin elbiselerini giymiş ve onun yardımıyla da kelime-i şehadet getirmiş, İslâm'ın şartlarını birkaç kez tekrar etmiştir. Nevruz Bey ve İlhanlı devlet adamlarının desteğiyle de Baydu'nun saltanat mücadelesini kaybetmesinden sonra

---

⁷⁵² Reşîdüddin Fazlullah, *Câmiu't-Tevârih*, s. 188-197; Özgüdenli, *a.g.e.*, s. 50-61; Akkuş, *a.g.e.*, s. 193; Yuvalı, *İlhanlı Tarihi*, s. 253; Abdulkadir Yuvalı, "Gazân Han", *DİA*, XIII, TDV Yayınları, İstanbul 1996, s. 429.

⁷⁵³ Grousset, *Bozkır*, s. 358-359.

⁷⁵⁴ Arnold, *a.g.e.*, s. 235; Verep, *a.g.t.*, s. 26.

⁷⁵⁵ Nevruz, Moğolların Oyrat Kabilesi'nden Argun Aka'nın oğlu idi. Kendisi bir sufi şeyh olmamıştır. Bulduğu kültürel coğrafyada (Horasan'da) Türk sufi şeyh ve dervişlerine yakın olmakla birlikte onların kültürel nüfuzları altında kalmıştır. Bkz. Uyar, "Türk Din Anlayışının Rolü Üzerine", s. 224; Reuven, "Ghazan, İslâm and Mongol Tradition", s. 2.

Tebriz’de devlet ve din adamları tarafından törenle karşılanmış, 4 Ekim 1295 tarihinde İlhanlı tahtına oturmuştur⁷⁵⁶.

Gazân Han, Müslüman olunca Hanefî mezhebini benimsemiş ve bu mezhebin mensuplarını desteklemiştir. Reuven’e göre Gazân Han, din değiştirse de İslâm’ın kurallarıyla çelişen Moğol inancını hiçbir zaman bırakmamış, Nehemya Levztion’a göre de Moğol öncesi gelenek ve inançlar hayatta kalmıştır⁷⁵⁷. Reşîdüddin’e göre ise Gazân Han, samimi bir Müslüman olmuş, gösteriş yapmak ve siyasi destek bulmak için Müslüman olmaya hiçbir zaman ihtiyacı olmamıştır⁷⁵⁸. Gazân’ın şeyhi ile teması ve İslâm’ı kabulü hakkında ayrıntılı bilgiyi şeyhin yakın dostu olan el-Birzâlî’den nakilde bulunan Memlûk tarihçisi el-Cezerî şunları nakletmektedir:

“Moğolların bir kısmı ile bazı emirler daha önce Müslüman olmuşlardı. Gâzân’ın veziri Nevrûz da Müslüman olmuştu. Nevrûz, Gâzân ile İslâm’ı kabulü yönünde bir toplantı yaptı. Receb 694/ Mayıs 1295 tarihinde o zaman Nevrûz ile görüştim. O, benimle birlikte hacca gitmek istediğini söyledi. Benden, biraz bekleyip daha sonra hacca gitmemi istedi. Benimle Gâzân’ın İslâm’ı kabulü hakkında konuştu ve dedi ki: ‘Gâzân ile konuştum, o bazı şeyler söyledi ama ben bundan emin değilim. Belki de Allah sizin vesilenizle onun yolunu kolaylaştırır. Bu yüzden acele etmeyin, yavaş olun ve biraz bekleyin.’ 17 Haziran Cuma günü, o, Rey yakınlarındaki Lârman otlağında idi. Nevrûz beni yanına çağırarak, Gâzân’ın o gün İslâm’ı kabule söz verdiğini söyledi ve gelip kendisiyle oturmamı istedi. Ben Cuma namazına kadar bekledim. Ama hükümdar gelmedi. Biz bulunduğumuz kasırdan çıkarak dışarıda namaz kıldık. Burada, Moğollardan ellerinde tesbih ile namaz kılp dua okuyan bir grup gördüm. Biz namazdan sonra öğle yemeğine gidince hükümdarın hamama gittiğini söylediler. Ona bir elbise gönderdim. Asker ve hatunlar ile birlikte halk da orada toplanmıştı. Bu önemli bir hadiseydi. Ben Gâzân’ın yanında durdum. Nevrûz onunla İslâm dini hakkında konuştu. Sonra bana bakarak ne demesi gerektiğini sordu. Ben işaret parmağımı kaldırarak eşhedu en lâ ilâhe illâ’llah dedim ve o bunu tekrarladi. Ben ekledim: ve eşhedu enne Muhammeden Resûlullâh. Nevrûz ile ‘Türkçe’ konuşarak: ‘tekrar şehadet getirmem gerekiyor mu?’ diye sordu. Nevrûz:

⁷⁵⁶ Özgüdenli, *a.g.e.*, s. 92-94; Arslan, *a.g.e.*, s. 262; Özer, *a.g.t.*, s. 109; Boyle, “Dynastic and Political History of the Il-Khâns”, s. 378; Yuvalı, “Gâzân Han”, s. 429; Hanifi Şahin, “Câmiu’t-Tevârih’e Göre Gâzân Hân’ın Müslümanlığı ve Bunun İlhanlı Toplumuna Yansımaları”, *Bilgi*, S. 73, Bahar 2015, s. 209-210; Uyar, “Türk Din Anlayışının Rolü Üzerine”, s. 223; Bausani, *a.g.m.*, s. 226.

⁷⁵⁷ Reuven, “Ghazan, İslâm and Mongol Tradition”, s. 9.

⁷⁵⁸ Şahin, “Gâzân Hân’ın Müslümanlığı”, s. 210.

'evet' dedi. O da tekrarladı. Tamamlanınca bütün halk toplandı ve kimseyi tutabilmek mümkün olmadı. Halk onu havaya kaldırmaya başladı. Ellerini öpüp sevinç çığlıkları attılar"⁷⁵⁹.

3.3.2.1. Gazân Han'ın Reformları

Moğolların İslâm'a girmeleri için uygun şartların oluşması gerekmiş ve bunun ilk adımı zayıfta olsa Ahmed Teküder ile başlamış, Gazân Han ile güçlenerek devam etmiştir. İslâm'ın Moğolların inanç hayatında gerçek anlamda bir akide olarak yer alması Gazân Han döneminde mümkün olmuştur. Moğollar bu dönemden itibaren İslâmî adetleri içselleştirmeye başlamışlardır. Gazân Han'ın Müslüman olması, basit bir din değişikliği ile sınırlı kalmamış, devletin bütün kurumlarının İslâmleştirilmesi ve İlhanlıların siyasi-sosyal, idari açıdan tam olarak Müslüman devlet modeline dönüşüm sürecini başlatmıştır⁷⁶⁰.

Gazân Han, tahta oturduktan sonra ilk iş olarak bir yarlığ yayınlamış ve ülkedeki bütün Hristiyan, Budist tapınakları ile Zerdüşt mabedlerinin tahribini emretmiştir. Bunların içerisinde Argun Han'ın inşa ettirdiği ve içerisinde resminin bulunduğu tapınakta bundan nasibini almıştır. Yıkımı gerçekleştirdikten sonra etrafındaki Moğollara şöyle seslenmiştir: "*Babam putperest idi ve bu innçla öldü. Kendi adına putlar için mabet inşa ettirdi ve oraya çok sayıda vakıf tasis etti. Ben o mabedi yıktım.*" Bu yıkımdan rahatsız olan Moğol ileri gelenleri ise babasının mekânını tamir etmesini böylece babasının ruhunun rahatlayacağını söylediklerinde şu şekilde cevap vermiştir: "*Eğer burayı saraya çevirip babamın resmini koruyacaksam o zaman bu mekân saray değil, yine putperestlerin mabedi olmaya devam edecektir. Burada ikamet etmek caiz olmayacaktır. Eğer saray yapılması gerekiyorsa başka bir yerde yapılır*"⁷⁶¹.

Budist rahipler ise İslâm'ı kabul etmek zorunda bırakılmışlardır. Kabul etmeyenlerin ise ülkeyi terk etmesi istenmiştir. İslâm dışında diğer dinler ciddi anlamda baskı altında kalmıştır. Örneğin Moğol olmasına rağmen din değiştirmeyen Patrik III. Mar Yahballaha tutuklanmış, işkence görmüştür. Tutuklandıktan sonra baş aşağı asılmış ve dövülmüştür. Ancak müttefik olduğu Ermeni Kralı II. Hethum'un

⁷⁵⁹ Özgüdenli, *a.g.e.*, s. 95-96; Verep, *a.g.t.*, s. 19-21; Uyar, "Türk Din Anlayışının Rolü Üzerine", s. 224.

⁷⁶⁰ Şahin, "Gâzân Hân'ın Müslümanlığı", s. 209-210; Reuven, "Ghazan, İslâm and Mongol Tradition", s. 1.

⁷⁶¹ Şahin, "Gâzân Hân'ın Müslümanlığı", s. 211.

sayesinde kurtulabilmiştir. Buna rağmen dininde sebat ettiği için yirmi bin dinar ödenmesi istenmiştir. Gazân Han, kitabî dinler ile ilgili de düzenlemeler yapmış, kendilerine ait kemerler kullanan Hristiyanlar ile sarı külah kullanan Yahudilerin, Müslümanlardan kolayca ayırt edilmeleri için bu giysileri giymeleri zorunlu hale getirilmiştir. Bu emirleri aşan Budist ve Hristiyan rahipler idam bile edilmişlerdir. Bu dönem uzun süre İlhanlı iktidarından sıkıntı çekmiş olan Müslümanların rahatlamasını sağlamıştır⁷⁶².

Gazân Han'ın Müslümanlara ve İslâm'a yönelik faaliyetlerine bakmamız da gerekmektedir. Çünkü o zamana kadar Moğolların yönetiminde ciddi sıkıntılar çekmiş olan Müslümanlar için Ahmed Teküder ile birlikte yeni bir dönem başlamıştır diyebiliriz. Gazân Han, halkın Kur'an okumaları için düzenlenmiş camileri sürekli ziyarette bulunmuş, her köyde mescid inşa ettirmiş, daha büyük yerleşim yerleri ve Mekke'de fakirler için birçok dini tesisler kurdurmuştur⁷⁶³. Bir yarlıg çıkarıldıktan sonra içki ve şarap içmek yasaklanmış, şehirde ve pazarda yakalanan sarhoşların cezalandırılması emredilmiştir. Sarhoş olarak yakalananlar a'rus-i mestan olarak isimlendirilen ağaca asılarak teşhir edilmişlerdir. Günlük hayatta ve ticarete meşru kazanç sayılan %20'nin üzerindeki kâr ve bu kârın üzerinde borç alınması-verilmesi de yasaklanmıştır. 200 bin dinarlık bir zekât koyarak bunun ülkeye taksim edilmesini istemiş, böylece bu zekât ihtiyacı olan kimselere dağıtılmıştır. Mukaddes topraklara da giden Gazân Han, yol güvenli olmadığından dolayı yolların emniyetli olması ve hacıların korunması için Emir Kutluğşah'ı hac emirliğine tayin etmiştir⁷⁶⁴. Faiz ve tefeciliği yasaklamış, cami, manastır ve medrese civarında ve harâbât denilen randevu evlerini kaldırmıştır. Evlerinden ayrılmak isteyen kadınların yeni hayatları için ihtiyaç duydukları parayı devlet hazinesinden ödemiş, bu kadınlardan evlenmek isteyenlere her türlü yardımın yapılmasını emretmiştir⁷⁶⁵.

Çok sayıda hayır eseri yaptıran Gazân Han, bunlara vakıflar bağlamıştır. Kimsesizlerin defin masraflarının sağlanması, fakir ve dul kadınlara yardım edilmesi, saipsiz çocukların yetiştirilmesi köprü ve yolların tamir ve bakımı, kış günlerinde aç kalan kuşlara yem verilmesi gibi işlere kurduğu vakıflardan para ayırmıştır. Kendisi

---

⁷⁶² Roux, *Moğol İmparatorluğu*, s. 423-424; Arslan, *a.g.e.*, s. 429-431; Grousset, *Bozkır*, s. 359; Karaköse, *a.g.t.*, s. 116; Sarioğlu, *a.g.t.*, s. 14-15; Bausan, *a.g.m.*, s. 226-227; Yuvalı, "Gazân Han", s. 430.

⁷⁶³ Bausani, *a.g.m.*, s. 227.-

⁷⁶⁴ Akkuş, *a.g.e.*, s. 200-201; Spuler, *a.g.e.*, s. 208-209; Karaköse, *a.g.t.*, s. 114.

⁷⁶⁵ Şahin, "Dinî-Mezhebî Kabullerin Rolü", s. 114.

için Tebriz’de ismine ithafen Şâmîâzân ismi verilen yerde bir türbe, etrafına da çeşitli müesseselerin inşa edilmesini istemiştir. 5 Ekim 1297 tarihinde başlanan bu yere “*Gâzâniyye*” adı verilmiştir. Burada bir Cuma Camii, hankah, Şâfiî ve Hanefiler için birer medrese, çocuklar için mektep, seyyidlerin kalması için dârüssiyâde, darüşşifa, kütüphane, hamam, rasathane bulunmuştur. Masraflar ise külliyyeye tahsis edilen vakıfların gelirleri ile karşılanmıştır. Daha sonra burada küçük bir şehir oluşmuş, türbenin yapımından sonra buraya “*Şenbigâzân*” denilmiştir⁷⁶⁶.

Hukuki alanda ise vuku bulacak anlaşmazlıklar, şahne, kadı, melik, bitikçi, danışmendlerin ayda iki kez Mescid-i Camii’de yapacakları Diivân-ı Mutalaa’da şeriata göre karara bağlanmasına ve durumun şahitlerin ifadesiyle sicile kaydedilmesine karar verilmiştir. Bu düzenlemeyle artık Moğolların davalarında da İslâm hukukunun benimsendiği ve Moğollar ile Moğol olmayan unsurların hukuk karşısında eşit duruma getirilmeye çalışıldığı anlaşılmaktadır⁷⁶⁷.

Gazân Han, devleti kurum ve kuruluşlarıyla İslâmlaştırma gayreti içerisine girmiştir. Nitekim devlet vesikaları ve resmi yazışmaların başında Peygamberimiz ve ailesi, saltanat hanedanına mensup kişilerden önce ifade edilmiş⁷⁶⁸, resmi yazışmalarında unvanı ise “*Sultânu’l-Âzam Gâzân Sultan Mahmud*” olmuştur. Allah ve Peygamber’in adı ülkedeki bütün sikkelere de kaydedilmiştir⁷⁶⁹. Böylece kendisini ilahi kudret ile tahta çıkmış bir hükümdar olarak tanımlamaya çalışmıştır. Büyük şehirlere tayin edilen valilere, o şehrin camisinde Cuma ve bayram namazlarını kıldırma görevi verilmiş, Cuma ve bayram namazlarında, fethettiği yerlerde kendi adına hutbe okutmuştur⁷⁷⁰.

Gazân Han, uygulamaları ile devlet için önemli sorunlarda Sünni-Şii mezheplerini birbirine yakınlştırarak kaynaştırmayı hedeflemiştir. Siyasette takip ettiği yolu dini alanda da korumuş, Şîilere ve Hz. Ali’nin soyundan gelenlere de yakınlık göstermiştir⁷⁷¹. Nitekim sık sık Kerbelâ’ya gitmiş, Hz. Hüseyin’in mezarını

---

⁷⁶⁶ Yuvalı, “Gazân Han”, s. 430-431.

⁷⁶⁷ Özgüdenli, *a.g.e.*, s. 441.

⁷⁶⁸ Barthold, “Gâzân”, s. 729.

⁷⁶⁹ Özgüdenli, *a.g.e.*, s. 243-254; Spuler, *a.g.e.*, s. 209,266.

⁷⁷⁰ Kitapçı, *a.g.e.*, s. 137.

⁷⁷¹ Akkuş, *a.g.e.*, s. 201.

ziyaret etmiştir. Burada hayır ve hasenatlarda bulunmuş, Şîf makam ve kabirlerin tezyinatlarının⁷⁷² yapılması ve tamamlanmasında maddi yardımlarda bulunmuştur⁷⁷³.

Gazân Han'ın Mevlana'ya da saygısının olduğu belirtilmektedir. Nitekim kendisine hediye edilen değerli doğan kuşunun Mevlana'nın torunu Ulu Ârif Çelebi tarafından getirildiğini, Mevlana'nın büyüklüğünü işittikten sonra Mevlana ve ailesine karşı ilgi duymaya başlamış, Kudbeddin Şîrâzî, Hüsameddin Tebrizî gibi âlimlerden Mevlana hakkında bilgi edinmiş, Şîrlerini öğrenmeye başlamıştır. Daha sonra Meceddin Atabek vasıtasıyla Mevlana'nın Moğolların gelecekte Müslüman olacağını bildirdiği gazelini⁷⁷⁴ öğrenince bu gazelin altın sırma ile işlenip kaftanının üzerine yazılmasını istemiştir. Bu kaftan hazırlandıktan sonra giydiğinde şu sözleri zikretmiştir: “*Mevlânâ'yı Rûm bu gazeli benim için yazmıştır. Çünkü Moğollar arasında iman bayrağı benim zamanımda yükseldi. Bu Moğol taifesi benim zamanımda Müslüman oldu*”⁷⁷⁵. Ayrıca Arif Çelebi, Gazân Han'ı tebrik için Tebriz'e gittiğinde Moğol ileri gelenlerinin de seyrettiği bir sema meclisine katılacak kadar yakınlık kurmuştur, Arif Çelebi'yi kendisine damat yapma bile istemiştir⁷⁷⁶.

Gazân Han, Tebriz'de bulunduğu sıralarda ölümüne sebep olacak ateşli humma hastalığına yakalanmış ancak hekimlerin çabaları netice vermemiştir. Bir ara rahatsızlığı kısmi olarak iyileşme gösterse de 1304 yılında Rey şehrine doğru hareket ettiğinde hastalığı tekrar nüksetmiş ve acele olarak geri Tebriz'e doğru hareket etme kararı almıştır. Kardeşi Olcaytu için bir vasiyetname⁷⁷⁷ hazırlanmasını emretmiş, kendisine veliaht olarak onu bırakmıştır. Olcaytu'ya başlattığı yenilik hareketlerini devam ettirmesi hususunda telkinde bulunmuş ve 17 Mayıs 1304 yılında ölmüştür⁷⁷⁸. Naşı, Tebriz'de bulunan Gunbed-i Şam (Şenb-i Gazân) türbesine defnedilmiştir⁷⁷⁹.

⁷⁷² Sözlükte “*süslemek*” anlamındaki zeyn kökünden türemiş olan tezyîn; süslemek, bezemek, donatmak demektir. Ayrıntılı bilgi için bkz. Aziz Doğanay, “Tezyinat”, *DİA*, XLII, TDV Yayınları, İstanbul 2012, s. 79-83.

⁷⁷³ Kitapçı, *a.g.e.*, s. 145-146.

⁷⁷⁴ Gazel hakkında detaylı bilgi için bkz. Mevlana Celâleddin, *Dîvân-ı Kebîr*, VII, haz. Abdülbaki Gölpınarlı, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 1992, s. 428; Kitapçı, *a.g.e.*, s. 137.

⁷⁷⁵ Osman Nuri Küçük, *Mevlânâ ve İktidar*, Rûmî Yayınları, Konya 2007, s. 105-106.

⁷⁷⁶ Şahin, “Dinî-Mezhebî Kabullerin Rolü”, s. 119.

⁷⁷⁷ Vasiyet hakkında detaylı bilgi için bkz. Derya Örs, *Tarih-i Olcaytu*, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara 1992, s. 56-59.

⁷⁷⁸ Özgüdenli, *a.g.e.*, s. 361-368; Spuler, *a.g.e.*, s. 117; Özer, *a.g.t.*, s. 118; Yuvalı, “Gazân Han”, s. 429.

⁷⁷⁹ Aydın Sayılı, “Gazan Han'ın Türbesi Hakkında Bir Manzume”, *İran Şahlığının Şehinşahlığının 2500 Kuruluş Yıldönümü Armağanı*, İstanbul 1971, s. 385,395.

3.3.2.2. Gazân Han Döneminde Dış Siyaset

İlhanlıların dış politikası için Gazân Han'ın İslâmiyet'i kabul etmiş olması hiçbir şeyi değiştirmemiştir. Doğu ve Güneydoğu Anadolu üzerinde odaklanan İlhanlı-Memlûk rekabeti bu dönemde de devam etmiştir. Gazân ile Baydu arasındaki mücadelede Baydu'yu destekleyen Uyrat Moğolları Memlûklere sığınmışlar ve sultan tarafından iyi karşılanmışlardır. Bu durum ilişkilerin pek düzelmeyeceğinin ilk belirtisi olmuştur. Gazân Han, İslâmiyet'i kabul ettiğini bildirmesine rağmen Memlûk Sultanı önce Çukurova'daki Ermeniler üzerine sefer düzenlemiş, sonra Moğolların elindeki Re'sulayn ve Mardin bölgesini tahrip etmiştir. Bundan sonra Memlûk-İlhanlı münasebeti dini değil, siyasi bir rekabet haline dönüşmüştür⁷⁸⁰.

Gazân Han tahta çıktıktan sonra Memlûk Hükümdarına bir mektup göndermiş ve İslâm dinini kabul etmesinden dolayı eski çekişmelerin sona erebileceğini belirtse de bu hadiselerin gelişimi Gazân Han'ın temennilerini boşa çıkarmıştır. Ayrıca gönderilen elçiler de dikkate alınmamıştır. Bu durum Gazân Han'ı savaş hazırlıklarına itmiştir. Han, Memlûk saldırılarını meşrulaştırmak için İslâm âlimleri ve din büyüklerinden savaşın vacip olduğuna dair fetva da almıştır⁷⁸¹.

Gazân Han, 22 Kasım 1299 yılında Memlûklere karşı harekete geçmiştir. Tahta yeni çıkmış olan Memlûk Sultanı Nasır Muhammed'in daha çocuk olmasını fırsata çevirmek isteyen Gazân Han, Hülegü devrinden beri hedef haline gelen Suriye meselesini halletmek istemiştir. Ayrıca bölgede tam bir hâkimiyet kurma isteği de olmuştur⁷⁸². İki taraf arasında Humus yakınlarında 22 Aralık 1299 tarihinde bir savaş meydana gelmiş ve savaşın kazananı İlhanlılar olmuştur⁷⁸³. Böylelikle İlhanlılar, Gazân Han ile birlikte ilk ve son kez Memlûklere karşı yaptığı meydan savaşında galibiyet almıştır⁷⁸⁴. Ardından Moğol ordusu ileri harekâtla Dımaşk'a girmiştir. Ancak Gazân Han sonbaharda tekrar dönmek üzere Suriye'den ayrılınca Dımaşk'ta bıraktığı kuvvetlerin kumandanı Memlûklere itaat arz etmiş ve yüz günlük aradan sonra şehirde hutbeyi Memlûk Sultanı'nın adına okutmuştur⁷⁸⁵.

⁷⁸⁰ Arslan, *a.g.e.*, s. 442-443.

⁷⁸¹ Akkuş, *a.g.e.*, s. 211-212; Sağlam, "Memlûk-İlhanlı Diplomatik İlişkileri", s. 111-114.

⁷⁸² Özgüdenli, *a.g.e.*, s. 137; Ahmet Sağlam, "İlhanlı Hükümdarı Gazan Han'ın Suriye İşgali Sürecinde İbn Teymiyye'nin Siyasi ve Dini Mücadelesi" *Uluslararası Sosyal ve Eğitim Bilimleri Dergisi*, III/6, 2016, s. 38.

⁷⁸³ Spuler, *a.g.e.*, s. 112; Grousset, *Bozkır*, s. 362; Özgüdenli, *a.g.e.*, s. 138-145.

⁷⁸⁴ Sağlam, "Gazan Han'ın Suriye İşgali", s. 39.

⁷⁸⁵ Yuvalı, "Gazân Han", s. 430.

Suriye ve Mısır'a hâkim olma arzusundan vazgeçmeyen Gazân Han, Memlûkler ile olan mücadelesinde Hristiyan dünyasının desteğini sağlamaktan geri durmayıp, Papa VIII. Boniface'ye mektup göndermiştir. Mektubunda Memlûklere karşı işbirliği teklif etmiş ancak istediği desteği görememiştir. Moğol kuvvetlerinin yeniden Dımaşk'ı ele geçirmesi ve Şam bölgesinin güvenliği için bırakılan Moğol askerlerinin geri çekilmek zorunda kalması yeni bir Suriye Seferi'ni zorunlu kılmıştır. Neticede iki ordu 19 Nisan 1303 Cuma günü savaşa girmiş, yapılan savaş İlhanlı Devleti kaybetmiştir. Savaş sonunda Ermenistan Kralı Hetum tekrar Memlûk Devleti tabiyetine girmiştir⁷⁸⁶. Böylece son Suriye Seferi de yenilgi ile sonuçlanmıştır.

İlhanlı tahtına Müslüman bir hükümdar oturmasına rağmen Anadolu'daki Moğol idaresinde de herhangi bir düzelme yaşanmamış, Anadolu'da bulunan valiler de çeşitli sebeplerle isyan etmişlerdir. Bu isyanlar Anadolu'nun maddi ve manevi zarar görmesine, halkın da ezilmesine sebep olmuştur. İsyancılar ise zor koşullarda bastırılmıştır⁷⁸⁷. Altın Orda ve Çağatay Devleti'ne karşı ise egemen olduğu toprakları koruma politikası yürütmüş ve herhangi bir sefer girişiminde bulunmamıştır⁷⁸⁸.

3.3.3. Olcaytu Han ve İslâmiyet

Olcaytu⁷⁸⁹ Han, 24 Mart 1281 tarihinde Merv ile Serahs arasındaki kuraklık bozkır alanda doğmuştur. Argun Han ile Uruk Hatun'dan dünyaya gelmiştir⁷⁹⁰. İnsanlar suyun olmadığı bir yerde korku içerisinde iken doğarken aniden bulut belirip yağmur yağdığı için ayağı uğurlu mübarek olduğu için ismini “*Olcay Buka*” koymuşlardır⁷⁹¹. Olcaytu, hayatı boyunca diğer İlhanlı hükümdarları gibi muhtelif isimler kullanmıştır. Başına kötülük gelmesinden korkulduğu için Moğolca'da “*cehennemlik*” anlamında “*Matmudar*”, göz değmesinden korktukları için önce

⁷⁸⁶ Özgüdenli, *a.g.e.*, s. 151-163; Spuler, *a.g.e.*, s. 111-112; Hayton, *a.g.e.*, s. 169; Işık, *a.g.t.*, s. 23; Karaosman, *a.g.t.*, s. 38-39.

⁷⁸⁷ Özgüdenli, *a.g.e.*, s. 116-119, 136; Ömer Tokuş, “Moğol Hâkimiyetinde Anadolu ve Anadolu'da Moğol Noyanlarının İsyancıları”, *Türk Dünyası Araştırmaları*, 117/30, 2017, 193-199; Ahmet Sağlam, “Anadolu'da Moğol-İlhanlı Otoritesini Sarsan Bir Gelişme: Sülemiş İsyancı”, *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, VIII/41, 2015, s. 552-562.

⁷⁸⁸ Spuler, *a.g.e.*, s. 113-115; Karaosman, *a.g.t.*, s. 37.

⁷⁸⁹ Literatürde öljeitei, öljeitü şekillerinde transkribe edilen bu kelime hayırlı, uğurlu, şanslı, kutlu anlamlarına gelmiştir. Detaylı bilgi için bkz. Işık, *a.g.t.*, s. 27; Mustafa Uyar, “İlhan Ölceytü'ye Verilen *Harbende* İsmi Kökeni ve Anlamı Hakkında Yeni Bir Yaklaşım”, *Tarih İncelemeleri Dergisi*, XXXI/2, 2016, s. 597, dn. 8.

⁷⁹⁰ Özgüdenli, *a.g.e.*, s. 345; Yuvalı, *İlhanlı Tarihi*, s. 270; Ercan Gördeğir, *Olcaytu Han ve Zamanı (1304-1316)*, Hacı Bayram Veli Üniveristesi Lisansüstü Eğitim Enstitüsü Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara 2019, s. 45.

⁷⁹¹ Işık, *a.g.t.*, s. 27.

“Timur” daha sonra Farsça’da “eşek bakıcısı” anlamında “*Harbende*”⁷⁹² isimleri verilmiştir. Annesi Uruk Hatun tarafından çocukluğunda vaftiz edildikten sonra da “*Nicolauss*” ismi verilmiştir. Mülüman olduğunda ise “*Muhammed*” adını almıştır⁷⁹³.

Kâşânî, Tarih-i Olcaytu adlı eserinde çocukluğu hakkında şu ifadelerle yer vermektedir:

“*Selviye benzeyen boyu serpilip gelişme ve büyüme eserlerin üzerine görünmeye, ikbal ve devlet güneşi mübarek alnında ortaya çıkıp parlamaya, gençliğinin parlak ayı ışıldamaya başlayınca, şahlara yakışır sanatları ve aetleri öğrendi. Her birinde eşsiz ve benzersiz hale geldi. Öyle ki Moğollar ve Müslümanlar maharetliliğini dillere destan etmişlerdir. Her türlü sanatta ve fende darbülmesel olmuştur. Çocukluğundan, delikanlılığından taht ve taç kendisiyle ziyet buluncaya denk, uğurlu gelişinin bereketi ve teyidinin özelliğinin ulaştığı her makamda eğlence genişliğine nimet ve mal bolluğuna erişmesi ile kendini gösterdi*”⁷⁹⁴. Ayrıca Olcaytu, şehzadeliği döneminde Uygurca, Moğolca, Arapça ve ileri derecede Farsça öğrenmiştir⁷⁹⁵. Akıcı konuşabilecek kadar da Türkçe’ye hâkim olmuştur⁷⁹⁶.

Şehzadeliği Horasan’da geçen Olcaytu Han, Gazân Han’ın vasiyeti ile veliahtlığı devlet erkân-ı önünde resmileştirilmiş⁷⁹⁷, Gazân Han’ın vefatının ardından 19 Temmuz 1304 tarihinde İlhanlı tahtına oturmuştur⁷⁹⁸.

⁷⁹² Anlamı Farsça’da “*Allah’ın kulu*” demektir. Bu ismi vermelerinin sebebi; babasının küçük yaşta bir çocuğunun ölmesi hadisesinden idi. Bazı Türkler çocuk doğduğunda çirkin isim verirken yaşar dedikleri için bu isim verilmiştir. Ancak Olcaytu, büyüdüğünde bu ismi çirkin bulduğu için sevmemiş, ismini Hüdâbende yapmıştır. İbn Battûta bu ismin Tatar hanlarının dünyaya gelen çocuğa isim verirken o anda eve ilk gelen adam itibar ettikleri için bu hükümdar doğarken eve eşeklere bakan hizmetçi girdiği için bu ismi almıştır. Devletşâh Semarkandi; iki rivayette bulunmuştur. Birincisi Gazân Han hükümdar olmuş ve Olcaytu ondan kaçmış, birkaç yıl sonra eşek bakıcıları ile birlikte geri döndüğü için ona bu ismi vermişlerdir. İkinci rivayeti ise; bir çocuk çok güzel olduğunda nazar değmemesi için ebeveynleri çocuğa çirkin isim koydukları için ona Harbende demişlerdir. Bununla birlikte kaynaklar ve modern araştırmalarda genel anlamda üç görüş belirtilmiştir. 1. Moğolca üç anlamında Ghorbanda’dan gelmiştir. Argun Han’ın üçüncü oğlu olması sebebiyle bu ismi almıştır. 2. Eşeğin kulu/eşek bakıcı anlamındadır. Moğollarda kötü ad koyarak ölüm meleğinin bu kötü isimlerden öğrenerek onlara yaklaşmadığı inancıyla verildiğidir. 3. Yukarıda zikredildiği üzere İbn Battûta’nın rivayetine göre çocuk doğduğunda eve ilk giren kişinin veya göze ilk çarpan nesnenin adını verme geleneğinden gelmiştir. Ayrıntılı bilgi için bkz. Uyar, “*Harbende* İsmi’nin Kökeni ve Anlamı Hakkında”, s. 597-604.

⁷⁹³ Yuvalı, *İlhanlı Tarihi*, s. 270; Örs, *a.g.t.*, s. 60-61; Işık, *a.g.t.*, s. 27; Boyle, “*Dynastic and Political History of the Il-Khâns*” s. 401; Uyar, “*Harbende* İsmi’nin Kökeni ve Anlamı Hakkında”, s. 595-607; Hanifi Şahin, “*Sebeup ve Sonuçları Bakımından Olcaytu Sultan’ın Şilîği*”, *Türk Kültürü ve Hacı Bektaş Velî Araştırma Dergisi*, S. 64, Ankara 2012, s. 117.

⁷⁹⁴ Örs, *a.g.t.*, s. 61.

⁷⁹⁵ Özgüdenli, *a.g.e.*, s. 56.

⁷⁹⁶ Sümer, “*Anadolu’da Moğollar*”, s. 74.

⁷⁹⁷ Hayton, *a.g.e.*, s. 184.

Olcaytu Han'ın dini inancı doğumundan ölümüne kadar farklılık göstermiştir. O, Şamanist bir kültür içerisinde doğduğu için Moğolların Asya'ya özgü inanışların etkisinde büyümüştür. Sekiz yaşına geldiğinde kendisine ait kilise ve rahibi bulunan, Nestûrî bir Hristiyan olan annesi Uruk Hatun isteğiyle Mar Yablaha tarafında vaftiz edilmiştir. Tüm bu işleri Hristiyan dünyasının dini lideri Papa IV. Nicolaus'un etkisi ile yapan Uruk Hatun, Olcaytu'ya, Papa'ya izafeten Nicolaus ismini vermiştir. Ancak bundan kısa bir süre sonra Olcaytu hastalanmış ve bu dönemde hastalığın sebebinin Hristiyanlığın uğursuzluğuna bağlanması ile Şaman geleneklerine uygun olmayan isim değiştirilerek yerine Harbende ismi verilmiştir. Böylece tekrar Şamanizm'e geçmiştir. Babası Argun'un inancının etkisiyle de Budizm'i kabul etmiş, ondan sonra da Müslüman eşinin teşviki ile Horasan'da Türkler arasında yaygın olan Hanefî mezhebini benimsemiş ve 1295 yılında Müslüman olmuştur. On iki yıl Hanefî mezhebinde kaldıktan sonra Şâfiî ve ve Hanefiler onu mezhepsel olarak etkileyip kendi tarafına çekmek için mücadeleye girince 1309'da Şâfiî mezhebine geçmiştir. Mezhepler arası kavga ve suçlamalar ileri boyutlara geçince Olcaytu İslâm'dan soğumuştur. Bu sırada onun kafa karışıklığından istifade eden Şîh Tacüddîn Avec-i Meşhedî ve Cemalüddîn Mutahhir, ona Şîliği anlatarak bu mezhebe geçmesini sağlamışlardır. Böylece hayatının sonuna kadar -yani yedi yılını- Şîlik'te geçirmiştir⁷⁹⁹.

Şîi akidelere taasup derecesine varan bağlılığı onu, Hz. Muhammed'in kabri yanında bulunan Hz. Ebu Bekir ve Hz. Ömer'in mezarlarının açılıp, kemiklerinin başka yerlere naklini düşünmeye kadar götürmüştür. Anadolu'da camilerde okunan hutbelerde sahabenin adlarının anılmasının yasaklanmasına dair haberler alan Sultan Veled, onu Şîlik'ten ve kararlarından vazgeçirmek için oğlu Ulu Arif Çelebi'yi göndermek istemiş ancak aniden vefatı üzerine bu arzusu gerçekleşmemiştir⁸⁰⁰.

Olcaytu Han, Şîliği tercih edince Sünnilere karşı uyguladığı politiklardan dolayı çok dikkat çekmiştir. Sünnilere baskı uygulamaya başlayınca Bağdat, İsfahan ve Şiraz'da şiddetli mukavemetle karşılaşmıştır. Tüm din ve mezheplere eşit mesafede durmayı prensip edinen Moğollarda, Şîliğin bir adım öne geçmesine vesile

⁷⁹⁸ Spuler, *a.g.e.*, s. 117, Osman Gazi Özgüdenli, "Olcaytu Han", *DİA*, XXXIII, TDV Yayınları, İstanbul 2007, s. 345.

⁷⁹⁹ Hayton, *a.g.e.*, s. 184-185; Özgüdenli, *a.g.e.*, s. 101, dn. 287; Şahin, *a.g.t.*, s. 105; Karaosman, *a.g.t.*, s. 145; Gördeğir, *a.g.t.*, s. 153-154; Şahin, "Olcaytu Sultan'ın Şîliği", s. 117; Boyle, "Dynastic and Political History of the Il-Khâns", s. 401; Bausani, *a.g.m.*, s. 227; Uyar, "Harbende İsmi'nin Kökeni ve Anlamı Hakkında", s. 596.

⁸⁰⁰ Spuler, *a.g.e.*, s. 211-212.

olan Olcaytu döneminde Şîlik İran tarihinde ilk defa devletin resmi mezhebi olmuştur⁸⁰¹.

Olcaytu Han'ın mezhep değişimi neticesinde çıkardığı bir ferman ile hutbe değiştirilmiş, Hanefî mezhep imamları ve sahabeler yerine Hz. Ali ve evlatlarının isimleri zikredilmeye başlanmıştır. Şî mezhebinde on iki imamın isimlerinin yazılı olduğu altın ve gümüş paralar da bastırılmıştır⁸⁰². Ezanın Şia usulü gereği “*Hayye ale'l-Hayrû'l-Amel*” ibaresi bütün Fars ülkesi ile Şîlerin çoğunlukta olduğu beldelerde okunması emredilmiştir⁸⁰³. Mezhep seçimi konusunda yönetici kadroyu serbest bırakmış ancak Şîliğe geçmeyenlerin idari görevlerini bırakmalarını istemiştir. Böylece Sunnilerin siyasette ağırlıkları azalmış, Sünnî yöneticilerin sorgulanamaz yetki alanları daraltılmıştır. Mezhep değişikliği, Olcaytu döneminde Şî değerlerin toplumda rahatlıkla dolaşip kabul görmesini de sağlamıştır. Anadolu'da mezhep değişikliği sonrası izlediği politikaların yansımaları farklı olmuş, halk camilere gitmemiş, imam ve din adamlarına değer verilmez olmuştur. Hz. Peygamberin kabrinin yanından halifenin kabirlerini sökmek için adam gönderdiği, hutbelerde halifelerin isimlerinin kaldırıldığını öğrenen halk ağlayarak feryat etmiştir⁸⁰⁴.

Bu dönemde Anadolu'da vali olan İrencin Noyan'ın zalimane yönetimi Anadolu insanının bezdirmiş, Türkmen isyanları yeniden başlamıştır. Germiyanogulları, Hamidoğulları, Candaroğulları, Karamanoğulları önderliğinde beylikler harekete geçmiş, Noyan'ın zulme dayalı yönetim anlayışını Türkmen zümreler üzerinde propaganda aracı olarak kullanarak vergi vermemeye ve Moğol yönetimine karşı da mukavemette bulunmaya başlamışlardır. Bunun üzerine Anadolu'ya doğru yola çıkan Emir Çoban, 1314 yılında Anadolu'ya vardığında Türkmen beylerini itaat altına almış ve Hristiyan İrencin Noyan'ın baskıcı politikasını tespit edince görevine son vermiştir⁸⁰⁵.

Koyu bir Müslüman olmasına rağmen Memlûklere karşı, Hristiyan Avrupa ile müttefik siyasetine devam etmiştir. Batı saraylarına elçi olarak Hristiyan Tomas İlduçi'yi göndermiştir. Bu vesile ile Fransa Kralı Philippe le Bel, Papa V. Clement ve

⁸⁰¹ Verep, *a.g.t.*, s. 29; Şahin, “Olcaytu Sultan'ın Şîliği”, s. 123.

⁸⁰² Ramazan Uykur, “Moğol Kağan Olcaytu Han'ın Mardin Müzesi'nde Bulunan Bir Sikkesinde Şia Propagandası”, *Turkish Studies*, XII/35, Ankara 2017, s. 443-446.

⁸⁰³ Örs, *a.g.t.*, s. 135-136.

⁸⁰⁴ Şahin, “Olcaytu Sultan'ın Şîliği”, s. 123-124; Uykur, *a.g.m.*, s. 443.

⁸⁰⁵ Akkuş, *a.g.e.*, s. 237-238.

İngiltere Kralı II. Edward'a mektuplar göndermiştir. İttifak arayışı içinde olmasına rağmen Memlûklerle böyle bir siyaset içerisine girmemiştir. Bu dönemde de sınır muharebeleri Memlûklerle yeniden başlamıştır. 1304-1305 yıllarında Memlûk Devleti Moğollara bağlı Kilikya Ermeni Krallığı'na akınlar düzenlemişler, ikincisinde karşılığında Anadolu'daki Moğol birlikleri çıkmış ve onları yenmişlerdir. 1313 yılında ise Olcaytu Han Rahiba Kalesi'ni kuşatmış ancak sıcaklardan dolayı geri çekilmiştir⁸⁰⁶.

3.3.4. Ebû Said Bahadır Han ve İslâmiyet

Babası Olcaytu Han'ın 16 Aralık 1316 yılında ölmesi üzerine on üç yaşında iken hükümdar olan Ebû Said Han, 1317 yılında İlhanlı tahtına çıkmıştır. 1305 yılında Ücan'da dünyaya gelen Ebû Said'in annesi Oyrat kabilesi'nden Sülemiş'in kızı Haccî Hatun idi. Doğumundan yedi gün sonra Meryem isminde Müslüman bir kadına verilmiş, terbiyesi ve bakımını bu kadın üstlenmiştir. Belli bir yaşa geldikten sonra eğitimi ve yetiştirilmesi için babasının lalası Oğul Kaydı Suşi Bahşi'nin oğlu Emir Sevinç Aka'ya teslim edilmiştir. Ebû Said, Müslüman bir çevrede yetişmiş, İslâmî ilimler eğitimini burada almış, Kur'an-ı Kerim okumayı öğrenmiş, Hanefî mezhebini seçmiştir. En önemlisi diğer Moğol hanlarından farklı olarak Budizm, Hristiyanlık gibi İslâm'ın dışındaki dinlerin etkisinden uzakta yaşamıştır⁸⁰⁷.

Ebû Said'in babası gibi dindar ve din işleri ile ilgilenen kişiliği olmamış, mezhep tartışmalarıyla da ilgilenmemiştir⁸⁰⁸. Ancak Ebû Said Han, Moğol geleneklerini koruyan Şamanlara ve büyücülere oldukça yakınlık göstermiş, “kemikleri kazıyarak” bakılan –herhalde aşık kemiğinden söz edilmektedir- fala bakma yeteneğinden kehanet sahibi bir insan olarak şöhret sahibi olmuştur⁸⁰⁹. Sünnî Hanefî mezhebini benimsemiş bir Müslüman olan Ebû Said Bahadır Han'ın bu hareketiyle Şaman inancında olan Moğol geleneğindeki tebayı yeniden devlet ile barıştırma ve Müslüman halk ile kaynaştırmak istediği düşünülebilir.

⁸⁰⁶ Roux, *Moğol İmparatorluğu*, s. 431; Grousset, *Bozkır*, s. 421-423; Arslan, *a.g.e.*, s. 449; Sağlam, “Memlûk-İlhanlı Diplomatik İlişkileri”, s. 129.

⁸⁰⁷ Akkuş, *a.g.e.*, s. 251-252; Işık, *a.g.t.*, s. 63-64; Özer, *a.g.t.*, s. 123; Kemal Ramazan Haykıran, *İlhanlı Hükümdarı Ebu Sa'id Zamanında Doğu Anadolu (1317-1335)*, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara 2007, s. 37; Abdulkadir Yuvalı, “Ebû Said Bahadır Han”, *DİA*, X, TDV Yayınları, İstanbul 1994, s. 218.

⁸⁰⁸ Abdulkadir Yuvalı, “İlhanlı Hükümdarlarının Dinlere Bakışı ve Bu Konudaki Uygulamaları”, II, *XII. Türk Tarih Kongresi 1994, Kongreye Sunulan Bildiriler*, Ankara 1999, s. 552.

⁸⁰⁹ Roux, *Moğol İmparatorluğu*, s. 434.

Bu dönemde Şîilerin devlet idaresindeki nüfuzları kalkmış, Sünniler yeniden itibar kazanmaya başlamıştır. Böylece Olcaytu Han döneminde devletin resmi dini olan Şîilik terk edilmiş, sikkeler üzerine dört halifenin adları tekrar yazılmıştır⁸¹⁰. İslâmiyet'in yayılması için samimiyetle çalışmış, içki, kumar, fuhuşu yasaklamıştır⁸¹¹.

Ebû Said Han döneminde İslâm, İlhanlı hanedanı arasında tamamen yerleşmiş, bu zamana kadar hanların Hristiyan eşleri bu tarihten sonra Müslüman olmuş veya Müslüman hatunlar tercih edilmiştir. Ebû Said Han, her ne kadar Müslüman olmuş, İslâmî akideleri öğrenmiş olsa da İslâm'a yakışmayan bir durumun içerine girmiştir. Kendi emiri Şeyh Hasan'ın nikâhlı hanımı Bağdat Hatun⁸¹²'a âşık olmuş, Kadı Mübarekşah aracılığıyla bu hatunun kocasından boşatılarak kendisiyle evlenmesini istemiştir. Kadı, Şeyh Hasan'ı ikna etmeye çalışmış, dini gerekçe olarakta “*Padişahın isteğine riayet etmek, herkese vaciptir*” ifadelerini kullanarak, Şeyh Hasan'ı ikna etmiştir⁸¹³.

İlhanlı Devleti'nin son büyük hükümdarı olan Ebû Said Han, şair, mûsikişinas ve hattat idi. İlim adamlarını ve edipleri himaye ettiği için şairler tarafından kendisine kasideler yazılmış, eserler telif edilmiştir. Onun zamanında İran ve Azerbaycan'da birçok eser meydana getirilmiştir. Bu yönüyle Azerbaycan ve Anadolu halkının gönlünü kazanmıştır. Hatta adı Azerbaycan'da dört adil sultandan biri olarak anılmıştır. Yine buralardaki pek çok tekke ve camilerde kendisi için dua edilmiş, kendinin selameti dilenilmiştir⁸¹⁴. Nitekim Enverî onun hakkında şunları zikretmiştir: “*Sultan Ebû Said, babası (Olcaytu)'nun ilim ve fazilette temayüz eden tek oğlu idi. Cömertlikte naziri yoktu, yetmiş iki millet ona dua ediyordu*”⁸¹⁵.

Ebû Said, kişilik olarak dirayetli, güçlü karakterli, üstün meziyetleri olan bir kimse olarak belirtilmiştir. Aynı zamanda halkına karşı oldukça merhametli yaklaşmış, her fırsatta emirlerine ve valilerine halka karşı adaletli ve merhametli

⁸¹⁰ V. V. Barthold, “Ebu Said”, *İA*, IV, MEB Yayınları, İstanbul 1993, s. 46.

⁸¹¹ Yuvalı, “Ebû Said Bahadır Han”, s. 219.

⁸¹² Ebû Said'in şiddetli aşkının etkisiyle kocası üzerinde fevkaleda bir nüfuz kazanmıştır. Nitekim bu hatun hakkında şunlar zikredilmiştir: “*O kadar güçlendi ki, yarlığı dünyada geçer oldu. Öyle bir hatundu ki, tüm memleket işleri onun reyine tabi idi. Çok yetkin, güçlü ve talihliydi.*” Ayrıntılı bilgi için bkz. Beyânî, *a.g.e.*, s. 134.

⁸¹³ Akkuş, *a.g.e.*, s. 252-253.

⁸¹⁴ Haykiran, *a.g.t.*, s. 144; Yuvalı, “Ebû Said Bahadır Han”, s. 219.

⁸¹⁵ Kitapçı, *a.g.e.*, s. 156-157; Karaköse, *a.g.t.*, s. 52.

davranmaları konusunda uyarılmıştır⁸¹⁶. Bu uyarılara kulak asmayan devlet memurlarını tespit ettiğinde veya halktan bu konu ile ilgili şikâyet aldığıında memurları sert bir biçimde uyarılmıştır⁸¹⁷.

Diğer dinlerin durumunu incelediğimizde Hristiyanlar, Müslüman halka karşı faaliyet sürdürmedikçe herhangi bir müdahalede bulunulmamış, rahat bir yaşam sürmüşlerdir. Han tarafından 1320 yılında Venediklilere ferman çıkarılmış, Latin Papaz ve keşişlere Tebriz'e kadar giden kervan yolu boyunca kilise ve manastır kurma hakkı verilmiştir. İlerleyen zamanlarda Papalık yeni başkent Sultaniye'de başpiskoposluk kurmuş, bu görev ilk önce Farnçois'e daha sonra 1330'da Jean Cor'a verilmiştir. Papa'nın ona yazdığı mektuplardan edinilen bilgilere göre, Papa hükümdarın din değiştirmesi konusunda ümidini tamamen kaybetmiş ve başpiskoposu da İlhanlılar nezdinde tayin ettiği bir elçi olarak görmüştür⁸¹⁸.

Bu dönemde dış ilişkilere baktığımızda Memlûk Devleti ile olan mücadeleye son verilmiş ve 1323 yılında iki devlet arasında antlaşma imzalanmıştır. Böylece eski düşmanlık dostluğa dönüştürülmüştür. Altın Orda ve Çağatay Hanlarından gelen tehlikeler ise bertaraf edilmiş, doğuda Gazne, kuzeyde Terek Nehri'ne kadar uzanan topraklarda huzur ve güven sağlanmıştır. Anadolu'da İlhanlı hâkimiyeti Emir Çoban'ın büyük oğlu Timurtaş'ın valiliğinde güçlü hale getirilmiştir⁸¹⁹.

---

⁸¹⁶ Sümer, *Anadolu'da Moğollar*, s. 94.

⁸¹⁷ Haykıran, *a.g.t.*, s. 145.

⁸¹⁸ Roux, *Moğol İmparatorluğu*, s. 434, Arslan, *a.g.e.*, s. 542.

⁸¹⁹ Yuvalı, "Ebû Said Bahadır Han", s. 219.

SONUÇ

Kıyat kabilesine mensup Temucin, seferler düzenleyerek Moğol kabilelerini hâkimiyeti altında toplamış, Cengiz Han unvanıyla Moğol İmparatorluğu'nun hükümdarı olmuştur. Sınırlarını Çin'e kadar genişleten Cengiz Han'ın Müslümanlar ile ilk münasebetleri ticaret yoluyla gerçekleşmiştir. Hârizmşahlar ülkesiyle ticaret antlaşması yapmış, ticaret kervanının Otrar valisi Kayır Han tarafından yağmalanması ve tacirlerin öldürülmesinden sonra istila hareketine başlamış, İslâm şehirleri de Moğolların hâkimiyetine girmiştir. Böylece bir valinin sebep olduğu olay, Hârizmşah ülkesini, burada yaşayan Müslümanları hatta İslâm dünyasını derinden sarsmıştır.

Moğol İmparatorluğu geniş topraklara hâkim olduktan sonra bünyesinde çeşitli dini ve etnik grupları barındırmıştır. Moğollar, İslâmiyet, Hristiyanlık, Yahudilik, Taoizm, Maniheizm, Budizm ile tanışmış, dinlerin varlıklarını korumalarına ve yayılmalarına müsaade ederek, bu inançlara müsamaha ile yaklaşmışlardır. Çünkü tüm dinleri tek inanç altında toplamanın devlet içerisinde çeşitli isyanların çıkmasına ve Moğol İmparatorluğu'nun sarsılmasına neden olabileceği düşünülmüştür. Fakat bu büyük dinlerle ve kültürlerle etkileşimleri neticesinde kendi inanç ve kültürlerinin değişmesi kaçınılmaz olmuştur.

Cengiz Han, her ne kadar Şaman inancını benimsemiş olsa da diğer dinlere karşı hoşgörü ile yaklaşmıştır. Ondan sonra gelen hanlar da atalarının siyasetini takip ederek, din adamlarına büyük ayrıcalıklar tanımış, müsamaha ortamı sunmuşlar, bu sayede tebayı kendilerine bağlı kılmışlardır. Ancak dini tolerans bazen her dine eşit seviyede olmamış, Büyük Hanların yetiştikleri ortam, aldıkları eğitim ve idarecilerin etkisi onların bir dine ilgisini arttırmıştır. Büyük Hanlar her ne kadar başka dinlere yakınlık göstermiş olsalar da atalarının dini Şaman inancı üzerine kalmışlar, bu inanç üzere ölüp, inancın adetleriyle gömülmüşlerdir.

Büyük Hanlara tabi diğer hanlar döneminde bu hoşgörü dini siyasetin gereği devam etmiş, yakın çevreleri, çıkarları ve diplomatik ilişkilerine göre şekillenmiştir. Cuci'nin soyundan gelen Berke Han'ın Müslüman olması İslâm kültür ve medeniyetinin yayılmasını hızlandırdığı gibi Müslümanların rahat bir yaşam sürmelerini ve itibarlarının artmasını sağlamıştır. Fakat İslâm'ın yayılması elit tabaka ve küçük alanla sınırlı kalmıştır. Özbek Han döneminde İslâm'ın devletin resmi dini

olarak kabul edilmesiyle, Altın Orda topraklarının âlimler ve sufilerin akınına uğramasıyla da İslâmiyet altın devrini yaşamıştır. Şaman inancı ise bir süre sonra Altın Orda topraklarında varlığını yitirmiştir. Bir diğer Moğol beyi Çağatay'ın liderliğinde kurulan Çağatay Hanlığı altındaki Müslümanlar onun yasalara bağlılığı nedeniyle zor günler yaşamışlarsa da Mübarek Şah ile başlayan Müslüman Moğol hanlarının yönetime gelmesiyle bu devlette de İslâmî faaliyetler başlamış, Tarmaşirin Han ile üst seviyeye çıkmıştır. Müslüman idareciler ve âlimlerin varlığı da Çağatay Hanlığı'nda İslâm'ın kalıcı olmasını sağlamıştır.

İlhanlı Devleti'nin kurucusu, Bağdat zulmünü gerçekleştiren Hülegü'nün İslâm karşıtı olmasıyla Müslümanlar zor günler yaşamış olsa da oğlu Ahmed Teküder'in Müslüman olması, ardından Gazân ve Olcaytu'nun İslâm'ı seçmeleriyle İlhanlılarda da İslâmî yönden önemli mesafeler alınmıştır. Ancak Olcaytu'nun Şiîliği kabul etmesiyle dengeler değişmiş, Şia'nın tahakkümü arttığı gibi Şia mezhebi hâkim unsur haline gelmiştir. Olcaytu'nun halefi Ebû Said Bahadır Han'ın Sünni Hanefi mezhebini benimsemesiyle Sünniler yeniden itibar kazanmaya başlamış, İslâm İlhanlı hanedanı arasında tamamen yerleşmiştir. Böylece XIII. yüzyılın ikinci yarısından sonra Moğollar İslâm kültür ve medeniyetinden etkilenerek, hükmettikleri bölgelerdeki inanç ve düşünceleri kabul etmişler, bölgenin etnik unsurları arasında erimişlerdir.

KAYNAKÇA

ABÛ'L-FARAC, *Abû'l-Farac Tarihi*, II, çev. Ö. R. Doğrul, TTK Yayınları, Ankara 1950.

AĞALDAĞ, Sebahattin, "Moğol Devleti", *Türkler*, VIII, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, s. 273-274.

AĞIR, A. Mesut, *Memlûk Tarihçilerine Göre Sultan Kalavun Dönemi Siyasî Olayları*, Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İzmir 2004.

AHMED BİN MAHMUD, *Selçuk-Name*, II, 1001 Temel Eser, İstanbul 1977.

AKKUŞ, Mustafa, "Âbâkâ Han'ın Dinî Şahsiyeti ve Anadolu'daki Uygulamaları", *SUTAD*, S. 40, Konya 2016, s. 73-85.

_____, "Altın Orda-İlhanlı İlişkilerinde Dinin Rolü", *Turkish Studies*, XI, Ankara 2016, s. 7-8.

_____, "Ateş ve Ocak Kültürünün Anadolu'da Yaygınlaşmasında Moğolların Etkisi", *Türk Kültürü ve Hacı Bektaş Veli Araştırma Dergisi*, S. 68, Ankara 2013, s. 15-32.

_____, Büşra Bağcı, "Hülegü Han Döneminde Anadolu'da Görev Yapan Moğol Komutanları", *USAD*, IX, Güz 2018, s. 158.

_____, *İlhanlıların Anadolu'daki Dini Siyaseti*, Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmış Doktora Tezi, Konya 2011.

_____, *Moğollarda Din ve Siyaset*, Çizgi Kitabevi Yayınları, Konya 2020.

AKNERLİ GRİGOR, *Moğol Tarihi*, çev. Hrand D. Andreasyan, Osman Yalçın Matbaası, İstanbul 1954.

ALAMEDDİN BİRZALİ, *Târihu'l Birzâli*, W. De. Tiesenhausen, *Altınordu Devleti Tarihine Ait Metinler*, çev. İsmail Hakkı İzmirli, Türk Tarih Kaynakları, İstanbul 1941.

ALLSEN, Thomas T., *Mongol Imperialism: the Policies of the Grnad Qan Mönge in China, Russia and the Islamic Lands 1251-1259*, University of California Press, Berkeley-Los Angeles-London 1987.

ANONİM, *Moğolların Gizli Tarihi*, çev. Ahmet Temir, TTK Yayınları, Ankara 2019.

ARSLAN, İhsan, “Büyük Moğol İmparatoru Cengiz Han’ın Din Algısı”, *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, VIII/38, Haziran 2015, s. 1021.

ARIK, Durmuş, “Buhara Yahudileri Üzerine Bir İnceleme”, *Orta Asya ve Kafkasya Dergisi*, I/2, Ankara 2006, s. 93-94.

ARNOLD, T. W., *İntişar-ı İslâm Tarihi*, çev. Hasan Gündüzler, Akçağ Yayınları, Ankara 1971.

ARSAL, Sadri Maksudi, “Çengizin Yasası”, *Türk Hukuk Tarihi*, İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi Yayınları, İstanbul 1947, s. 1-8.

ARSLAN, İhsan, *Moğollar Arasında İslâmiyet’in Yayılışı*, Metamorfoz Yayınları, İstanbul 2018.

AYAZ, Fatih Yahya, “Memlük-İlhanlı İlişkilerinde Bir Dönüm Noktası: Şakhâb Savaşı (702-1303)”, *Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, S. 15, Sakarya 2007, s. 4.

AYDIN, Mahmut, *Anahatlarıyla Dinler Tarihi*, Ensar Neşriyat, İstanbul 2016.

BALDICK, Julian, *Hayvan ve Şaman Orta Asya’nın Antik Dinleri*, çev. Nevin Şahin, Hil Yayınları, İstanbul 2010.

BARTHOLD, V. V., “Berke”, *İA*, V, MEB Yayınları, İstanbul 1979, s. 553-555.

_____, “Batu”, *İA*, V, MEB Yayınları, İstanbul 1979, s. 353.

_____, “Çağatay”, *İA*, III, MEB Yayınları, s. 268-269.

_____, “Ebû Said”, *İA*, IV, MEB Yayınları, İstanbul 1993, s. 46.

_____, “Geyhatu”, *İA*, IV, MEB Yayınları, İstanbul 1993, s. 770.

_____, “Hülegü”, *İA*, II, MEB Yayınları, İstanbul 1979, s. 353.

_____, *İslâm Medeniyeti Tarihi*, Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, Ankara 1984.

_____, *Moğol İstilâsına Kadar Türkistan*, TTK Yayınları, Ankara 1990.

_____, *Orta Asya Türk Tarihi Dersleri*, Çağlar Yayınları, Ankara 2004.

_____, *Tarihte Türk Dünyası*, çev. M. A. Yalman, T. Andaç, N. Uğurlu, Örgün Yayınları, İstanbul 2008.

_____, *Türk-Moğol Ulusları Tarihi*, çev. Hasan Eren, TTK Yayınları, Ankara 2006.

BAUSANİ, A., “İlhanlı Hâkimiyeti Zamanında İran’da Din”, trc. Mustafa Uyar, *Tarih Araştırmaları Dergisi*, S. 32, Ankara 2002, s. 225-227.

BAYAT, Fuzuli *Türk Kültüründe Kadın Şaman*, Ötüken Neşriyat, İstanbul 2010.

BAYRAKDAR, Mehmet, *Üç Dinin Tarihi – Yahudilik, Hristiyanlık, İslâm*, Say Yayınları, İstanbul 2016.

BİLGİN, Orhan, “Cüveynî, Atâ Melik”, *DİA*, VIII, TDV Yayınları, İstanbul 1993, s. 140-141.

BİROL, Nurettin, *İbn Battuta Çağında Deşt-i Kıpçak ve Türkistan*, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara 1991.

BOYLE, John Andrew, “Dynastic and Political History of the Il-Khâns”, *Cambridge History of Iran*, V, Cambridge 1968, s. 369-401.

_____, “Ortaçağ’da Türk ve Moğol Şamanizmi”, çev. Orhan Şaik Gökyay, *Türk Folklor Araştırmaları Dergisi*, S. 297, Nisan 1974, s. 6941-6943.

BOZKIR, İlknur, *Ötemiş Hacı’nın Çingiz Name’si ve Dil Hususiyetleri*, Kırıkkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Kırıkkale 2006.

BROADBRIDGE, Anne F., “Careers in Diplomacy Among Mamluks and Mongols”, Edt. Frederic Bauden, Malika Dekkiche, Mamluk Cairo, *a Crossroads for Embassies- Studies on Diplomacy and Diplomatics*, Brill, Leiden-Boston 2019, s. 266-274.

BULUÇ, Sadettin, “Şaman”, *İA*, XI, MEB Yayınları, İstanbul 1979, s. 310-311.

BÜYÜKÇINAR, Ayşe Beyza, “Güney Kafkasya Üzerindeki Berke-Hülegü Mücadelesi”, *Sivilizasiya*, VII/4, Bakü 2018, s. 108.

CÜVEYNÎ, *Tarih-i Cihan Güşa*, çev. Mürsel Öztürk, TTK Yayınları, Ankara 2013.

ÇELİK, Burak, “Cengiz Han’ın Oğlu Toloy I: Ailesi”, *SUTAD*, S. 50, Aralık 2020, s. 378-379.

ÇEVİK, Murtaza, “Moğolların Cihan Hâkimiyet Anlayışı, Dayanak Noktaları ve Bu Konudaki Bazı Uygulamaları”, *Turkish Studies*, X/3, Ankara 2015, s. 48.

ÇİNAR, Orhan, *Çağatay Devleti Zamanında Türkistan’ın Siyasî, Askerî ve Sosyal Durumu*, Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi Sosyal Bilimler Üniversitesi Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul 2019.

_____, “Doğu Çağatay Hanlığı’nın İlk Hükümdarı: Tuğluk Timur Han ve Dönemi Hakkında Bir İnceleme”, *Akademik Sosyal Araştırmalar Dergisi*, VIII/106, Temmuz 2020, s. 203-206.

_____, “Moğol Dünyasında Türkistan’ın Güçlü Kadınları: Töregene Hatun ve Organa Hatun”, *Social Sciences Studies Journal*, V/40, y.y. 2019, s. 3926.

_____, “Tarmaşirin Han ve Döneminin Değerlendirilmesi”, *Social Mentality and Researcher Thinkers Journal*, VI/32, Haziran 2020, s. 903-905.

DAĞDEVİREN, Habibe Ceren, *Moğollarda Aile ve Kadının Önemi*, Gazi Osmanpaşa Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Tokat 2016.

DANUU, Ankhbayar, *İlhanlı Devleti’nde Vezaret*, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara 2016.

_____, “Büyük Kağan Mengü’nün Devlet Anlayışı ve İlhanlı Devleti Kuruluşunda Etkisi” *Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, VI/2, Ankara 2015, s. 2-11.

DAYI, Özkan, “Câmi’t-Tevârîh’te Kubilay Han’ın Çin’deki İdarî Teşkilatı ve Bayındırlık Faaliyetleri”, *Atatrk niveristesi Edebiyat Fakltesi Sosyal Bilimler Dergisi*, S. 55, Aralık 2015, s. 244.

_____, “Mahmud Yalavac’ın Moğol İmparatorluğundaki Faaliyetleri”, *Current Research in Social Sciences*, I/3, 2015, s. 63-68.

DEMİRCİ, Kürşat, “Hristiyanlık”, *DİA*, XVII, İstanbul 1998, s. 328.

DEMİRMEN, Esra Gültekin, *Türkiye Selçuklu Sultanı I. Alâeddin Keykubâd’ın Hârezmşahlar Devleti ile İlişkileri ve Hârezmliler Sorunu*, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2019.

DERİN, Derya, *Abdülğaffar Kırımı'nın Umdet'ül-Ahbar'ına (Umdet'üt-Tevarih) Göre Kırım Tarihi*, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara 2003.

DEWEESE, Devin, *Islamization and Native Religion in The Golden Horde - Baba Türkles and Conversion to Islam in Historical and Epic Tradition*, The Pennsylvania State University Press, Pennsylvania 1984.

D'HSSON, A. Konstantin, *Moğol Tarihi*, çev. Bahadır Apaydın, Nesnel Yayınları, İstanbul 2008.

DOĞANAY, Aziz, "Tezyinat", *DİA*, XLII, TDV Yayınları, İstanbul 2012, s. 79-83.

DUĞLAT, Mirza Haydar, *Tarih-i Reşidî*, çev. Osman Karatay, Selenge Yayınları, İstanbul 2006.

DURAK, Neslihan, "Çingizli Hatunları I: Sorgaktani Beki", *Turkish Studies*, III/1, Ocak 2008, s. 252-257.

DURMAZ, Samet, "Çağatay Hanı Barak ile İlhan Abaka Arasındaki Mücadeleler", *Genel Türk Tarihi Araştırmaları Dergisi*, I/2, Temmuz 2019, s. 210-211.

DURMUŞOĞLU, Kurban, "Abaka Han Dönemi (1265-1282) İlhanlılar'da Dış Siyaset (Altın Orda, Çağatay ve Memlûk Örneği)", *Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, S. 65, Erzurum 2019, s. 224-228.

EBU'L-GAZİ BAHADIR HAN, *Türk'ün Soy Ağacı (Şecere-i Türk)*, çev. Rıza Nur, İlgî Kültür Sanat Yayınları, İstanbul 2010.

EBÜL FEREC-İBNÜL İBRÎ, *Tarihi Muhtasarüddüvel*, çev. Şerafeddin Yaltkaya, Maarif Matbaası, İstanbul 1941.

el-CÛZCÂNÎ, *Tabakât-ı Nâsirî*, çev. Mustafa Uyar, Ötüken Neşriyat, İstanbul 2016.

el-MUFADDAL, *En-Nehcü's-sedîd*, W. De. Tiesenhausen, *Altınordu Devleti Tarihine Ait Metinler*, çev. İsmail Hakkı İzmirli, İstanbul 1941.

ELİADE, Mircea, *Şamanizm İlk Esrime Teknikleri*, çev. İsmet Birkan, İmge Kitabevi, Ankara 2006.

el-ÖMERÎ, *Mesâlikü'l-epsâr*, W. De. Tiesenhausen, *Altınordu Devleti Tarihine Ait Metinler*, çev. İsmail Hakkı İzmirli, Türk Tarih Kaynakları, İstanbul 1941.

ERDEM, Arzu, *Cengiz Han ve Türk-Moğol Devleti*, Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Elazığ 2016.

ERDEM, İlhan, “İlhanlılar’da Ahmed Teküder Dönemi ve Selçuklular”, *Tarih Araştırmaları Dergisi*, XXII/35, Ankara 2004, s. 104-108.

_____, “Olcaytu Han’ın Ölümüne Kadar İlhanlılar’da Yaşanan Siyasal-Kültürel Gelişmeler ve Yakın-Doğu’ya Etkileri”, *Tarih Araştırmaları Dergisi*, 20/31, Ankara 2002, s. 17-23.

_____, *Türkiye Selçukluları-İlhanlı İlişkileri (1258-1308)*, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara 1995.

ERDEM, Mustafa, *Çin Kaynaklarına Göre Taoizm*, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara 2011, s. 13, 33.

ERDOĞAN, Coşkun, “Moğollarda Kullanılan Beki/Begi Unvanı Üzerine Notlar”, *Mavi Atlas Dergisi*, VII\ 1, Gümüşhane 2019, s. 259-260.

EROĞLU, Ahmet Hikmet, “Hristiyanlık”, *Dinler Tarihi El Kitabı*, Grafiker Yayınları, Ankara 2015, s. 134.

EROĞLU, Tuğba, *İlhanlılar Döneminde Doğu Anadolu Şehirleri*, İnönü Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Malatya 2017.

FERYAMENEŞ, Mes’ûd, “İlhanlı Sarayında Budizm”, çev. Serkan Derin, *MUTAD*, VII/2, İstanbul 2020, s. 486, 490.

FRİAR GIOVANNİ Dİ PLANO CARPİNİ, *The Story of The Mongols Whom We Call The Tartars*, Translater Erik Hildinger, Branden 1996.

GALSTYAN, A. G., *Ermeni Kaynaklarına Göre Moğollar*, çev. İlyas Kamaloğlu, Yeditepe Yayınevi, İstanbul 2017.

GEDİKLİ, Fethi, “Yasa”, *DİA*, XLIII, TDV Yayınları, İstanbul 2013, s. 337.

GENCELİ KİRAGOS, *Moğol İstilas 1220-1265*, trc. Mahmut Kemal Bey, Post Yayın Dağıtım, İstanbul 2018.

GOLDEN, Peter B., *Türk Halkları Tarihine Giriş – Ortaçağ ve Erken Yeniçağ’da Avrasya ve Ortadoğu’da Etnik Yapı ve Devlet Oluşumu*, çev. Osman Karatay, Ötüken Neşriyat, İstanbul 2013.

GÖKBİLGİN, Özalp, “1313-1357 Yılları Arasında Altınordu Devleti”, *Atatürk Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Araştırma Dergisi*, S. 4, Erzurum 1972, s. 13-39.

GÖMEÇ, Saadettin Yağmur, “Cengiz Han’ın Topraklarında Bölünme”, *Genel Türk Tarihi Araştırmaları Dergisi*, I/2, Temmuz 2019, s. 203-207.

GÖRDEGİR, Ercan, *Olçaytu Han ve Zamanı (1304-1316)*, Hacı Bayram Veli Üniversitesi Lisansüstü Eğitim Enstitüsü Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara 2019.

GROUSSET, Rene, *Bozkır İmparatorluğu*, Ötüken Neşriyat, İstanbul 1980.

_____, *Cihan Fatih Cengiz-Han*, Ötüken Neşriyat, İstanbul 2001.

GÜÇ, Ahmet, Ekrem Sert, “Budizm’de Dört Temel Gerçek, Sekiz Dilimli Yol ve Nirvana”, *İslâm Medeniyeti Araştırmaları Dergisi*, V/12, Haziran 2020, s. 3.

_____, “Taoizm”, *Yaşayan Dünya Dinleri*, Edt. Ali İhsan Yitik, Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, İstanbul 2007, s. 401-405.

GÜLER, Önder, *Altın Ordu İmparatorluğu Dış İlişkileri*, Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Elazığ 2013.

GÜNDÜZ, Şinasi, “Budizm”, *Yaşayan Dünya Dinleri*, Edt. Ali İhsan Yitik, Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, İstanbul 2007, s. 306.

_____, “Maniheizm”, *Yaşayan Dünya Dinleri*, Edt. Ali İhsan Yitik, Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, İstanbul 2007, s. 503-504.

GÜNGÖR, Harun, “Şamanizm”, *DİA*, XXXV, TDV Yayınları, İstanbul 2010, s. 325.

_____, *Türk Din Etnolojisi*, IQ Kültür Sanat Yayınları, İstanbul 2012.

GÜRKAN, Salime Leyla, “Yahudilik”, *İA*, IV, MEB Yayınları, İstanbul 2013, s. 187.

HANÇABAY, Halil İbrahim, “Abbâsîler’in Son Veziri İbnü’l-Alkamî (ö. 656/1258) ve Moğollar’la İlişkisi”, *Tarih Dergisi*, S. 72, Şubat 2020, s. 51-53.

HAYKIRAN, Kemal Ramazan, *İlhanlı Hükümdarı Ebu Sa’id Zamanında Doğu Anadolu (1317-1335)*, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara 2007.

HESSE, Klaus “On the History of Mongolian Shamanism in Anthropological Perspective”, *Antropos Institute*, 82, 4/6, January 1987, 404-406.

HİZMETLİ, Sabri, “Çağatay Devleti”, *Türkler*, VIII, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, s. 355.

HOLT, P. M., *Haçlılar Çağı 11. Yüzyıldan 1517'ye Yakınoğu*, çev. Özden Arıkan, İstanbul 1999, s.161-162.

HOWORTH, Henry H., *History of Mongols*, II, Longmans Green and Company, London 1880.

IŞIK, Abdülcelil, *Hafız-ı Ebru'nun Zeyl-i Cami'üt-Tevârih-i Reşîdî'sinde Sultan Olcâytû ve Ebû Sa'id Dönemlerine Dair Kayıtlar*, Harran Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Şanlıurfa 2012.

İBN ABDÜZZÂHİR, *Sîretü'l-Meliki'z-Zâhir*, W. De. Tiesenhausen, *Altınordu Devleti Tarihine Ait Metinler*, çev. İsmail Hakkı İzmirli, Türk Tarih Kaynakları, İstanbul 1941.

İBN BATTÛTA TANCÎ (Ebu Abdullah Muhammed), *İbn Battûta Seyahatnamesi I-II*, çev. A. Sait Aykut, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2000.

İBN ŞEDDÂD, *Baybars Tarihi*, II, çev. Şerafeddin Yaltkaya, TTK Yayınları, İstanbul 1941.

İBNİ TAGRİBERDÎ, *en-Nücûmu'z-Zâhire (Parlayan Yıldızlar)*, çev. Ahsen Batur, Selenge Yayınları, İstanbul 2013.

İBNÜ'L ESİR, *el Kâmil fi't-Tarih Tercümesi*, XII, çev. Ahmet Ağırakça-Abdülkerim Özaydın, Türkiyat Matbaacılık, İstanbul 1987.

İNAN, Abdulkadir, *Tarihte ve Bugün Şamanizm*, TTK Yayınları, Ankara 1986.

_____, *Eski Türk Dini Tarihi*, MEB Yayınları, İstanbul 1976.

İZGİ, Cevat, “Canı Bek Han Devrinde (1342-1357) Altınordu Hanlığında Bilim Hayatı”, *Dîvan: Disiplinler Arası Çalışmalar Dergisi*, S. 2, İstanbul 1996, s. 163-165.

İZGİ, Mustafa Cumhur, “Şamanizm ve Şamanlara Genel Bakış”, *Lokman Hekim Journal*, II/1, Mersin 2012, s. 31-33.

JAHN, Karl, “İran'da Kâğıt Para”, çev. Mehmet Altay Köymen, *Belleten*, 23-24, Ankara 1942, s. 23-34.

JOHANN DE PLANO CARPINI, *Moğol Tarihi ve Seyahatnâme*, çev. Engin Ayan, Derya Kitabevi, Trabzon ty.

KAFALI, Mustafa, *Altın Orda Hanlığının Kuruluş ve Yükseliş Devirleri*, Edebiyat Fakültesi Matbaası, İstanbul 1976.

_____, “Altınordu Hanlığı ve Kıpçak Bozkırlarındaki Türk Hanlıkları”, *Türkler*, VIII, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, s. 399.

_____, “Barak Han”, *DİA*, V, TDV Yayınları, İstanbul 1992, s. 63-64.

_____, “Batu Han”, *DİA*, V, TDV Yayınları, İstanbul 1992, s. 208-210.

_____, “Cengiz Han”, *DİA*, VII, TDV Yayınları, İstanbul 1993, s. 367-368.

_____, “Cuci Ulusu ve Ak-Orda (Altın Orda), Gök-Orda Hanlıkları”, *Tarih Dergisi*, S. 24, İstanbul 2011 s. 60.

_____, *Çağatay Hanlığı (1227-1345)*, Berikan Yayınevi, Ankara 2005.

_____, “Çağatay Hanlığı”, *Türkler*, VIII, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, s. 345-351.

_____, *Ötemiş Hacıya Göre Cüci Ulusunun Tarihi*, Türk Kültürü Araştırma Enstitüsü, Ankara 2009, s. 44.

_____, “Özbek Han”, *DİA*, XXXIV, TDV Yayınları, İstanbul 2007, s. 107.

KAMALOV, İlyas, “Altın Orda Devleti”, *Avrasya'nın Sekiz Asrı Çengizoğulları*, Ötüken Neşriyat, İstanbul 2016, s. 117-137.

_____, *Altın Orda ve Rusya Üzerindeki Türk Tatar Etkisi*, Ötüken Neşriyat, İstanbul 2005.

_____, “Büyük Moğol İmparatorluğu”, *Avrasya'nın Sekiz Asrı Çengizoğulları*, Ötüken Neşriyat, İstanbul 2016, s. 60-61.

_____, *Moğolların Kafkasya Politikası*, Kaknüs Yayınları, İstanbul 2003.

KALAN, Ekrem, “Nümismatik Materyallere Göre İslâmlaşma Sürecinde Altın Orda Hanlarının Kullandığı İsim ve Unvanlar (1227-1357)”, *Karadeniz Araştırmaları Dergisi*, S. 33, 2012, s. 26-29.

_____, “Tarihi Kaynaklara Göre Cuçi Adının Kökeni ve Cengiz Kağan'a Oğul Olma Sorunsalı”, *Tarih İncelemeleri Dergisi*, XXVII/1, İzmir 2012, 122-123.

KANAT, Cüneyt, “İlhanlı Hükümdarı Teküdar’ın Müslümanlığı Kabulü ve Bunun Memlûk Devleti’ndeki Yankıları”, *Türklük Araştırmaları Dergisi*, S. 12, Eylül 2002, s. 234-244.

KAPLAN, Doğan, “Şiîliğin İran Topraklarında Egemenliği: Safevîler Öncesi Arka Plan ve Safevî Dönemi Şiîleştirme Politikaları”, *Marife Şîa Özel Sayısı*, S. 3, Konya 2008, s. 188.

KARAKÖSE, Abdülkadir, *İlhanlı Devletinin Yönetici Kesiminin Dini İnançları ve İslâmiyet*, Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Kayseri 2010.

KARAOSMAN, Gamze, *Olçaytu Han Dönemi İlhanlı Siyasi ve Sosyal Yapısı*, Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Erzurum 2019.

KAŞÂNÎ, *Tarih-i Olçaytu*, çev. Derya Örs, *Tarih-i Olçaytu*, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara 1992.

KATAR, Mehmet, “Tevhitten Teslise Geçiş Sürecinde Hristiyanlık (Bir Yahudi İhya Hareketi Olarak Başlayan Hristiyanlığın Evrensel Bir Din Haline Geliş Öyküsü), *İslâmi Araştırmalar Dergisi*, III/20, 2007, s. 334.

KAYA, Abdullah, “İlhanlıların Anadolu Türkmen Beylerine Karşı Politikası”, *Erzincan Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, VI, Erzincan 2013, s. 312.

KELEŞ, Erol, “Avrupa ile Yapılan İttifakın İlhanlı Hükümdarlarının Dini Tercihi ve Dâhili Siyaseti Üzerindeki Tesiri” *Türk Dünyası Araştırmaları*, CXXI/239, Mart-Nisan 2019, s. 352-353.

KHAZANOV, Anatoly M., “Muhammed ve Cengiz Han: Dünya İmparatorluğu İnşasında Din Faktörü”, çev. Murat Tural, *Tarih Okulu Dergisi*, S. 29, Mart 2017, s. 482-488.

KHELEJANÎ, Ahmad Hesamipour, *İlhanlılar İle Altın Orda Devleti’nin Siyasi ve Sosyal İlişkileri*, Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Doktora Tezi, İzmir 2013.

KILIÇ, Emel, *Türkiye Selçuklu-Altın Orda İlişkileri Siyasi, Ekonomik, Sosyo-Kültürel 1242-1308*, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara 2005.

KIRLI, Engin, “Cengiz Han’ın Hayatı ve Askeri Seferleri”, *ESOGÜTD*, II/1, 2019, s. 91-92.

KİTAPÇI, Zekeriya, *Moğollar Arasında İslâmiyet*, II, Dizgi Ofset Matbaacılık, Konya 2000.

KOÇ, Dinçer, *Altın Orda Tarihi*, İstanbul Üniversitesi Açık ve Uzaktan Eğitim Fakültesi, İstanbul 2010.

KONUKÇU, Enver, “Berke Han”, *DİA*, V, TDV Yayınları, İstanbul 1992, s. 506.

KORYKOSLU HAYTON, *Doğu Ülkeleri Tarihinin Altın Çağı*, çev. Altay Tayfun Özcan, Selenge Yayınları, İstanbul 2015.

KÖKSAL, Mustafa, *Ravzatü’s-Safâ ve Habîbü’s-Siyer’de Moğollar Kısımının Tercümesi (1155-1259)*, Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Van 2019.

KÖPRÜLÜ, Fuad, “XIII. Asırda Maraga Rasathanesi Hakkında Bazı Notlar”, *Belleten*, IV, S. 21, Ankara 1942, s. 212, 222-223.

KUMRU, Coşkun “Tezkire-i Hâcegân’a Göre Doğu Türkistan’da Hocalar Dönemi”, *Ulakbilge Dergisi*, V/14, Ankara 2017, s. 1247-1267.

KURAT, Akdes Nimet, *IV-XVIII. Yüzyıllarda Karadeniz Kuzeyindeki Türk Kavimleri ve Devletleri*, TTK Yayınları, Ankara 1972.

KUR’AN-I KERİM, Kur’an Yolu Tefsiri, I-V, Diyanet İşleri Başkanlığı, Ankara 2015.

KURT, Hüseyin, “EL-ADL” İsmiinin Varlık Âlemi ve İnsan Üzerinde Yansımaları”, *ÇOMÜ İlahiyat Fakültesi*, ÇOMÜ Yayınları, Çanakkale 2010, s. 165.

KURT, Abdurrahman, “Tarihi Süreçte Türk Kadınları”, *Türkler*, V, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, s. 402.

KUSHENOVA, Ganizhamal, *Ögedey Kağan Devrinde Türkistan Ve Maverâünnehir*, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara 2006.

_____, “Cengiz Han’ın İki Valisi, Mahmut Yalavaç ve Yeh-Lu Ch’u-Ts’ai: Devlet İdare Anlayışları ve Uygulamaları”, *BİLİG*, S. 42, Yaz 2007, s. 230-233.

KUŞÇU, Ayşe D., “İlhanlı Devleti’nin Kuruluşu ve Memlûklerle İlk Teması”, *Türkler*, VIII, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, s. 365-367.

KUTLU, Furkan, “Berke Han Döneminde İslâm Dininin Altın Orda Devleti’ne Etkisi”, *GTTAD*, III/5, Ocak 2021, s. 39-40.

KUZGUN, Şaban, *Dinler Tarihi*, Bilge Kültür Sanat Yayınları, İstanbul 2017.

KÜÇÜK, Osman Nuri, *Mevlânâ ve İktidar*, Rûmî Yayınları, Konya 2007, s. 105-106.

MARCO POLO, *Kubilay Han Üzerine Notlar*, çev. Aslı ÜmmÜs Bahadırılı, Fabula Kitap, İstanbul 2016.

_____, *Doğu ve Batı Kaynaklarında Çin Seyahati*, çev. Hande Loddo, Kaknüs Yayınları, İstanbul 2003.

MARANDİ, Mir Hedayat, *İlhanlıların İran’daki Siyasi Faaliyetleri ve Eserleri*, Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Doktora Tezi, Erzurum 2015.

MARSHALL, Broomhall, *Islam in China*, Gorgias Press, London 1910.

MERÇİL, Erdoğan, *Müslüman Türk Devletleri Tarihi*, TTK Yayınları, Ankara 1991.

MEVLANA CELÂLEDDİN, *Dîvân-ı Kebîr*, VII, haz. Abdülbaki Gölpınarlı, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 1992, s. 428.

MİCHEL, Thomas, *Hristiyan Tanrı Bilimine Giriş – Dinler Tarihine Katkı*, Ohan Basımevi, İstanbul 1992.

NÜVEYRİ, Nihayetü’l-İreb, W. De. Tiesenhausen, *Altınordu Devleti Tarihine Ait Metinler*, çev. İsmail Hakkı İzmirli, Türk Tarih Kaynakları, İstanbul 1941.

OMOROV, Timurlan, “Türkistan’daki Özbek Hanlığı’nın Kısaca Tarihi ve Özbek Boyları”, *TUBAV Bilim Dergisi*, 5/2, y.y. 2012, s. 9.

ONAY, İbrahim, “Cengiz Han’ın Devletinde Türk Kültürünün Etkisi ve Katkısı”, *Turkish Studies*, VII/4, Ankara 2012, s. 2445-2447.

ÖTEMİŞ HACI, *Çengiz-Nâme*, haz. İlyas Kamalov, TTK Yayınları, Ankara 2009.

ÖZAYDIN, Abdülkerim, “Alamut”, *DİA*, II, TDV Yayınları, İstanbul 1989, s. 336-337.

_____, “İbnü’l-İbrî”, *DİA*, XXI, TDV Yayınları, İstanbul 2000, s. 92-94.

_____, “Muhammed b. Tekiş”, *DİA*, XXX, TDV Yayınları, İstanbul 2005, s. 581.

ÖZBAYRAKTAR, Aykut, “Mahmud Târâbî İsyanı (1238)”, *Türk Kültürü ve Hacı Bektaş Velî Araştırma Dergisi*, S. 84, Ankara 2017, s. 211-227.

ÖZBEK, Süleyman, *Moğolları Durduran Türk Memlûk Sultanı Baybars*, Berikan Yayınları, Ankara 2018.

ÖZDEMİR, H. Ahmet, “Moğol İstilâsıyla İlgili Çin Kaynakları ve Sı Shi Kı’ye Göre Hülâgû’nun Batı Seferi”, *Marife*, S. 1, Bahar 2005, s. 100-103.

ÖZER, Mehmet, *Büyük Moğol İmparatorluğu ve İlhanlılar’da Taht Mücadeleleri*, Necmettin Erbakan Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Konya 2019.

ÖZGÜDENLİ, Osman Gazi, *Gazân Han ve Reformları (1295-1304)*, Kaknüs Yayınları, İstanbul 2009.

_____, Roxann Prazniak, “Kubilay Kağan”, *DİA*, Ek II, İstanbul 2016, s. 88.

_____, “Moğollar”, *DİA*, XXX, TDV Yayınları, İstanbul 2005, s. 227.

_____, “Olcaytu Han”, *DİA*, XXXIII, TDV Yayınları, İstanbul 2007, s. 345.

_____, “Ögedey Han”, *DİA*, XXXIV, TDV Yayınları, İstanbul 2007, s. 21-22.

_____, “Reşîdüddin Fazlullâh-ı Hemedânî”, *DİA*, XXXV, TDV Yayınları, İstanbul 2008, s. 19-21.

_____, “Târîh-i Cihângüşâ”, *DİA*, XL, TDV Yayınları, İstanbul 2011, s. 77-79.

ÖZKAN, Mustafa, *İslâm İktisadında Vergiler*, Samer Yayınları, Kahramanmaraş 2019, s. 98.

ÖZTUNA, Yılmaz, *İslâm Devletleri*, I, TTK Yayınları, Ankara 1996.

ÖZTÜRK, Eyüp, “Muvelleh Kavramı Üzerine”, *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 53/1, Ankara 2012, s. 35-53.

PEKER, Semra, “İslâm Hukukunda Evlenme Yasağı ve Hikmetleri”, *Türkiye Din Eğitimi Araştırmaları Dergisi*, S. 9, Ağustos 2020, s. 187-215.

PFEIFFER, Judith, “Karşılıklı Yakınlaşma: Erken İlhanlı Devrinde Moğol Seçkin Sınıfının İhtidası Üzerine Düşünceler”, çev. Kâzım Uzun, *Tarih İncelemeleri Dergisi*, XXXIII/2, İzmir 2018, s. 640-660.

PREİSS, Reuven Amitai, “Did Chinggis Khan Have a Jewish Teacher? An Examination of an Early Fourteenth- Century Arabic Text”, *Journal of the American Oriental Society*, IV/124, Ekim 2004, s. 693-698.

_____, “Ghazan, İslâm and Mongol Tradition: A View From The Mamlûk Sultanate”, *Bulletin of the School of Oriental and African Studies*, LIV/1, London 1996, s. 1-9.

_____, *Mongolçuud ba Mamlukuud*, Orçuulsan Samandaşın Oyunsüren, Ulanbaatar 2006.

RADLOFF, Wilhelm, *Türklük ve Şamanlık*, Örgün Yayınevi, İstanbul 2008.

_____, *Sibirya'dan I-II*, II, çev. Ahmet Temir, Maarif Basımevi, İstanbul 1956.

RASONYİ, Laszlo, *Türk Devletinin Batıdaki Varisleri ve İlk Müslüman Türkler*, haz. Ş. K. Seferoğlu, Adnan Müderrisoğlu, Ayyıldız Matbaası, Ankara 1983.

REŞİDÜDDİN FAZLULLÂH, *Câmiu't-Tevârih*, çev. İsmail Aka, Mehmet Ersan, Ahmad Hesamipour Khelejani, TTK Yayınları, Ankara 2013.

RİCHARD, Jean, “Berke Han’ın İslâm’a Girişi ve Altınordu Hanlığında İslâmiyetin Yayılışı”, trc. Abdulkadir Yuvalı, *Türk Kültürü Dergisi*, XXVI/306, Ankara 1988, s. 634-642.

RİCOLDUS DE MONTE CRUCİS, *Doğu Seyahatnamesi – Bir Dominikan Keşişin Anadolu ve Ortadoğu Yolculuğu*, çev. Ahmet Deniz Altunbaş, Kronik Kitap, İstanbul 2018.

RİZAEDDİN FAHREDDİN, *Altın Ordu ve Kazan Hanları*, çev. İlyas Kamalov, Kaknüs Yayınları, İstanbul 2003.

ROUX, Jean-Paul, *Moğol İmparatorluğu Tarihi*, çev. Aykut Kazancıgil, Ayşe Bereket, Kabalcı Yayınevi, İstanbul 2001.

_____, *Türklerin ve Moğolların Eski Dini*, çev. Aykut Kazancıgil, Kabalcı Yayınevi, İstanbul 2011.

_____, *Orta Asya Tarih ve Uygarlık*, çev. Lale Arslan, Kabalcı Yayınevi, İstanbul 2006.

ROSSABİ, Morris, *Kubilay Han*, çev. Özgür Özol, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2015.

R. R. A., “Mengü Timur”, *İA*, VII, MEB Yayınları, İstanbul 1955, s. 718-719.

RUBEN, Walter, *Buddhizm Tarihi*, çev. Abidin İtil, Sakarya Basımevi, Ankara 1947.

RUYSBROECKLİ WİLLEM, *Mengü Han'ın Sarayına Yolculuk 1253-1255*), çev. Zülal Kılıç, Kitap Yayınevi, İstanbul 2010.

_____, *Moğolların Büyük Hanına Seyahat 1253-1255*, Ayışığı Kitapları, İstanbul 2001.

RÜKNEDDİN BAYBARS, *Zübdetü'l-Fikre*, W. De. Tiesenhausen, *Altınordu Devleti Tarihine Ait Metinler*, çev. İsmail Hakkı İzmirli, Türk Tarih Kaynakları, İstanbul 1941.

SAĞLAM, Ahmet, “Anadolu’da Moğol-İlhanlı Otoritesini Sarsan Bir Gelişme: Sülemiş İsyanı”, *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, VIII/41, 2015, s. 552-562.

_____, “İlhanlı Hükümdarı Gazân Han'ın Suriye İşgali Sürecinde İbn Teymiyye'nin Siyasi ve Dini Mücadelesi” *Uluslararası Sosyal ve Eğitim Bilimleri Dergisi*, III/6, 2016, s. 38-39.

_____, “Memlûk-İlhanlı Diplomatik İlişkileri”, *Belleten*, LXXXII/293, Ankara 2018, s. 92-129.

_____, “Nâsır Muhammed Dönemi Memlûk-Altın Orda Münâsebetleri: Stratejik İttifaklar”, *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, XI/61, Aralık 2018.

Sakıp Sabancı Müze Kataloğu, *Cengiz Han ve Mirasçıları Büyük Moğol İmparatorluğu*, edt. Samih Rifat, Mas Matbaacılık, İstanbul 2006.

SARAY, Mehmet, “Altın Orda Hanlığı”, *DİA*, II, TDV Yayınları, İstanbul 1989, s. 538-540.

SARIKÇIOĞLU, Ekrem, *Başlangıçtan Günümüze Dinler Tarihi*, Fakülte Kitabevi, Isparta 2005.

SARIOĞLU, Esra, *Moğol elçisi Rabban Bar Sawma'nın Seyahat Notlarının Çevirisi ve Değerlendirilmesi*, Çanakkale On Sekiz Mart Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Çanakkale 2017.

SAYILI, Aydın, "Gazân Han'ın Türbesi Hakkında Bir Manzume", *İran Şahlığının Şehinşahlığının 2500 Kuruluş Yıldönümü Armağanı*, İstanbul 1971, s. 385-395.

SCHAMİLOGLU, Uli, "Altın Ordu" çev. Bülent Keneş, *Türkler*, VIII, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, s. 416-427.

_____, "The Islamic High Culture of The Golden Horde", *The Golden Cycle Proceedings of The John D. Soper Commemorative Conference on The Cultural Heritage of Central Asia*, UCLA Conference Center at Lake Arrowhead October 1-4, Sahibqıran 2002, s. 203.

SPULER, Bertold, *İran Moğolları Siyaset, İdare ve Kültür İlhanlılar Devri 1220-1350*, çev. Cemal Köprülü, TTK Yayınları, Ankara 1957.

SÜMER, Faruk, "Abaka", *DİA*, I, TDV Yayınları, İstanbul 1988, s. 8.

_____, "Anadolu'da Moğollar", *Selçuklu Araştırmaları Dergisi*, I, Ankara 1970, s. 56-190.

_____, "Argun", *DİA*, III, TDV Yayınları, İstanbul 1991, s. 355-357.

_____, "İlhanlı Hükümdarlarından Abaka, Argun Hanlar ve Ahmed-i Celayir", *Belleten*, LIII/206, Ankara 1989, s. 177-190.

_____, "Teküder", *İA*, XII/1, MEB Yayınları, İstanbul 1979, s. 144-145.

SÜRÜCÜ, Merve, *Altın Orda Devleti'nin İlhanlılar ve Memlüklerle Dinî Münasebetleri*, Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Erzurum 2019.

ŞAHİN, Hanifi, *İlhanlılar Döneminde Şiîlik*, Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Doktora Tezi, Erzurum 2008.

_____, "Câmiu't-Tevârîh'e Göre Gâzân Hân'ın Müslümanlığı ve Bunun İlhanlı Toplumuna Yansımaları", *Bilig*, S. 73, Bahar 2015, s. 209-211.

_____, "Abbasilerin Son Dönemlerinden İlhanlıların Yıkılışına Kadarki Süreçte Şîî-Sunnî İlişkileri", *e-Makâlât*, VI/2, Güz 2013, s. 21-22.

_____, “Ehl-i Beyt Siyaset İlişkisi (İlhanlılar Dönemi)”, *EKEV Akademi Dergisi*, S. 41, Güz 2009, s. 94-95.

_____, “İlhanlıların Sosyo-Politik İlişkilerinde Dinî-Mezhebî Kabullerin Rolü”, *İLTED*, I/45, Erzurum 2016, s. 114-127.

_____, “Sebep ve Sonuçları Bakımından Olcaytu Sultan’ın Şiîliği”, *Türk Kültürü ve Hacı Bektaş Velî Araştırma Dergisi*, S. 64, Ankara 2012, s. 117-124.

ŞAKİROĞLU, Mahmut H., “Marco Polo”, *DİA*, XXVIII, TDV Yayınları, Ankara 2003, s. 41-43.

ŞEKER, Mehmet, “Türk Devlet Yönetiminde Farklı Başkadılık Uygulamaları: Hazarlar, Altın Orda ve Memlûkler Örneği”, *ABAD*, I/1, 2018, s. 80.

ŞEN, Mehmet Emin, “Bilim Tarihçisi Sübki’ye Göre Cengiz Han”, *Akademik Bakış*, VI/11, 2012, s. 260-262.

ŞENER, Cemal, *Şamanizm Türklerin Müslümanlıktan Önceki Dini*, AD Yayınları, İstanbul 1997.

ŞEŞEN, Ramazan, “Camii’t-Tevârîh”, *DİA*, VII, TDV Yayınları, İstanbul 1993, s. 132-134.

ŞİRİN BEYÂNÎ, *Moğol Dönemi İran’ında Kadın*, çev. Mustafa Uyar, TTK Yayınları, Ankara 2015.

TAHTALI, Betül Sümeyra, “Çağatay Hanlığı’nda Müslüman ve Türk Devlet Adamları”, *İnsan ve Toplum Bilimleri Dergisi*, VII/5, Ankara 2018, s. 181-185.

TANSÜ, Yunus Emre, Baran Güvenç, “A Brief Overview of the Era Chagatai Khan Tarmashirin”, *Social Sciences Studies Journal*, V/49, Kasım 2019, s. 6170-6171.

TEMİR, Ahmet, “Moğol (Veya Türk-Moğol) Hanlığı”, *Türkler*, VIII, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, 260-261.

TOGAN, Zeki Velidi, *Umumi Türk Tarihine Giriş*, I, İsmail Akgün Matbaası, İstanbul 1946.

TOKUŞ, Ömer, “Moğol Hâkimiyetinde Anadolu ve Anadolu’da Moğol Noyanlarının İsyancıları”, *Türk Dünyası Araştırmaları*, 117/30, 2017, 193-199.

TURAL, Murat, *Seyahatnamelere Göre Moğollar ve Katolik Dünyası (Dini İdealler ve Politik Kaygılar)*, Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara 2015.

_____, “Moğol Toplum Hayatında ‘Ölümünden Sonra Cengiz Han’”, *Sosyal Bilimler Araştırmaları Dergisi*, XIII/2, Kış 2018, s. 202.

TURAN, Osman, “Çingiz Adı Hakkında”, *Belleten*, V/19, TTK Yayınları, Ankara 1941, s. 267-270.

_____, *Doğu Anadolu Türk Devletleri Tarihi*, Nakışlar Yayınevi, İstanbul 1980.

_____, *Selçuklular Zamanında Türkiye*, Ötüken Neşriyat, İstanbul 1983.

_____, *Türk Cihân Hâkimiyeti Mefkûresi Tarihi*, Ötüken Neşriyat, Ankara 2003.

TÜMER, Günay, Abdurrahman Küçük, *Dinler Tarihi*, Ocak Yayınları, Ankara 1993.

TÜMER, Günay, “Budizm”, *DİA*, VI, TDV Yayınları, İstanbul 1992, s. 352.

TÜRKER, Özgür, S. Serkan Ükten, “Haçlılar, Moğollar ve Ortadoğu’da Haçlı-Moğol Münasebetleri”, *Ankara Üniveristesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi*, LIV/1, Ankara 2014, s. 331-341.

_____, Rakkuş Karaduman, “XIII. Yüzyılda Moğol-Avrupa Diplomatik İlişkilerinde Yaşanan Dönüşümler ve Rabban Savma’nun Elçilik Misyonu”, *Türk Tarihine Dair Yazılar III*, Gece Kitaplığı, Ankara 2018, s. 734-741.

ULUDAĞ, Süleyman, “Bâherzî, Seyfeddin”, *DİA*, IV, TDV Yayınları, İstanbul 1991, s. 474.

UYAR, Mustafa “Ortaçağ Moğol Hükümdarlarının İslâmlaşmasında Türk Unsurların ve Türk Din Anlayışının Rolü Üzerine”, *Yücel Özkaya’ya Armağan Yazılar*, Hel Yayınları, Ankara 2015, s. 97-227.

_____, “İlhanlı Devletinde Yahudi Bir Vezir: Sa’düddeve”, *Tarih Araştırmaları Dergisi*, S. 33, Ankara 2003, s. 131-140.

_____, “İlhan Ölceytü’ye Verilen *Harbende* İsmiinin Kökeni ve Anlamı Hakkında Yeni Bir Yaklaşım”, *Tarih İncelemeleri Dergisi*, XXXI/2, 2016, s. 596-607.

UYKUR, Ramazan, “Moğol Kağan Olcaytu Han’ın Mardin Müzesi’nde Bulunan Bir Sikkesinde Şia Propagandası”, *Turkish Studies*, XII/35, Ankara 2017, s. 443-446.

UYUMAZ, Emine, “Sultan I. Alâeddîn Keykubad Zamanında (1220-1237) Türkiye Selçuklu Devleti’nin Elçilik İlişkileri”, *Tarih Dergisi*, S. 39, İstanbul 2011, s. 74.

VEREP, Canan Soylu, *İlhanlı Devleti’nin Mezhep Politikası*, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara 2018.

VERNADSKY, George, *Moğollar ve Ruslar*, çev. Eşref Bengi Özbilen, Selenge Yayınları, İstanbul 2007.

_____, “Mikhael Paleoloğ Devrinde Altınordu, Mısır ve Bizans Devletleri Mütakabil Münasebetleri”, *Ülkü Halkevleri Dergisi*, XII/72, Ankara 1939, s. 529.

Vladimircov, B. Y., *Cengiz Han (Çingis-xan)*, çev. Hasan Ali Ediz, MEB Yayınları, İstanbul 1950.

VLADİMİRTSOV, B. Y., *Moğolların İçtimaî Teşkilâtı – Moğol Göçebe Feodalizmi*, çev. Abdülkadir İnan, TTK Yayınları, Ankara 1944.

YAKUBOVSKİY, A. Yu., *Altın Ordu ve Çöküşü*, çev. Hasan Eren, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 1976.

YALIMEL, Merve, “Kıımızın Türk Tarihi ve Kültüründeki yeri” *Genel Türk Tarihi Araştırmaları Dergisi*, III/5, Ocak 2021, s. 1-12.

YALTKAYA, Şerefeddin, “Şeyh Sâdi’nin Abaka ile Görüşmesi”, *Ülkü Halk Evleri Dergisi*, XIII/74, Nisan 1939, 167-168.

YEMENLİOĞLU, Mazhar Murat, *Dinler Tarihi*, Gelenek Yayınları, İstanbul 2016, s. 292-308.

YILMAZ, Bilen, “İstila Yılları ve Moğol İmajı”, *II. International Academic Research Congress*, Pegem Akademi, Ekim 2017, s. 3.

YİĞİT, Fatma A., “İktidar ve İzdivaç: Memlûk-Altın Orda- İlhanlı Üçgeninde Siyasi Evlilikler”, *Karadeniz Araştırmaları*, XII/49, Bahar 2016, s. 106-113.

YİĞİT, İsmail, *Memlûkler (648-923/1250-1517)*, Kayıhan Yayınları, İstanbul 2015.

YİTİK, Ali İhsan, “Budizm”, Edt. Baki Adam, *Dinler Tarihi El Kitabı*, Grafiker Yayınları, Ankara 2015, s. 236-357.

_____, “Taoculuk”, *DİA*, XL, TDV Yayınları, İstanbul 2011, s. 10-12.

YOLSEVER, Umut, *Altın Orda Devletinin Dış Politikaı: Batu Han Dönemi (1242-1255)*, Necmettin Erbakan Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Konya 2019.

YUVALI, Abdülkadir, “Çağatay Han”, *DİA*, VIII, TDV Yayınları, İstanbul 1993, s. 176-177

_____, Ebû Said Bahadır Han”, *DİA*, X, İstanbul 1994, s. 218-219.

_____, “Gazân Han”, *DİA*, XIII, TDV Yayınları, İstanbul 1996, s. 429-431.

_____, “Geyhatu Han”, *DİA*, XIV, TDV Yayınları, İstanbul 1996, s. 44-45.

_____, “Hülâgû”, *İA*, XVIII, İstanbul 1998, s. 473-475.

_____, “İlhanlılar”, *DİA*, XXII, TDV Yayınları, İstanbul 2000, s. 102-105.

_____, “İlhanlılar”, *Türkler*, VIII, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, s. 359.

_____, “İlhanlı Hükümdarlarının Dinlere Bakışı ve Bu Konudaki Uygulamaları”, II, *XII. Türk Tarih Kongresi 1994, Kongreye Sunulan Bildiriler*, Ankara 1999, s. 552.

_____, *İlhanlı Tarihi*, Bilge Kültür Sanat Yayınları, İstanbul 2017.

_____, “Mengü Timur”, *DİA*, XXIX, TDV Yayınları, Ankara 2004, s. 138.

_____, *Şingıs Han XIII Orta Asya: Karakurumnan Tebrizge Deyin*, trc. R. Aşimoc- J. Akılbekkızı, Ahmet Yesevi Üniversitesi Yayınları, Kırgızistan 2004, s. 103.

ZEHEBÎ, *Târîhu'l-İslâm*, W. De. Tiesenhausen, *Altınordu Devleti Tarihine Ait Metinler*, çev. İsmail Hakkı İzmirli, İstanbul 1941.